Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag

til

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig Geografi)

1849–1949 (1971)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

(Efter pastor Nedergaards død fortsættes udgivelsen af Ribe stift af fru Nedergaard i samarbejde med provst Juul Sørensen)

IX B

(2. halvbind)

RIBE STIFT

Hefte 16

Meddelelserne paa bagsiden bedes venligst læst!

KØBENHAVN 1971

Blandt lægfolk:

Sognefoged, gdjr, amtsrevisor *Oluf Olsen,* en af Vestslesvigs betydeligste kirkelige lægfolk, medlem af provstiudvalget, hvor provst *Erik Christensen* satte stor pris paa ham.

Im: Gdjr *M. Winther,* Lovrup, gdjr *M. Jakobsen,* D, igennem mange aar sogneraadsformand og den sidste i Døstrup sogn, var medlem af Tønder amtsraad, postbud *Høegh,* D.

Luthersk MF: Gdjr *H. Winther,* Lovdrup. KS: Gdjr *H. M. Jepsen,* D, gdjr *O. Christensen,* D.

I menighedsraadet: gdjr *Aulvig Nielsen,* formand.

Skolen

Om den gl skole fra 1693 (det første skolehus paa landet) se ovf, skole opført 1913.

Centralskole 1963. Leder førstelærer *Hjortskov Larsen,* fmd for fh og børnehave, kirkesanger, kirkeværge og kasserer.

Verdenskrigen 1914–18: 28 faldne fra sognet. Krigsfangelejr i sognet.

1927 oplyses: Gennemsnitlig 100 voksne i kirke, 2 IM kr, sdsk, osv. KS (42) KFUM (20) hørelyst. Gode forhold. – 1939: Gennemsnitlig 91 i kirke, god kirkelig interesse, velvilje, bibellæsn i 2 skoler, 2 IM smf, KS, DdU, KFUM og K. 1951: Kkg 7 pct, god kirkelig interesse, velbesøgte fælles ungdomsm, 2 mdl børnegudstj, DMS, KFUM og K, KS, DdU (268). 1967: Se ovf.

Døstrup kirke. Valgmenighedspræst Carl Koch skriver i »Mod livets land« om et besøg i Døstrup: »Nu er der snart kun een eneste ting tilbage, som er ens og gammelkendt. Det er kirken. Den peger opad med sit høje, spidse spir. Det er bygget saadan, at det hælder lidt mod vest. Det er for at kunne holde ud mod vestenstormene. Men det peger alligevel opad... ja, gennem slægter har ogsaa Døstrup kirke været det samlende midtpunkt i sognets liv.« At kirken har faaet sin plads i sognets vestligste udkant, skyldes, at den blev lagt, hvor den tidligere hedenske helligdom laa. I sin bog »Chronich des Kirchspiels Døstrup« fremsætter pastor **Th. E. Jørgensen,** den formodning, at, en høj, der laa udfor kirketaarnet og sløjfedes 1837, har været brugt til ofring, og at den kæmpesten, der laa i kirkegaardsdiget ved indgangen til præstegaardshaven har været en blotsten, overliggeren til det hedenske alter. Efter sagnet skal trolden fra Gasse høje have kastet denne sten mod kirken, da den blev bygget, og hans fingeraftryk skulle kunne ses paa den. Naar man spøgende spurgte provst G. Koch om at se dette fingeraftryk, svarede han, at det sad paa undersiden. Man skulle bare vende stenen om! Den mægtige sten staar nu som genforeningssten over for præstegaarden.

Kirken (Sct Laurentius) bestaar af senromansk apsis, kor og skib, der er opført i flere afsnit, apsis og kor af ret uregelmæssigt tilhugne kvadre paa skraakantsokkel. Skibet, der falder i 2 afsnit, er overv opført af munkesten, paa nordmurens ældste del er der 3 store, noget uregelmæssige murblændinger, der hver omslutter et rundbuevindue. Skibets yngre del, hvor dørene sidder, har ikke haft nogen blændinger, men et savskifte m m. Norddøren er den rigeste, udvendigt af kvartrunde formsten. Sengotisk hvælv i koret fra ca 1425, samtidige er de fladbuede stik over vinduerne. Sengotisk taarn, har fra første færd haft en nu genaabnet dør mod vest med spærrebom, taarnrummet har krydshvælv. Det anselige taarn har haft spir af Tørninglentypen ml 4 gavle, yngre trappehus ved nordsiden. Stor tilbygning ved nordsiden af koret og skibets østlige del, opf 1734 af teglsten paa granitsokkel. To sakristier er revet ned og vaabenhuset blev revet ned 1857. Skibet har bjælkeloft, blytag. Hovedrestaur 1955—56 (Arkit Hardie-Fischer), da murenes cementpuds fjernedes. Rester af sengot kalkmalerier. – Inventaret er ret rigt (rest 1956–67 af P. Kr. Andersen), i de gl farver. Alterbordet (med helgengrav) dækkes af en smuk forside fra 1572 i overgangsstil ml gotik og renæssance. Senrenæssance-altertavle fra 1643 med 4 søjler og topstykke m brudt gavl og kartoucheagtige vinger. Malerierne Gethmane (efter Corregio), nadveren, korsfæstelsen, fra ca 1800. Sidefelterne med tro og haab. En sengotisk skabstavle er fjernet til Gottorp musæum. Kalk med barok fod fra 1683, resten fra 1764. Sengotiske stager (to sæt), det ene nyere, messehagel med reliefbroderier, omtalt 1649, fornyet 1715, Romansk granitfont af arkadetype. Løgformet fontehimmel fra ca 1625, genophængt 1957. To gode korbuekrucifixer, det ene fra ca 1250 (som i Oksbøl) og med »himmelbue« (som Ø Tørslev), det andet sengotisk, fra ca 1450. Anselig prædikestol med stor himmel fra 1601, af Tøndertypen, karnapforspring og relieffer af Jesu historie. Stoleværket overv fra ca 1750. Jernbunden kiste fra ca 1650. Pulpitur fra 1693 med malerier fra 1708. I tilbygningen mindetavle fra 1837, da Døstrup menighed havde haft præster i 300 aar af een familie. Klokke fra 1723 og genforeningsklokke. Epitafier, gravsten. Til brug ved vielser fik kirken 1933 et smukt, hjemmevævet brudetæppe, udført og skænket af frk Christine Lorenzen, lærerdt herfra. Fra koret er gennem en pille opgang til prædikestolen. 1763 fik pastor Joh. P. Brorson her anbragt en dør med et vers af H. A. Brorson:

Styrk dem, som os frembærer din søde naades bud.
Lad hvem, som andre lærer selv være lært af Gud.
For Jesu Kristi blod lad mørkheds magt beskæmmes
og ordets magt fornemmes i alles hjerterod.

3 smukke 18-armede lysekroner (de to skænket af H. P. Bjerrum, den 3. af smedem Thor Sørensen, Lovrup), frk Ausine Hansen, Nr Vollum, gav 1930 et legat paa 5000 kr til kirkens udsmykning. 270 sd. Orgel fra 1882.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1502—22.

Folketal. 1860: 936; 1910: 942; 1925: 1023; 1965: 1004.
Altergæster: 1922: 730; 1934: 612; 1953: 712; 1962: 520; 1966: 530.
Menighedsraad: 1922: 2 IM, 5 u p, 1934: 3 IM, 1 gr, 3 u p, 1942: 2 IM, 1 gr, 3 u p, 1953: 2 IM, 2 gr, 3 u p, 1965: do.

Sognepræst

Indt: 1907: 5680 Rm, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Pgd opført 1867. Avling 31 ha.

10. 18. dec 1821–16. okt 65 (hjpr her 21. juni 20): Provst **Gabriel Koch,** * 3. aug 92 her. Forældre: Sp her Michael K og Barbara Agnete Brorson af Døstrup. Stud Ribe 14, c juli 19 (1), provst her 31. aug 32–3. sept 59, r af Dbg 40, Dbm 60, † 16. okt 65. ~ 30. april 22 Petronella (NELLY) Lind, * 11. maj 96 Kbhvn, † 18. juni 73 i Vildbjerg, hvor hun boede hos sin søn. Forældre: Isenkræmmer Christian Frederik L (forkert angivet i Wiberg I, 290 og Sdj mdskr 1929–30, 88) og Anna Marie Nimb. – Søn: Stiftsprovst, Ribe, sønnesønner: Biskop Gabriel K, Ribe, Carl K, valgmgh, Ubberup, og Laurids K, Diakonissestiftelsen. Stamt 50 B.

Amtsraadsmedlem 42. Om provst K, se ovf.

Hjælpepræst hos provst Koch

1856–58: T. A. V. Rasmussen, se Rørby.
1859–61: J. T. Clausen, se Øde Førslev-S.

11. 1866–73 (sp Rinkenæs 50): **Johann Preben Sutor Wernich,** fl t Nordborg, se der.

12. 1873–84 (sp Højrup 67): **Sønke Jessen,** fl t Sottrup, se der.

13. 1884–1917 (sp Løgumkloster 77): **Theodor Emil Jørgensen,** * 23. okt 47 Samsø. Forældre: Styrmand Niels Jørgen J og Maria Helene. Stud Haderslev 68, c 76, † 28. dec 31. ~ 25. april 80 Christine Hørlyck, * Løgumklo-

ster 25. nov 52, † 4. febr 38. Forældre: Urmager Jens Christian H og Mette Cathrine, Sønderborg.
Claus Eskildsen har i Sdj mdskr 1929–30 meddelt adskilligt om D efter et manuskript af pastor Jørgensen, der mindes som en fin personlighed, udpræget gammelkirkelig, kyndig lokalhistoriker, skrev: »Chronich des Kirchspiels Døstrup«.

14. 26. juli 1917–4. sept 35 (sp Arrild 11): **Hans Petersen Wind,** * 23. juni 84 Nr Løgum. Forældre: Gdjr Jens W og Kirstine Marie W. Stud Haderslev 05, c Preetz og Kiel 11, afsk 4. sept 45, † 21. dec 44. ~ 4. nov 19 Gyda Elisabeth Refslund, * 27. aug 82 Toftlund, †
. Forældre: Gdjr Henrik Jessen R og Anna Marie Riis. – Søn Horsens.

Tillige sp Højrup 15–17. Repræs Præsteforeningen.

Oversat A. Fibiger: Guds lam til tysk 29, udg 32: Jesu fodtrin i det Gl test, prædikensamling, oversat 32: A. Fischle: 16 maaneder i kinesisk fangenskab. Skr i Ribe St aarb 1940: Nordslesvigske præsters uddannelse før verdenskrigen. 1946: Lidt om sønderjysk kirkeliv før 1928.

Pastor Hans Wind er ætling af en udbredt bondeslægt i Nr Løgum nord for Løgumkloster. Han er i virkeligheden et typisk stykke slesvigsk præstehistorie. Hans far synes at have været en veloplyst gaardejer, der kom med i Tonnesens indremissionske vækkelse i Nordslesvig. I 1897 fik han sin kvikke søn sendt paa Haderslev latinskole – for at læse til præst i hjemstavnen. Da havde drengen lært det tyske sprog i landsbyskolen af en lærer, der ikke selv kunne dansk. Men han kunne nu heller ikke selv skrive et dansk brev til sit hjem. Paa skolen lærte han dog i frivillige dansk-timer ogsaa at behandle sit danske modersmaal. Efter en pæn studentereksamen i 1905 tog han saa paa tyske universiteter sydpaa til Bonn, Tübingen og Berlin for at ende i Kiel, hvor præsteeksamen skulle aflægges. Han nød det frie tyske studenterliv ved den smilende Rhin, men gav sig saa ogsaa alvorligt i lag med studierne paa et bredt teologisk-filosofisk-litterært grundlag. Den saakaldte liberale teologi i opposition til den overleverede konservative var paa mode. Men den videbegærlige slesvigske student hørte begge parter og gav nok den frie kritiske bibelforskning dens relative ret, som de moderne-positive teologer jo ogsaa gjorde det. Hans beundrede professor, *O. Baumgarten* i Kiel, sagde om sig selv, at han var pietist i hjertet, men rationalist i hjernen. Da han blev spurgt af eleven *Wind,* om dette ikke var inkonsekvent, svarede han, at han netop levede paa denne inkonsekvens. Og det tog eleven sig til hjerte. Menneskelivet er jo i sig selv inkonsekvent, »absurd« siger man i dag.

Efter første eksamen og to aars præsteseminar i Preetz og i Haderslev, her under den kendte dygtige forstander pastor *Prahl* i Gl Haderslev – med en maaneds studieophold i København, for at lære dansk kirkeliv at kende – udnævntes den unge kandidat efter generalsuperintendent dr *Kaftans* kloge anvisning i 1911 til Arrild. Ordinationen og embedseden fandt sted i Slesvig domkirke den 12. november. Den unge præst kastede sig med iver ind i sognearbejdet, der var præget af en indremissionsk vækkelse omkring aarhundredskiftet, som han nu som én af Tonnesens »unge præster« søgte at pleje og fortsætte. Hans lidt skrappe mund lod ham ogsaa komme ud for en del sammenstød, men han modnedes selv herved i gerningen, var en dygtig prædikant og flittig sjælesørger i sognets hjem. Da landraad dr *Dryander,* Haderslev, spurgte ham, hvad han syntes om O Ricards Ungdomsliv, og han gav et positivt svar, blev han straks sat fra bestillingen som lokal skoleinspektør.

I 1917 flyttede Wind til Døstrup, hvor han afløste den gammelkirkelige, Th. Jørgensen, der havde virket her siden 1884. Sognet var pietistisk præget helt fra Brorsons dage. Men snart kom verdenskrigen, og præsten meldte sig til tjeneste som sygepasser og »feltpræst« ved fronten i Frankrig. Han kom dog snart hjem igen og var nu ogsaa lige saa haardt tiltrængt hjemme under krigens i voksende grad tyngende kaar. Dens afslutning i 1918 og den følgende genforening var ogsaa for ham en befrielse. I 1919 giftede han sig med sygeplejerske *Gyda Refslund* af en bevidst dansk nordslesvigsk bondeslægt. Han havde siden Københavnsopholdet haft forbindelse med pastor *Fibiger* og lod sig vie af ham i Elias-kirken. Hans tyskprægede embedsindstilling lod ham opponere mod, at han nu skulle »vælges paany« som sognets præst, naar han dog én gang var blevet »rettelig kaldet«. Men han kunne naturligvis heller ikke tænke sig at flytte sydpaa og bøjede sig derfor og blev da ogsaa genvalgt.

Sin sognegerning fortsatte han som hidtil, men han havde lidt svært ved at forlige sig med den danske indstilling, at det folkelige ogsaa hører med i præstegerningen. Naar han i tysk tid som luthersk pietist under de givne fremmedkaar havde vist en vis tilbageholdenhed overfor det nationale, maatte det samme gælde ogsaa nu under danske forhold. Des mere lagde han vægt paa en bibelsk funderet vækkende forkyndelse. Og sammenligningen mellem det blomstrende sognekirkeliv før 1920 og det noget stillestaaende nu var ham en stadig bekymring, ja præstelig pine.

I præstekredsens konventer paa egnen var Wind en særdeles aktiv deltager, baade som foredragsholder og diskussionspartner. Han havde altid noget særpræget at sige. En indtraadt rygmarvslidelse hindrede ham mere og mere i at tage ud, som han gerne ville, de sidste aar ogsaa i at gaa op paa prædikestolen. Til gengæld arbejdede han saare flittigt i sit studerekammer. Fra de unge præsteaar havde han leveret velskrevne bidrag til Tonnesens »Sædekornet« og til »Præsteforeningens blad« og til det nordslesvigske »Kom og se«, hvis redaktion han siden 1941 (red af H. C. Larsen sp Hellevad 1935–41) overtog til sin død. Han oversatte A. Schweitzers skrift »Kulturens forfald og genrejsning« til dansk og A. Fibigers »Guds lam« til tysk. Selv udgav han en aargang prædikener over gammeltestamentlige tekster med titlen »I Jesu fod-

trin i gl test« (1932), en betydelig bog, der vil blive staaende som et historisk eksempel paa nordslesvigsk forkyndelse i en bevæget overgangstid.

I 1935 maatte Wind af helbredsgrunde nødtvungent søge sin afsked. Han flyttede til Haderslev og fortsatte sin opbyggelige skribentvirksomhed. Her døde han, tilsidst helt lammet, i den anden verdenskrigs tunge aar, kun 60 aar gammel. – Med mund og pen trættedes han ikke i at forkynde Kristi naade og efterfølgelse (Jens Fr. Holdt).

Pastor W var i en aarrække repræsentant i Den danske præsteforening for Tønder amt, han var interesseret og kyndig i præsters praktiske forhold. Ved første møde med ham kunne han synes noget tung af natur, men han havde et rigt lune, var ivrig efter at diskutere, og det var berigende at tale med ham, ogsaa om emner, hvor man ikke var enige. Han var til det sidste stødt over, at provst Erik Christensen før præstevalgene 1921 kørte forbi hans præstegaard lige til Mjolden. Og W smilte, naar hans venner sagde: De er maaske provsten for overlegen i argumentationen! Hans nærmeste ven blandt præsterne var provst, dr J. Fr. Holdt, som var den eneste præst, der var tilstede ved hans begravelse i Haderslev 2. juledag, og der var heller ingen fra Døstrup, tilføjede provst H, men det var jo i julen og midt under krigen.

15. 3. jan 1936–30. sept 66 (sp Obbekær 1. aug 29): **Hans Ebbesen,** * 18. sept 00 Sdr Hygum. Forældre: Gdjr Ebbe Hansen E og Hansine Andrea Hansen. Stud Ribe 22, leder af ungdomsf, Sct Stefans sogn, Kbhvn 25–27, c 29-2 (h_2). Afsk 30. sept 66. ~ 17. april 47 Anne Nielsen, * 19. jan 99 Strellev. Faderen: Gdjr

Medl hovedbestyrelsen for DdU 40–47, kredsfmd DdU 41–58, fmd Højer ungdomssk 61. Holder 2 mdl gudstj i Skærbæk frimenighedskirke og betjener frimgh der.

16. 20. april 1967 (sp Strøby 5. nov 51): **Niels Jørgen Tobiesen,** * 6. sept 14 Taps. Forældre: Gdjr Mathias T og Johanne Holm. Stud Rønde 38, c 51-1 (h-67). ~ 13. dec 42 sygeplejerske Anna Nielsine Madsen, * 17. okt 18 Tarm. Forældre: Skomager Iver M og Petrea Madsen.

Litt: foruden ovenn: Vider og vedt, III, 34 f, jvf Sdj aarb 1897, 237 f, Hejselbj P s 102, Hj og tr VI, 13.

MJOLDEN

Saa godt som hele sognet har fra middelalderen hørt til de kongerigske enklaver. Sognet har altid haft dansk præg, og der har altid været dansk gudstjeneste, har 1810–35 og fra 1907 haft det lille Randerup sogn som anneks. Den første lutherske præst skal have været hr *Morten Iversen,* derefter *Hans Nielsen,* som flyttede til Gram. (1561). Derefter kom *Ogge Hansen Husum,* som levede i 61 aar i ægteskab med sin kone, Kiersten, præstedatter fra Roager. Der staar paa en tavle, at hun hensov 1620, 7. maj. Hun var da enke. Meget var sket her i hr Ogges lange præstetid, han blev ogsaa provst. Den lutherske lære blev befæstet. Paa et gravbræt i kirken fra 1599 staar: »Sæt din lid til Gud, da bliver du salig evindeligt«. Og paa det udskaarne alterpanel fra samme tid staar paa latin »Vort hjerte er Guds alter, hvori Jesu Kristi kærlighed altid skal bo.« *Ogge Husum* nævnes 1610 som deputeret til hyldningen af den udvalgte prins Christian. Han døde vist 1612. 1574 maatte han paa Ribe byting stifte forlig med en mand fra Faverholt, som han havde stukket med kniv (Jy saml I, 258).

Efter en tid med aandelig og materiel opgang kommer vi ind i det voldsomme 17. aarhundrede med den store stormflod 1634, de store krige og ulykker (pest, kvægpest osv.). De flg 3 præster hed alle *Peder,* (var alle gift med *Else Peders,* bondedatter fra Mjolden), og de omkom alle paa voldsom maade. *Peder Hansen Rybjerg* skal være død af næseblod i skriftestolen, *Peder Andersen Ribe* omkom i aaen og druknede, da han kørte fra Hybjerg ude i engene og foer vild i et snefog, *Peder Pedersen Hjortlund* døde paa Rømø af stensmerter, da svenskerne huserede paa egnen. Han led ligesom sognet stor skade ved stormfloden 1634, da »klokken ringede over 57 (andre kilder siger 32) mennesker, som omkom. (J. Br 54). Den ædle biskop *Jens Dinesen Jersin,* som talte saa opbyggeligt til menigmand, kom ved visitatsen 1634 i trætte med en mand fra Mjolden, som gav biskoppen én paa øret. Biskoppens fjender meldte sagen til kongen. For at retfærdiggøre sig rejste biskoppen til Kbhvn, men døde undervejs i Nyborg (C. P 91). Svenskekrigene bragte ny ulykker til sognet. Hjortlund efterfulgtes af sin søn, *Niels Pedersen Hjortlund* (1659–99). I hans tid fik kirken sin alterkalk 1663. Kirkespiret brændte 1692, og taarnet fik senere sit sadeltag.

Det 18. aarhundrede blev aandeligt præget af pietismen og herrnhutismen. Efter *Peder Mortensen Stauning* (1699–1725), bondesøn fra Stauning, kom den præst, hvis navn huskes mest, den næstældste af det »rare kløverblad« fra Randerup, *Broder Brodersen Brorson* (1725–36), han havde været rektor i Lemvig, blev 1736 stiftsprovst i Ribe og senere biskop i Aalborg. Han var jævnaldrende med *Peder J. Hygum* og *Otto Riese,* Agerskov, havde været huslærer hos biskop *Thura,* Ribe, som satte ham højt. Som sp i Mjolden blev han nabo til sin broder, *Hans Adolph* i Randerup, og kunne se lige over til Randerup kirke. Ligesom sine brødre sluttede han sig til pietismen. Da Chr VI havde hørt ham prædike 1736, blev han udnævnt til embedet i Ribe og aaret efter til biskop i Aalborg. Kongen skrev om ham: »Han er et udvalgt redskab i Guds haand, og det er næsten skade m h t hans prædiken, at han skal være biskop, thi saa har han ingen nytte af den gave han besidder til at prædike« (John Hansen: H. A. Brorson og hans brødre, 1894, Khst saml 5 r IV, 621 f). Der blev smaa samfund af vakte baade i

Mjolden, Ottersbøl og Forballum. De var navnlig i de to første byer pietistisk sindede, hvilket forstærkedes, da *H. A. Brorsons* svoger, *Johan H. N. Clausen* blev sp (1736–54), idet han »trællede under loven, saa han derved var staa.gt fuld af uro og angst« (J. Brodersen, Fra gl d, s 249).

Dette er nu nok en herrnhutisk bedømmelse i modsætning til deres syn paa pietismens lovtrækkeri. Men sognet blev saa præget af krd, at man i Skærbæk talte om »at blive lige saa religiøse som dem i Mjolden« (smst s 252). Biskop *H. A. Brorson,* der var saa nøje knyttet til disse sogne, skrev ved vis 1743, at *Clausen* var »en retsindig, vel begavet og særdeles flittig sjælesørger, han fremstillede af evg (Mt, 8, 1f) troens forhindringer meget grundigt og udførligt. Børnene svarede til fornøjelse, og mgh var i særdeles bevægelse.« (Vis s 9). 1752 prædikede Clausen »meget opbyggeligt« over Lk 15, 22, »Kristi retfærdighed som de troendes dejligste klædning«. »C underviser baade med lærdom og levnet eftertrykkeligt og uafladeligt« (s 79).

Clausen byttede 1754 embede med pastor *Hans Jacobsen Schou,* Visby (1754–58) Schou var søn af en kbmd og østershandler i Højer, havde studeret i Halle, Brorson skriver 1757, at *Schou* prædikede »opbyggeligt om barmhjertighed, dens art og frugt. Der har i denne menighed været en smuk opvækkelse, som endnu er i god stand. Intet blev klaget.« (Vis 117).

1758–59 var *Broder Hansen Brorson,* søn af biskop *Hans Ad. Brorson* sp her, han flyttede til sp V Frelsers k, Kbhvn, og blev 1766 stiftsprovst i Ribe (»God prædikant og forretningsmand,« W II, 601).

Pastor *Gotthard Hansen* (1759–1815) (den sidste sp her af Brorsonslægten) var bondesøn fra Kogsbøl v Tønder, en søn blev sp i Bording, ved vis, 1763 prædikede han »opbyggeligt om Guds forbarmende naade ud fra Jh 3, 16. Intet blev klaget, ungd svarede vel« (Vis 163). *Gotthard Hansen* var nevø af Brorson. Kirken blev 1763 restaureret i rokokostil. Paa *G. Hansens* gravsten staar: »Kommer eders vejledere ihu, der haver sagt eder det Guds ord.« (Hebr 13, 7).

1810 blev *Gabriel Koch* sp i Randerup, han blev tillige kst sp i Mjolden, til 1835, da Mjolden og Randerup atter fik hver sin sp. Randerup pgd brændte 1829, og dermed udslettedes mange Brorson-minder. Efter branden flyttede præstefamilien til Mjolden pgd, hvis pgd brændte samme aar, efter sigende ved ildspaasættelse af tjenestepigen. *Gabriel Koch* flyttede 1835 til Jerne-S (maa ikke forveksles med Gabriel Koch, Døstrup). Han var rationalist.

Efter den tørre rationalistiske tid oprandt en ny frisk aandens epoke.

Sognet fik en række unge, levende grundtvigske præster efter 1835, og de kom sm m *Kr. Kold* til at præge gennem flere slægtled. Først kom den unge, ildfulde prædikant *Ludvig Daniel Hass* (1835–40) * 08 i Ringsted, søn af toldbetjent, den første grundtvigske præst i Sønderjylland. *J. Brodersen* omtaler ham (s 258) som »den sande og nidkære Jesu tjener, som var til stor velsignelse for hele egnen« *Carsten Petersen* nævner ham ikke. *Hass* var udpræget frihedsmand, havde jævnlige sammenstød med myndighederne p gr a sin skrivemaade og noget egenraadige adfærd (Bj. Kornerup i DBL, IX, 416), han kæmpede uforfærdet for aandsfrihed. Særlig betydning fik han ved, at han fik *Kr. Kold* opfordret til at komme hertil som huslærer hos de to storbønder *Knud L. Knudsen,* Forballum (senere Trøjborg) og *Niels Andersen Hansen,* Forballum, der en tid var rigsdagsmd for enklaverne.

Kold var blevet kristeligt vakt, især ved at høre *P. Larsen Skrœppenborg,* og han havde taget en smuk lærereksamen paa Snedsted seminarium, hvor *P. K. Algreen* betød meget for ham. *Kold* havde været huslærer hos den kendte provst *Joseph Sørensen* i Solbjerg paa Mors (se her V 808 f) og forgæves søgt lærerembedet i V Jølby, hvor alle beboerne ønskede ham, men myndighederne ville ikke ansætte ham, fordi han deltog i de gudelige forsamlinger paa Mors (»sværmeri«), og dermed »spærrede de vejen til folkeskolen for aarhundredets betydeligste skolemand« (Fr. Nørgaard). Fra maj 1838 var han nu huslærer i Forballum i 3½ aar, og her var det Kold gjorde sin mageløse opdagelse om den levende fortællemaade. Paavirket af *L. C. Müller,* som da var præst i Ribe, lærte han børnene at fortælle i stedet for at lade dem lære udenad og remse op (f eks af Balles lærebog), »Bogen i Munden op!« var hans motto, og han banede derved vej for den friere undervisning i børneskolen: Det kunne ikke være Guds mening, at børnene skulle pines ved udenadslæren for at komme til at elske Gud! *Kold* og *Hass* fik meget med hinanden at gøre, de havde samme grundtvigske frihedssyn, og Kold befandt sig godt paa denne stille egn, læste Ingemanns romaner og meget andet. Han samlede de unge karle om aftenerne og fortalte dem Danmarkshistorie, han fik stiftet et »Dansk samfund« i sognet, sang, læste op, fortalte, og *Jens Lassen Knudsen* (der blev sp i Lejrskov-J), broder til *Knud L. Knudsen,* blev vakt (Jens L. Knudsens søn, *Jakob Knudsen* har i »To slægter« smukt fortalt om *Knud L. Knudsen* og *Niels Andersen* under navnene Jes Børgesen og Drees Dinesen). En broder til *Niels Andersen, Jens Andersen Hansen,* Randerup, var en begavet mand og havde sæde i Viborg stænderforsamling. *Hass* og *Kold* fik vakt røre i det lille sogn. De unge blev »beaandede« ved møderne, og her lagdes ogsaa grunden til Kolds højskolemetoder, *L. C. Müller* hjalp ham, bl a ved de smukke majfester; arbejdet i den lille private skole gik godt. Men provst *Koch* var meget utilfreds med, at *Balles* lærebog ikke blev lært ordentligt udenad og skrev i protokollen, at *Kold* ikke ville lade børnene lære udenad. Han indberettede det til biskop *Tage Müller,* Ribe, der udbad sig en erklæring fra pastor *Hass. Kold* forsvarede frimodigt sit princip med »fri fortælling« i modsætning til, tankeløs udenadlæren: Religionstimerne skulle være til glæde for børnene! Han skrev i »Dannevirke« mod »den gamle sædvane og uovervindelige dumhed og præstemyndighed« og krævede frihed. Pastor *Hass* støttede ham helt og fuldt. *Kold* talte med

biskoppen, og kancelliet forlangte, at den autoriserede lærebog skulle læres. Provsten indskærpede ham dette, men Kold svarede, at han tilsigtede en dybere indtrængen i krd hos børnene. Saa blev der ikke talt mere om den sag, og *Kold* fortsatte som hidtil. Da *Knud Knudsen* mente, at *Kold* burde følge provstens raad, flyttede *Kold* skolen til *Niels Andersen*. *Kold* karakteriserer i øvrigt befolkningen i M saaledes: »Der er 3 ting man taler om: De stude man har, de stude man har haft, og de stude man skal have.« *Kold* søgte forgæves lærerembede. Han tænkte paa at rejse til USA, tog en tid ophold i København. Da kom det som lyn fra klar himmel, at pastor *Hass* søgte afsked for at drage som missionær til Smyrna, grebet af de missionstanker, som rørte sig i vakte grundtvigske kredse. *Hass* drog til Smyrna, og *Kr. Kold* tog med ham som hans »tjener«. Missionsvirksomheden blev uden større resultater, og *Hass* drog hjem 1847, blev sp i Hals 47 og i Nibe 58. Han tog som frihedsmand del i det politiske liv, blev folketingsmd, landstingsmand, medlem af rigsraadet. Især huskedes han for sin homøopatiske lægevirksomhed, der medførte baade bøder og fængselsstraf for ham (se her V 158 og 180) *Sigfr. Ley* efterfulgte Kold som huslærer og fortsatte i hans spor.

Klaus Berntsen fortæller i sine erindringer, 1921, s 71 f om Kr. Kold i Forballum:

Da Kold var bleven seminarist, søgte han det mindste embede, der fandtes paa Mors, men skoledirektionen med undtagelse af provsten vilde ikke kalde ham, da han ansaas for en »sværmer«. Saa drog han til Sønderjylland, hvor han blev huslærer hos den rige **Knud Knudsen** i **Forballum**. Her gik det op for ham, hvorledes man skal holde skole for børn. Her læste han første gang »Valdemar den Store og hans Mænd«, og de ord: »Hvad Danmark var, kan det atter blive, thi endnu er fædrenes aand i live«, gjorde et saa stærkt indtryk paa ham, at han maatte være med i arbejdet for at faa Danmark til at blive, hvad det engang havde været. Men ved hvilket middel skulde disse opgaver løses?

Mellem eleverne hos Knudsen var der en lille pige ved navn **Maren**. Hun var det elskeligste barn, man kunde tænke sig, men det var hende umuligt at lære sine lektier udenad, selv om hun læste nok saa meget. Derfor græd hun, naar hun skulde høres. Det pinte Kold, og han tænkte, om det dog var meningen, at børn for at lære Gud at kende skulde pines med at lære en bog udenad. Saa faldt det Kold ind, at han kunde prøve paa at fortælle børnene bogens indhold. Naar han fortalte et æventyr, kunde Maren jo gengive det dagen efter, — hvorfor skulde hun saa ikke ogsaa kunne huske, hvad han fortalte af den bibelske historie? Og saa prøvede han med historien om Josef og hans brødre, og den kunde lille Maren huske næsten ordret næste dag. En anden gang fortalte Kold om patriarken Abraham og dvælede ved hans tro paa alt, hvad Gud sagde til ham, og om det besøg, han en dag fik af Vorherre og to engle, hvor det blev lovet ham, at Sara, hans hustru, skulle blive moder til en søn, skønt hun den gang var omtrent 90 aar. Vorherre holdt sit ord, og Kold skildrede paa sin barnlige maade den store glæde, der blev i Abrahams hjem, da den lille dreng, som blev kaldt Isak, kom til verden, og om, hvor god en dreng han blev under sin opvækst ved den udmærkede opdragelse, han fik af sine forældre. Det greb børnene dybt, da de hørte, at en dag forlangte Gud, at Abraham skulde give sønnen tilbage og ofre ham paa et bjærg. Her sluttede Kold sin fortælling med løfte om at fortsætte næste dag. Han gik derefter ud i haven og satte sig i lysthuset. Lidt efter saa' han en af drengene komme inde fra skolestuen og stille gaa hen under et stort træ, der stod midt i haven, drengen foldede sine hænder, saa' op mod Himlen og sagde: »Hør, lille Abraham, du skal ikke være bange for at gaa hen og ofre din søn, Vorherre giver dig ham med hjem igen, det ved jeg sikkert, for jeg har læst videre i bogen.« Da Kold blev vidne hertil, var han vis i sin sag, og han tog det forsæt, at fra nu af skulde ingen magt faa ham bort fra denne undervisningsmaade. Det var netop den metode, der tiltrængtes. Man skulde tale saaledes til børnene, at de selv fik lyst til at læse videre.

Men det varede ikke længe, før rygtet om den ny fremgangsmaade kom provst Koch for øre, og i følge med præsten tog han hurtigst muligt til Forballum for at erfare, hvad der var paa færde. Han prøvede børnene frem og tilbage, op og ned, og de svarede meget godt, men efter en pause sagde han til den største af pigerne: »Kan du læse det første stykke i tredie kapitel?« — »Maa jeg spørge i hvilken bog?« — »I Balles lærebog«, svarede provsten. Pigen sagde da med en glad mine: »Ja, men den lærer vi ikke her.« Nu var hundrede og ét ude. »Hvad,« udbrød provsten, henvendende sig til Kold, »lader De ikke børnene læse Balles lærebog?« »Nej,« svarede Kold, »det er synd at lade børnene lære den udenad; det er altfor besværligt og ingen nytte til.« — »Jeg spørger ikke, om det er til nytte eller ej,« svarede provsten, »men jeg spørger kun: Vil De, eller vil De ikke lade børnene læse Balles lærebog?« — »Da jeg hører,« svarede Kold, »det er overladt til mig, saa siger jeg naturligvis, at jeg vil ikke.« — »Godt,« — og provsten vendte sig til præsten —: »Skriv i protokollen, at han vil ikke.«

Kold fik nu snart at mærke, at han levede under enevoldsmagten, hvor der hverken var tale- eller trosfrihed, ej heller ret til at undervise udenfor de foreskrevne regler. Faa dage efter kom der ordre fra biskop **Tage Müller** i Ribe til Kold om at møde hos ham snarest. Da han lystrede ordren, bad biskoppen ham forklare, hvilken undervisningsmaade han brugte. Kold svarede, at hans virksomhed gik ud paa at bekæmpe remseriet, og at han tilstræbte en mere levende undervisning i kristendom. Biskoppen saa' forundret paa ham og sagde: »Ja, jeg vil tro, at De er et begavet og haabefuldt ungt menneske, og at **De** kan undervise børn forsvarligt i religion, men hvordan skal det gaa med alle de andre skolemestre? Undervisningen skal være ens overalt.« — »Det er dog forskrækkeligt, at det skal gøres gældende,« udbrød Kold. »Sæt nu, at der er ni skomagere i denne by, som alle laver daarlige støvler, saa skal den tiende, der syer støvler »med gang i«, ikke have lov dertil, men ogsaa lave daarligt fodtøj, for at arbejdet kan blive ens.« Bispen trak paa skuldrene og sagde: »Herre Gud, loven er jo over os alle.« Samtalen endte dog med, at Hans Højærværdighed lovede at gøre indstilling tl kancelliet for at erfare, om der ikke kunde gives tilladelse til en smule frihed i det mindste for Kolds vedkommende. Nogen tid efter kom der en skrivelse fra kancelliet, hvori det hed, at vel skulde Balles lærebog kunnes udenad, men udenadlæsningen maatte ikke staa den højere religionsundervisning i vejen. Hermed var Kold foreløbig beroliget, men en dag kom provsten og spurgte ham, om han havde forstaaet, at lærebogen skulde læres udenad. Hertil svarede Kold, at han havde opfattet det modsatte, da det var den højere religionsundervisning, som man vilde fremme, og at udenadlæsningen ikke maatte staa den i vejen.

Da gamle **Knudsen** erfarede, at baade bisp, provst og præst var utilfredse med undervisningen, og at Kold vilde lægge sig ud med autoriteterne, gav han ham sin afsked. Det var herefter umuligt for Kold at faa noget embede, hverken nord eller syd for Kongeaaen, da rygtet om hans selvstændige meninger fulgte ham i hælene. Han maatte altsaa slaa ind paa en ny bane, og da han erfarede, at pastor Hass vilde rejse til Lilleasien som missionær, bad han om lov til at følge med som hans tjener. Forinden havde han dog lært bogbinderhaandværket. Efter ankomsten til Smyrna skiltes han fra pastor Hass og ernærede sig ved sin profession. I fem aar opholdt han sig i Lilleasien, hvor han efter lang tids kamp med fattigdom tjente sig 500 rigsdaler. Her i det fremmede, fjernt fra sit fædreland, modnedes han lidt efter lidt til den gerning, der ventede ham. Greben af stærk hjemve sejlede han med en skipper til Triest, hvor han købte sig en tohjulet trækkevogn, og paa den lagde han sit bogbinderværktøj; trækkende vognen efter sig gik han paa sin fod de hundreder af mil fra Triest til Thisted. Han kom hjem 1847, men med den tanke senere at rejse til Amerika. Da krigen i foraaret 1848 brød ud, meldte han sig som frivillig for at erfare, hvad krig var for noget. Stærkt grebet af den store fædrelandskærlighed og den aand, som da besjælede det danske folk, fik han lyst til at blive i Danmark og tjene det. Saa kom grundloven af 5te juni 1849,

hvorved der endelig aabnedes vej for frihed i kirke og skole.

Snart stiftede han bekendtskab med Grundtvigs verdenshistorie, og deri fandt han sit haab udtrykt, at menneskeslægten skal ende med sejr over død og mørke. I andre skrifter af Grundtvig læste han om den folkelige højskole, og denne ide greb ham saa stærkt, at han følte det som sin opgave at medvirke til at føre tanken ud i livet.

Jeg har dvælet saa længe ved minderne om Kold, fordi hans ord har haft større indflydelse paa mig, end hvad jeg i mit liv har hørt og læst af andre mennesker. Hvis nogen af mine læsere kunde faa lyst til at vide endnu mere om denne mærkelige mand, vil jeg henvise til de bøger, der er skrevet om ham. Selv udgav Kold ingen skrifter, men hans dagbogsoptegnelser fra Smyrna-rejsen og en afhandling om »børneskolen«, som fandtes efter hans død i 1872, blev senere udgivet af folketingsmand Harald Holm.

Naar nogen spørger mig, hvilken betydning Kold har haft for det danske folk, svarer jeg:

Kold blev, hvad Grundtvig kaldte ham, »den folkelige oplysnings hovedmand« i Danmark. Det faldt i hans lykkelige lod, først af alle, at bringe Grundtvigs geniale tanke om en skole for den voksne ungdom til udførelse, ikke som Grundtvig oprindelig havde tænkt sig, en statsskole i Sorø, men som en fri og selvstændig ungdomsskole, uafhængig af myndighedernes indflydelse saavel paa valget af forstander og lærere som paa undervisningsfag og udformning. Han var ogsaa den første, som aabnede adgangen for kvinder, og snart fulgte andre hans eksempel. Grundtvig knæsatte straks den koldske højskole og saa' i ham den rette mand til at bære sagen frem. Ved »Vennemødet« i Kjøbenhavn 1865, hvor talen fra flere sider kom til at dreje sig om en »Skole for livet« i modsætning til den aandelige død, der rugede over de offentlige skoler, sluttede Grundtvig sit foredrag med disse ord: »Det har undret mig, ja næsten bedrøvet mig, at her, hvor der tales om skolen for livet og dens fremskridt hos os, ikke er nævnet en mand, som har arbejdet og **arbejder** med kraft og held for denne sag, thi en hovedmand for friskolen i Nordens aand hos os, det er Kold i Fyn, ja ham er det!«

De sidste ord: »Ja, ham er det!« blev af Grundtvig udtalt med stor kraft, saa de lød som en dadel mod de mange af Grundtvigs akademiske venner, særlig blandt præsterne, der ikke kunde forsone sig med en bondehøvding i vadmels kofte. Der er ogsaa i vore dage højskolemænd, der burde mindes Grundtvigs ord om Kold. Hans livsgerning har haft gennemgribende betydning for store dele af vort folk.

Pastor *Laurits Chr. Hagen* (1840–50) havde som ung jævnligt hørt Grundtvig og deltaget i Grundtvigs arbejde med salmerne. Han var noget tung, grundtvigsk, fortsatte paa Hass-Kolds frihedslinie, virkede meget for danskheden, og var virksom ved Rødding højskoles oprettelse. Han flyttede herfra til Stepping-F, se der, hvor han blev afsat p gr a edsnægtelse, og blev 1868 valgmenighedspræst i Kerteminde (se her III, 130 f).

Pastor *Otto Harald Benedict Boisen* (1851–60) søn af biskop B, Lolland-F broder til Budstikke-Boisen i Stege og svoger til biskop *P. C. Kierkegaard* var gr, kom, som den ærlige mand, han var, i betryk under Søren Kierkegaard-stormen, men fandt sit faste stade i det grundtvigske livs- og kirkesyn, dog uden at blive skarp partimand. Han var en from, mild og elskelig personlighed, stærk i sin tro og forkyndelse, en nidkær præst. Han blev meget paaskønnet (se her IV 159). Boisen og hans kvikke, varmhjertede hustru, Hanne, f. Lindeschou, var meget afholdte her. De levede sammen med befolkningen som én stor familie, skrev deres datter, som havde kontakt med Mjolden endnu efter genforeningen. Pastor *H. J. Helms* har i Vestslesvigs tidende (Flensborg avis), maj 1927, skrevet om Boisen og omtalt en strid han havde med en ung lærer *Smidt,* der var ivrig pietist og havde nogle tilhængere i sognet. Han angreb Bs daabssyn, saa de to trak hver i sin retning. Ved et møde mellem dem kom det til et afgørende brud. Smidt blev baptist og leder af flere baptistiske kredse paa egnen. Boisen blev gennem denne strid, der føltes som en selvprøvelsens stund, knyttet fastere til sine venner her. – Kirken blev (noget haardhændet) restaureret 1856–57.

Pastor *Caspar David Vilhelm Munthe Fog* (1860–67) broder til biskop *B. J. Fog,* Kbhvn, en fin og trofast natur, varm fædrelandsven, Danmarks nød laa ham dybt paa sinde. Tidligt mistede han sin fader, der var tungsindig, men med et eget lune. Moderen var 6 aar ældre end faderen, datter af kammerherre stiftamtmand Caspar von Munthe af Morgenstjerne, og skønt opdraget i et rigt hjem, klagede hun ikke over de smaa kaar i sit hjem (manden var fhv kpt, landmd, og til sidst stadsvejermester ved vejerboden ved Gammelstrand, Kbhvn). Hun havde et opladt øje for alt smukt i naturen, digtningens og kunstens verden, et glad sind og hun var en alvorlig kristen. Pastor *Fog* tog disse egenskaber i arv fra sine forældre, men han var ikke stærk, og begivenhederne 1864 var med til at nedbryde hans kræfter (C. P 159). Han er begravet i M.

Tiden 1867–1920

Tiden efter 1864 kom til at ligge tungt over Sdj, ikke mindst over Enklave-sognene, som Mjolden-Randerup hørte til. De havde i verdslig henseende staaet under Viborg landsting, valgt til det danske folketing og hørte kirkeligt til Ribe stift. Alle præster hidtil havde været danske, og der havde baade været pietistisk og grundtvigsk røre. Den klare grundtvigske bevægelse i 30 aar, gav beboerne kræfter til at bære fremmedherredømmet. De tyskuddannede sognepræster var næsten alle sønderjyder, der gennemgaaende stod sig godt med befolkningen uden at være udæskende. Embedssproget var tysk, prædikensproget og dagligsproget var dansk eller den sønderjyske dialekt.

1867–73 var pastor *Wernich,* Døstrup kst sp her. Han var tysksindet, og mange i M var ikke glade for ham. De flg præster var mere eller mindre tysksindede, men ret ansete i sognet. Den levende kristelige og folkelige danske bevægelse, der havde været her siden pastor *Hass'* tid, blev til frimenigheden i Forballum (fælles for Mjolden og Randerup) i udlændighedsaarene. Men i den gamle sognekirke samledes dog de fleste af beboerne ogsaa under tysksindede præster. Der har dog aldrig været holdt fast tysk gudstjeneste i Mjolden.

Pastor *Hans Schlaikier Prahl* (1873–76) af Ø Løgum, var en betydelig præst, han var senere (i Møgeltønder) medudgiver af den nordslesvigske salmebog og koralbog, blev dr theol, og som sp i Gl Haderslev leder af det nordslesvigske pastoralseminarium i Haderslev. Han hørte til den kreds, der sluttede op sm m IM om Kirkeligt søndagsblad. (Se Gl Haderslev og C. P 221 og 224).

Johs. Amalius Schmidt (1877–84) var født i

Bylderup (se Egen). Den grundtvigske kreds i Forballum, hvis leder var *Knud L. Knudsen,* sluttede sig til Bovlund frimenighed. Pastor *L. B. Poulsen* kom her regelmæssigt, *Cornelius Appel* kom et par gange om aaret, og 1877 blev der dannet frimenighed. Der blev bygget en kirkesal til *Knud Knudsens* gaard, og her samledes ca 50 mennesker til frimenighedsgudstjeneste (Thade Petersen: De sdj frimgh, 1924, Gr fri- og valgmgh, 1944, s 249). 1879 modtog *L. B. Poulsen* sit kaldsbrev som frimenighedspræst fra Bovlund, Randerup og Forballum.

Frimenighedskredsen i Forballum blev senere betjent af pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, og 1922 ophævedes den.

Pastor *Hans Nissenius Schmidt* (1885–91) var født i Aabenraa, (se Bevtoft-T), han var tysksindet, ville maaske regere lidt for meget over lærerne, meget vel bevandret i kirkelig administration, en elskværdig mand, men kkg var ringe. (Se J. Gøtzsche, Livserindr, 158).

Pastor *Andreas Nissen* (1891–94), (se Broager), var født i Aabenraa. Pastor *Jørgen Michaelsen* (kst 1895–99) var en af de gode danskindstillede præster i udlændighedstiden. Han havde været sp i Uge, Bjolderup og Rødding (se der), og i Rødding havde han lidt under tyske chikanerier og overgreb mod hjemmets helligdom, saa han følte sig træt og 1895 søgte afsked, 65 aar gl. Biskop *Kaftan* opfordrede ham til at blive kst sp i Mjolden ude ved Brede-aadalen. Her var der som i Rødding et frimenighedsspørgsmaal at tage stilling til, og myndighederne fandt aabenbart den gamle pastor *Michaelsen* egnet til at tage opgaverne op der. Han var meget afholdt her.

Pastor *Olaf Frederik Nissen* (1899–1903) født i Asserballe, flyttede til Bjolderup, var vistnok dansk orienteret, en anset præst. Hans kone var fra Hamborg og blev næppe hjemme i M. Pastor *Peter Nikolay Jacobsen* (1903–21) (se Ubjerg) var født i Humptrup. Han var en hensynsfuld og loyal mand, godt lidt og respekteret p gr a sin noble opdræden og taalmodighed over for sin svage hustru, der led af en smertefuld sygdom. Kirkeligt kunne han ikke slutte sig til IM, betegnedes som KC. Krigen 1914–18 bragte et vendepunkt. 8 fra det lille sogn faldt. Pastor J var gift ind i en tysk familie, var selv præget deraf og tog (mod kirkeforstanderskabets ønske) krigslaan af kirkekassen. Pastor J skriver hertil: »Sognet var præget af gammeldags krd og meget kirkesøgende i 1903, ca 10 familier hørte til frimgh i Forballum. De første aar holdt jeg hver onsdag i fastetiden katekisation med børnene i kirken, men under krigen hørte det op. Sporene fra Hass-Kold tiden mærkedes endnu. Sognene var afsides og længe præget af gl overtro«. Stillingen blev vanskelig for pastor J. Ved afstemningen 13. jan 1921 var der i M 149 stemmer for præsteskifte (92 nej) i Randerup 47 ja, og 32 nej. Derefter skulle der vælges ny præst.

(Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, 34).

Det var svært for pastor J at blive stemt ned, men han kom saa til Ubjerg, hvor han passede bedre. Og Mjolden trængte nu til at faa en dansk præst igen. Jacobsen kom flere gange tilbage til Mjolden, og ved en gudstjeneste nogle aar efter udtalte han forstaaende og forsonlige ord. (H. J. Helms).

Sognepræst

Indtægt: 1859: a) 10 rug, 21 byg, 88 havre, 6 boghvede, b) 17 lpd ost 17 lpd smør, 10 lam m m, d) 250 rdl, e) 65 td l god marskeng, pgd fra 1830, ret god, haven beskyttet af diger, 1907: 3236 rm.

15. 10. dec 1840–26. dec 50 (adjunkt Sorø 37): **L. C. Hagen,** fl t Stepping-F, se valgmgh Kerteminde.

16. 1. april 1851–3. april 60 (insp Dronningens asylskole, Kbhvn): **O. H. B. Boisen,** fl t Vigsnæs, se Sakskøbing.

17. 25. juni 60–27. marts 67 (sp Venø 12. nov 53): **Caspar David Vilhelm Munthe Fog,** * 22. febr 15 Stege. Forældre: Kpt, stadsvejermester i Kbhvn Laurits F og Christiane Bothilde Birgitte von Munthe af Morgenstierne. Stud priv 35, c jan 44 (h), lærer Helsingør realsk, † 27. marts 67. ~ 17. dec 53 Anna Cathrine Bondo, * 13. okt 21 Svendborg. Forældre: Kbmd Gumme Christian B og Anne Susanne Jantzen. – Søn: Majbølle, datter ~ Petersen, Trinitatis k, Kbhvn, dattersønner: Fog-Petersen, Odense, og Fog-Petersen, Aarhus, søster ~ Bondo, Vallensbæk, søstersønner: Bondo, Skelskør og domprovst, Roskilde. Broder: Biskop Kbhvn, og provst Bogense-S, brodersøn: Fog, Uggerslev-NH, broderdatter ~ Møller, Karleby-H. Stamt 31. Om F, se ovf.

1867–73 var sp Wernich, Døstrup, kst).

18. 1873–76: **H. S. Prahl,** fl t Møgeltønder, se Gl Haderslev.

19. 1877–84 (sp Hjerpsted 72): **J. A. Schmidt,** fl t Brede, se Egen.

20. 1885–91 (sp Brarup 79): **H. N. Schmidt,** fl t Bevtoft-T, se der.

21. 1891–94: **A. Nissen,** fl t Agerskov, se Broager.

kst 1895–99: **J. Michaelsen,** se Rødding.

22. 1899–1903: **O. F. Nissen,** fl t Bylderup, se der.

23. 1903–21: **P. N. Jacobsen,** fl t Ubjerg, se der.

RANDERUP

Randerup sogn hørte ligesom Mjolden til de kongerigske enklaver og har altid været dansk. De ældste præstetavler har noget at fortælle: »Anno 1553 blev hr *Truels Jacobsen,* som var munk, reformirt og var luthersk præst her udi 13 aar«, en ejendommelig oplysning. De flg præster ved vi ikke meget om: Hr *Thyge Bentzon,* † ca 1595, *Iver Mortensen,* † 1600, *Ole Hansen,* † 1603 *Laur. Sørensen,* † 1646, oplevede stormfloden 1634. I pgd, som den gang laa lige øst for kirken, gik vandet helt op til loftet; skolen og degneboligen blev skyllet bort (J. Br 304). *Steen Christiansen* blev forflyttet eller døde 1648.

Først 1648 bliver præsterækken rigtig interessant.

Fra 1648 til 1763 sad samme slægt i R pgd, den navnkundigste præsteslægt i Sdj, slægten *Brorson*. En hvid laage i kirkegaardsmuren minder om Brorsons sti ind til kirken, og nogle murbrokker kan minde om præstegaarden, der brændte, hvorefter den blev genopført sydligt i byen. *(Aage Dahl* har i Præstehist saml 1933, 197 f, *Laur. Koch* har i Salmedigteren Brorson, s 13 f, og *H. J. Helms* har i Præstehist Saml 1929 s 110 f og Ribe st aarb 1936, s 26 f fortalt om det fattige præstehjem i Randerup).

Pastor *Broder Pedersen* (1648–85) var bondesøn fra Drengsted, Døstrup s (Epitafium), hans hustru var fra nabobyen Harris, Brede s. De havde 9 børn, hvoraf en søn blev sp paa Amrum, en anden i Ballum, den tredie blev sin faders efterfølger her: *Broder Brodersen* (1685–1704). Han var gift med en datter af den kendte pietistiske godsforvalter Clausen paa Trøjborg (se Visby), og deres 3 sønner var *det berømte kløverblad fra Randerup: Nic. Brorson, som blev sp Sct Nicolai k, Kbhvn, Broder B, som blev biskop i Aalborg, og salmedigteren Hans Adolph Brorson, som blev sp her og senere biskop i Ribe.* Hjemmet var fattigt og tynget af gæld, men alt blev sat ind paa at give sønnerne en god uddannelse. Der blev holdt huslærer til dem, og et haardt slag var det, da pastor Broder B døde 1704, kun 40 aar gl. Alle udsigter syntes lukkede, faderen efterlod ikke sønnerne en skilling, men de fortrøstede sig til, at »Gud han lever dog endnu«. Moderen giftede sig med huslæreren, *Oluf Holbech,* som blev sp her (1704–21) og med hende fik en datter, som blev gift med *Jens Hygum,* som var sp her 1729–63. *Holbech* fik sin helsot ved at maatte flygte ud af præstegaarden om vinteren under en stormflod.

Vi kaster et blik ind i Randerup omkr 1700 og tiden derefter (H. J. Helms i Ribe st aarb, 1936, 26 f):

»Det allermeste af jorden i Randerup hørte under Trøjborg, og i kirkelig henseende var det helt lagt til Ribe stift. Fire kirker paa egnen hørte til Trøjborg, nemlig Randerup, Mjolden, Døstrup og Visby og andre til Schackenborg. Dette forhold har i tidens løb haft meget stor national betydning, som mærkes den dag i dag. Skønt enklaverne laa i hertugdømmet Slesvig, gik her alle forbindelserne nord paa. Saaledes fik præsterne deres uddannelse i kongeriget. Brødrene **Brorson** gik i Ribe latinskole, og senere studerede de ved Københavns universitet. Men efter disse aar vendte de tilbage til deres hjemegn.

Og egnen og dens natur har præget dem. Det særprægede ved den er de vide udsyn, som man den dag i dag har, naar man staar ved Randerup kirke. I det store, aabne land, der breder sig for ens blik, ser man de sammenbyggede landsbyer ligge spredt mellem milevide marker og enge. Kun mod nord ved Skærbæk lukker Gassehøjene, og mod øst ved Løgumkloster spærrer Vognshøj for udsynet. Og de forskellige aarstider giver landskabet sin afveksling. I foraar og forsommer ser man det mægtige grønne tæppe udover engene med de utallige blomster. Det har sikkert været i en saadan tid, den uforglemmelige lovsang til Guds skaberværk »Op al den ting —« er skænket Brorson. Vi mærker herl, hvor han har elsket sin egns natur, levet i den og fundet det ægte digterværks enfoldige og dog storslaaede udtryk. Alle sider af hjemstavnens natur, naar stilheden og freden hviler over den, kommer her frem. Græsset, der her breder sig frodigt, blomsterne i enge, fuglesangen, havet, der saas som en stribe ude mod vest, »det blanke solens rige«, der gør alt saa klart paa den aabne slette, og den blinkende stjerneflok om natten. Alt har stemt hans sind til undren og tilbedelse af Guds storhed. — »Barsk og fattigt« kan det flade, skovløse land synes den fremmede, som Egnens moderne hjemstavnssang (af **A. Egeberg-Jensen**) udtrykker det, men dens »Børn tilsmiler den mildt«, og vi synger med kærlighed:

»Skønt er landet; ingen hindring
standser blikket, naar det vanker
over vidderne og henter
fred og ro for sind og tanker.«

Efter sommerens travlhed, naar engenes utallige høstakke er kørt hjem, ser man de store mængder løsgaaende kreaturer derude, og i efteraars- og vintertiden staar tit store strækninger under vand. Men som en præstekone, der levede her nogle aar og kom til at elske egnen, engang udtrykte det, det er ikke blot dens »ensomme tungsind, dens fredelige alvor og smilende ynde, der gaar op for én efterhaanden, men ogsaa den truende uvejrsstemning, naar jævndøgnsstormene uhindret fejer ind over enge og marker«. Her er begge sider af billedet med. Havet, der gavmildt har skænket den fede marsk, og tidligere tit har baaret skibene, der bragte velstand hjem til kysten, har ogsaa været den graadige nabo, **Brorson** har kendt begge dele. Han har set solen fredeligt gaa ned i havet, men ogsaa oplevet voldsomme stormfloder, der bragte død og ødelæggelse. Gaarde og huse var derfor bygget paa forhøjninger (værfter), og er det tildels endnu. Nu ligger hele Bredeaadalen skærmet bag et solidt dige, men dengang havde havet aaben adgang. De gamle paa Brorsons tid har endnu levet i mindet om den værste stormflod (1634), der med eet slag forandrede en hel velstands- og kulturperiode og skabte en frygtelig fattigdom. I Randerup sogn var der den nat druknet 23 mennesker. Degnehuset blev skyllet helt bort, og i præstegaarden naaede vandet til bjælkerne under loftet. Nytaarsnat 1720 maatte præstefamilien flygte ud af hjemmet, og Brorsons stedfar forvandt ikke de lidelser, han da maatte udstaa, men døde nogle maaneder efter.

I Lø herreds provsteprotokol hvor skiftet er indført, omtales baade familien Brorsons ringe ejendele og faa kostbarheder samt den store gæld. Men der gives ogsaa en beskrivelse af præstegaarden i aaret 1704, og hvad der rummedes i den. Der er opført, at præstegaarden bestod af: a) 4 fag stuehus (»Dørns« og køkken), (men den maa sikkert have været større, da der i stuehuset fandtes: Dørns, »pissel« (»den »store« stue), køkken, skole og vesterstue), dernæst b) 13 fag udhuse (nemlig 2 fag framgulv, 3 fag lo og 8 fag baas), c) 13 fag lade med port, d) 6 fag tørvhus og e) 3½ fag bryg- og baghus. Fagene har været af forskellig størrelse og værdi. Og det vilde være meget interessant at kunne rekonstruere hele den gamle præstegaard. Men da vi ikke ved, hvor stort stuehuset egentlig har været, og hvordan de forskellige bygninger laa for hinanden, er det umuligt at give et nøjagtigt billede, men vi maa nøjes med at tage fantasien til hjælp og se præstegaarden med sit stuehus vendt med alle vinduer mod syd (som alle gamle bygninger her paa egnen har det) og med kirken liggende vest for, saa have og kirkegaard støder op til hinanden. Hvor stor besætningen var i Brorsons barndomshjem fortæller Lø herreds provsteprotokol os ogsaa: 7 heste, 10 køer, 27 ungkreaturer (det er en marskegn med rigelig græsning), 10 faar og 1 vædder, 3 svin og 8 spæde grise. — Med en karl og en eller to piger ser det ud til, de har faaet arbejdet gjort. Og drengene har sikkert tidligt været fortrolige med landlivets kaar.«

Hans Adolph Brorson blev 1721 kaldet til embedet i sit **fødesogn.** Hans ungdoms vandreaar blev afsluttet, og 1722 blev han og hans broder ordineret sammen i Ribe. **Broder Brorson** blev præst i nabosognet Mjolden, og de to brødre har da sikkert tit besøgt hinanden. Hans Adolph holdt bryllup med sin 16-aarige kusine **Cathrine Steenbek Clausen** (dt af den kendte pietist, amtsforvalter C Løgumkloster). Ved sin indsættelse i Randerup kirke prædikede **Hans Adolph** over dagens evangelium (Johs. 16, 16—22) og »forestillede menigheden den liden stund de havde at arbejde i med hverandre paa deres salighed«. Sin præstegerning tog han op med stor alvor. Det var en ny aandelig bevægelse, pietismen, der havde grebet ham, hans brødre og en del andre unge præster paa den tid. De to brødre i hinandens nærhed var begge aandeligt bevægede mennesker, der elskede sang

og musik. De digtede og spillede luth. »Sangens tid er kommen, og turtelduens røst er hørt i vort land«, med disse ord af højsangens bog, som H. A. Brorson elskede og tit tog motiver fra i sin digtning kan vi betegne disse første manddomsaar for de to brødre. I Randerup præstegaard, hvor ogsaa Brorsons mor og søster blev boende, har der været baade glæder og sorger i disse aar. 6 børn fødtes, og de 3 af dem har de maattet bære paa kirkegaarden. 1728 var Brorson paa valg som dansk andenpræst i Aabenraa, et mærkeligt valg hvor B prædikede for en ganske lille kreds paa amtshuset. Han fik kun 53 stemmer og kom ikke til Aabenraa (se der), men 1729 fik salmedigteren, pastor **Schrader** ham ansat som 3. præst i Tønder (se der). Her var han blandt sine egne i vesteregnen, og her først begyndte han at udgive sine salmer. Med pastor, dr theol **K. Hejselbjerg Paulsens** doktordisputats 1962 om sønderjysk salmedigtning er der givet et noget ændret billede end det traditionelle: H. P mener, at mange af salmerne er skrevet i Randerup, og den »elskelige menighed« (julesalmen 1732) er Randerup og **ikke** Tønder. Vi kender ham i hvert fald som digter ved svigerindens begravelse i Bedsted 1721. – (C. P. 99).

Men hvor vidt omkring han har rejst i sine bispeaar, har han dog ikke glemt sit lille fødesogn, hvis navn er uadskilleligt knyttet til hans. I Randerup kirke hænger en tavle til minde om ham, og paa kirkegaarden har efterslægten i 1913 rejst en sten med hans navn.

H. A. Brorson blev efterfulgt af sin stedsøsters mand, *Jens Jacobsen Hygum* (1729–63) af Hygum, pietist, en flittig præst. *H. A. Brorson* holdt flere gange visitats i sit fødesogn. 1743 hedder det: »Efterdi jeg ikke har haft lejlighed til at tale offentlig i R kirke, siden jeg rejste derfra ved advent 1729, saa skete det nu med des større affect og bevægelse til opvækkelse og fornøjelse paa begge sider. Pastor *Hygum* forestillede af evg (Jh. 2,1 f) grundigt ægtefolks pligt i henseende til Gud, sig selv og deres børn. Han er en retsindig og ustraffelig mand og gør sig stor flid med ungdommens undervisning, og det fattes ikke i menigheden paa tilstrækkelig kundskab og ustraffeligt levnet hos de fleste baade af gamle og unge« (Vis 9). 1753 hedder det: »Hygum forestillede af evg (Lk 2,22 f) grundigt og bevægeligt Guds børns salige tilstand i tid og evighed. Hos en del af tilhørerne var særdeles bevægelse, ligesom der i mgh, fra for mange aar siden har været en køn opvækkelse. Ungd gjorde godt rede for sig. Intet blev klaget« (Vis 81). 1763 hedder det: »Sognepræsten, hr Hygum, er ved døden bortkaldet, om hvis utrættelige arbejde og flid især med at undervise ungdommen man fik et godt indtryk af ved deres grundige og muntre svar«. (Vis 163).

Det rare kløverblad fra Randerup er alle 3 smukke repræsentanter for pietismen, og man har talt om »Den vestslesvigske periode i Danmarks kirkehistorie«. Randerup dukker frem i tankerne, hvorsomhelst man synger Brorsons salmer. Mange præster paa egnen stammer fra Brorson-Clausen-slægten.

Med Hygums død sluttede *Brorson-perioden i Randerup.* Brorsons bedstefader, bondesønnen fra Døstrup, blev stamfader til en række betydelige pietistiske præster i Vestslesvig (Ballum, Bedsted, Tønder, Gram, Emmerlev, Husum,, Randerup osv). Det rare trekløver fra Randerup vakte uro paa egnen til inderlighed, »efter at *Enevold Ewald* i Højst havde givet tonen an.« Og der var smaa pietistiske samfund, (de fleste i forb med Brødremgh) i mange sogne.

En anden tidsaand rykkede ind i den minderige Randerup pgd med pastor *Caspar Hansen* (1763–97); han havde været kinapræst, var haard modstander af pietismen og de vakte. Hans fader var norsk postmester. 1791 brændte R pgd, og mange Brorson-minder forsvandt. Kirkebøger og arkiv gik tabt. De troende sluttede sig til smf i Ballum (J. Br 312). De to flg sp var ogsaa rationalister: *Johs. Peter Køhke* (1798–1810) født i Ribe, og *Gabriel Koch* (1810–35), søn af kbmd i Ribe der vist var gift med en datter af *Mich. Koch,* sp Døstrup. 1815–35 var Randerup lagt sm m Mjolden. Synsprotokollerne oplyser, at pgd brændte atter 1829, og pgd i Mjolden brændte ogsaa 1829. Først 1834 var byggeriet af R pgd færdig med 7 fag stuehus. G. Koch flyttede 1835 til Jerne-S. 1825 var der frygtelig stormflod.

Pastor *Jørgen Ploug Sparrewohn* (1835–50) flyttede til Sneum-T. Han var gift med en datter af forgængeren, G. Koch. 1843 brændte den 9 aar gamle pgd ved lynnedslag, og pastor S ansøgte da om at flytte R pgd ca 2200 alen syd for den gl pgd, hvor den ikke var udsat for oversvømmelser. Denne pgd var saa pgd, indtil R sammenlagdes med Mjolden. Kirken og skolen ligger alene ved hinandens side. S's prædikener bestod mest af skriftsteder og salmevers.

Pastor *Hans Ludvig Ammentorp* (1850–57) var en god dansk mand, pastor *Joachim Vilhelm Krøyer* (1857–67) blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse. Han var ogsaa en god dansk mand, men ejendommelig. Rs. Nielsen antydede, at »han havde uddannet sig efter Bastholms talekunst«, han var forsigtig, gik ikke ud uden paraply, selv i solskin, det kunne jo blive regn, en fin og nobel forsigtig karakter, nærmest højkirkelig. (Se her III, 235).

Tiden 1864–1920

Tiden efter 1864 blev tung for Randerup som for de andre enklavesogne. Da de prøjsiske myndigheder 1870 forbød de lejlighedsvise danske gudstjenester ved kongerigske præster, fik man frimenighedspræsterne *Cornelius Appel* og *L. B. Poulsen* til at komme her, og der dannedes 1877 en frimenighedskreds i R, som var med til at underskrive *L. B. Poulsens* kaldsbrev til præst i Bovlund. Fra 1867–72 var sp i Ballum *C. F. Dau* konstitueret. Pastor *Hans Christian Thiessen* (1872–74) * i Muspøt, se Nybøl) var tysksindet, men pastor *Georg Gottlieb Jacobsen* (1874–82) * i Haderslev, var dansk og flyttede 1882 til dansk sognekald, i Buderup-G, (se Bregninge-B). Han blev ansat efter anbefaling af biskop *Godt,* havde kun danske gudstjenester, var medstifter af Nordslesvigsk asyl, virkede for plejehjemssagen, skrev i Kirk søndagsblad, Dannevirke og Flensborg avis, men da hans navn 1881 blev strøget paa præsentationslisten til Varnæs (som han søgte) af nationale og politiske grunde, søgte han til Danmark (se her II, 316). – Pastor *Thomas Peter Christiansen* (1882–89), * i Højst, flyttede til Aastrup (se der). *Broder Jacob Friederichsen* (1889–98) flyttede til Ø Løgum, se der. Han var født paa Før. – *Max Friedrich Gustav Kirchmann* (1898–1907), født i Schwartau ved Lybeck,

fl t Daler, var begejstret slesvig-holstener. Skolen fik en prøjsisk fane med den forhadte sorte ørn foræret (af regeringen). Den skulle flage paa alle borgerlige og kirkelige festdage og raabe: »Dette land er tysk, og det skal vedblive at være tysk!« (C. P 215). K omtales som »en mærkelig, særpræget mand«.

De grundtvigske sluttede trofast op om frimenigheden, først betjent af *L. B. Poulsen,* Bovlund, senere af pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, i nær tilslutning til kredsen i Forballum.

Fra 1907 har R været anneks til Mjolden.

Blandt dem, der i aarene 1864–1914 betød særligt her, skal nævnes:

Andreas Tyssen Hansen (* 1834 Forballum, † 1914 i Randerup), var søn af gdjr og folketingsmd for enklaverne *Niels Andersen H* († 1879). Han voksede op i det landsbysmf, hvor grundtvigianismen først slog rod i Nordslesvig. Han fik sin første skolegang hos *Kr. Kold,* blev stærkt paavirket af præsterne *Hass, Hagen* (som konfirmerede ham) og *Boisen,* tillige af den mærkelige stud theol *Sigfred Ley,* der var huslærer paa Trøjborg. H kom paa Rødding højsk, overtog forpagtningen af sin moders fødegaard i Randerup 1855, som han blev ejer af. Han blev tidligt en fører og tillidsmand paa egnen, medlem af herredsraadet i 20 aar, i 24 aar i kredsdagen for Tønder kreds, hvor han trods forbud stædigt talte dansk, i over 30 aar var han sogneraadsfmd. Han deltog i »Klosterbrødrenes« opposition mod sprogreskripterne før 1864, og var 1867 blandt »de 47«, der rejste til Berlin i anledning af § 5. Det var dog først i 1899 han kom i forgrunden blandt de danske førere, idet han dette aar, da Køllerpolitikkens haarde vaaben var rettet mod de danske foreninger, valgtes til den ansvarsfulde post som fmd for skoleforeningen. Han beholdt denne post til 1910, da sygdom medførte hans afgang. Han var en af den grundtvigske bevægelses førere i Vestslesvig. I over 40 aar var han fmd for foredragsforeningen i Forballum, der fortsatte det i 1842 oprettede »Danske samfund«, og som blev kærnen i frimenighedsdannelsen paa disse egne. *Nic. Svendsen* skriver: »Skal man pege paa en skikkelse, der var typisk repræsentant for den danske befolkning i Vestslesvig i tiden 1864–1914, ville der nok hos alle, der har kendt ham, blive enighed om at vælge denne sindige, støtte og begavede mand med den dybe alvor og det bløde, barnlige sind, følsomt og rigt paa lune.«

(J. Jørgensen i Haabets mænd, 1923, 239 f, M. C. Mathiesen i Sdj mdskr febr 1930, Morten Eskesen i Højskolebl 1904, sp 1065 f, Nic. Svendsen: En vestslesvigsk egn (i festskr til H. P. Hanssen, 1932), Hans Lund i DBL IX, 101.

Paa *Niels Andersen Hansens* gravsten paa R kirkegaard staar en indskrift, der smukt udtrykker det grundtvigske livssyn:

Hans øje var lyst, hans hjerte var blødt,
han var folkets og frihedens ven.
Gudsordet paa fædrenes maal var ham født,
i tro paa det sov han hen.

Omkring 1900 var der en vækkelse i R sogn ved Luthersk Mf og den nordslesvigske IM. Den greb mange, var stærkt følelsesbetonet, udpræget pietistisk, og den delte det lille sogn i to skarpt adskilte fløje. 1912 byggedes der mh »Brorsonsminde«.

Missionær *Carl Carlsen,* * 72 i Emmerske, gdjr i Randerup, var følelsesfuld og stærk i sit vidnesbyrd, og tysk indstillet. Han fulgte »de 12« under splittelsen (IM tid, 106 aarg, s 123).

Sognepræst

1835–50: **Jørgen Ploug Sparrewohn,** fl t Sneum-T, se der.

1850–57: **Hans Ludvig Ammentorp,** * 3. maj 11 Hostrup ved Fredericia. Forældre: Ldmd Niels Ancher A og Ane Sophie Ehler. Stud Horsens 32, c juli 37 (h), † 10. sept 57. ~[1] 1. nov 45 Cecilie Achen, * 12. jan 14 Gimlinge, separeret. Forældre: Major Peter Henrik von A og Anna Cathrine Meyer. Fru Ammentorp ~[2] overlæge Theodor Fred. Bricka. ~[2] 30. maj 55 Ane Margrethe Elisabeth Termansen, * 25. dec 20.

1857–67 (hjpr Søndersø 55): **Joachim Vilhelm Krøyer,** fl t Nordby, Samsø se Særslev.

(1867–72 sp Dau, Ballum, Kst).

1872–74: **Hans Christian Thiessen,** fl t Nybøl, se der.

1874–82 (sp Rømø 72): **Georg Gottlieb Jacobsen,** fl t Buderup-G, se Bregninge-B.

1882–89: **Thomas Peter Christiansen,** fl t Aastrup v Had, se der.

1889–98: **Broder Jacob Friederichsen,** fl t Øster Løgum, se der.

1898–1906: **Max Friedrich Gustav Kirchmann,** fl t Daler, se der.

Fra 1907 forenet med Mjolden, men R er anerkendt som selvstændigt sogn med egen præstelønningskasse og præstegaard fra 1844, 23 ha jord. (77 ha i 1920).

MJOLDEN-RANDERUP

Mjolden sogn, 1732 ha, har en ejendommelig beliggenhed, som ikke straks falder i øjnene. Det er ved Brede aar delt i en nordlig og en sydlig del. Den nordlige del er en ø, som begrænses mod nord og vest af Røgelstrømmen til Skærbæk sogn, mod øst af en bæk fra strømmen til Brede aa. Den sydlige del med marskbyen Forballum. Sognets hoveddel er altsaa afsondret som en ø, landskabet er fladt, man har kaldt Mjolden »de 13 ejlandes by«, fordi gaarde og huse i det lave, flade land laa paa forhøjninger (Værfter). Enge og græsmarker giver det lave land et grønt skær, M skov er en lille plantage; ude mod vest ligger gaarden Hybjerg paa en holm. Marskomraaderne er folketomme. Marsken er frodig, men gesten er sandet. Byerne ligger paa de højeste rygge. Byer: M med skole fra 1863 og fh, Forballum, Ottersbøl.

Ingen oldtidshøje. Enkelte mindre plantager.
Mindesten ved Hybjerg for de 8 mennesker, der druknede i Brede aa ved en menighedsudflugt fra Skærbæk frimenighed (se der), genforeningssten i Forballum, rejst af gdjr **Broder Johansen** smst. Mindesten ved skolen med portrætmedaillon af **Kr. Kold,** rejst 1935. Mindeplade paa **K. Knudsens** gaard i Forballum, hvor **Kold** var huslærer og frimenighedens møder blev holdt. Mindetavle i kirken for de 8, der faldt i verdenskrigen.
Ottersbøl domæne købtes 1900 af den tyske stat, forpagtningen udløb 1936. Under den tyske administration var sognet 2 kommuner: M og Ottersbøl.
Afstemninger: 1877: M og Døstrup: 213 dsk, 4 ty, folkeafstemningen 1920: M alene: 227 dsk, 7 ty (62 tilrejsende fra Danm, 5 fra Tyskld), 1964: 174 dsk, 1 tysk.

Randerup sogn, 1031 ha, et lille sogn syd for M, klemt inde ml Ballum, Skast og Brede sogne, omfatter to lave sandede gestflader, omgivet af enge og kær, ved Brede aa, der er kanaliseret 1957–60 hvorved udbyttet af jorden er øget stærkt i den nordlige del af sognet, ligesom Mjolden meget fladt, sandmuldet jord: Byen R med mh fra 1912, fh fra 1921, mergelleje. – Bebyggelser: Lunde, Spindborg.

Ingen oldtidsminder. Sognet var i tysk tid kun een kommune.
Paa kirkegaarden mindesten for H. A. Brorson, rejst 1913. Genforeningssten i R by.
Afstemninger: 1877: R samt Hjerpsted og Skast: 138 dsk, 1 ty.
Folkeafstemningen 1920: R alene: 130 dsk, 8 ty (25 tilrejs fra Danm, 3 fra Tyskld), 1964: 96 dsk, 2 ty.

Tiden efter 1921

Det var en glæde, at man atter fik en dansk præst og dansk tilsyn og atter kom under Ribe stift. Frimenigheden i Forballum ophævedes, og dens tilhængere sluttede sig med glæde til deres gamle sognekirke. Kirke og folk havde atter fundet hinanden, og det viste sig især i besættelsestiden. Mjolden sogn er ikke retningspræget, men viser fra gl tid et gr ansigt. Et par familier til Lt Mf. Det aandelige arbejde udgaar fra kirken, hvor der samles en lille, trofast kreds. Ellers er det ikke de store syners tid. I Randerup vandt Lt Mf og IM hver en lille kreds, der slutter op om missionshuset fra 1912. Trods alle ligheder har de to sogne deres meget forskellige ansigter.

Pastor *Hans Jacob Helms* (1921–58) af Borris-F blev enstemmigt valgt til sp i begge sogne 1921. Han skriver hertil: »Jeg kom hertil en skøn sensommerdag og blev betaget af egnen med engene og de vide udsigter.

Efter prøveprædiken i august og indstilling af kirkeforstanderskabet blev jeg indsat i M af provst *Erik Christensen* 1. s i advent 27. nov 1921. Randerup kirke, der havde været meget forfalden, var endnu ikke helt færdigrestaureret. Præstegaarden., bygget i egnens smukke, enkle stil, passer godt sm m kirken, var helt gjort i stand. Vi fik en hjertelig modtagelse, kom hurtigt i gang med gudstjenesten, kirk handlinger, husbesøg og møder med kirkeforstanderskabet. Hos de fleste var der stor aabenhed over for det danske. Dansk gudstjenesteordning blev indført samt det i hast udarbejdede lille tillæg til den nordslesvigske salmebog, og vi holdt hvert aar julefest i pgd for de ældre.

De to sogne var meget forskellige. I begyndelsen var der en del af frimenigheden i Forballum, som straks sluttede sig til sognemenigheden og blev væsentlige støtter i det kirkelige arbejde i begge sogne, frimenighedspræst *J. L. Jørgensen* kom her af og til, og vi havde venlig forbindelse med ham. M sogn var mest gr præget, selvom kun et faatal havde hørt til frimgh. Der var ingen skarpe skel. Man gik mest i flok, og der var ingen væ - sentlig standsforskel. Begge sogne var udpræget landsogne.

I *Randerup* var der ikke blot ret stærke religiøse skel, men ogsaa sociale og selskabelige skel. Men ved sorg og begravelse kunne alle samles. I menighedsraadet sad 2 gr, 2 IM (eller Lt Mf) og 2 u p. IM havde været meget mørk og tysk præget. Føreren, gdjr *Carl Carlsen* havde været ansat som missionær af IM, indtil bruddet i IM 1912, og han hørte udpræget til »Det gamle budskab«. Han havde sine venner i Det gl budskabs kredse, de kom til møderne i mh (»Brorsons minde«), hvor der hvert aar holdtes missionsuger m m med stærkt aandeligt pres. Kredsen i R sogn var meget lille, men ved møderne kom flere fra nabosogne. De danske præster med deres daabsforkyndelse blev ikke regnet, og der var flere vanskeligheder i mange aar. Der var dog ogsaa en lille kreds, der følte sig som danske og var glade for danske præster og missionærer. De skilte sig fra »Det gl budskabs folk« og havde godt samarbejde med os, til trods for afvigende anskuelser. Det ledende ægtepar her var gdjr *Ingvard Andresen* og hans hjertevarme hustru, *Margrethe,* aandelige mennesker, vore gode støtter. Saa var der nogle Lt Mf familier, og de holdt sammen med de danske IMs folk. Den største del af bef kunne aldrig tænke sig at sætte deres ben i mh. Der var faktisk ingen tyske, men enkelte »blakkede« eller nationalt indifferente i R sogn.

I M sogn var der en ungdomsforening, der omfattede baade unge og ældre. De holdt møder, dilettantforestillinger, baller o lign paa den gl kro »Mjolden færgegaard« ved aaen. De nationale fester, afstemningsdagen 10 febr, kongens fødselsdag, genforeningsdagen fejredes troligt, og mange gode folkelige eller kristelige foredrag sørgede ungdomsforeningen for. Det var ikke velset, hvis præstens ikke tog del deri, hvad vi ogsaa gjorde med glæde. Jeg holdt bibellæsninger, mest i kirkerne de første aar, og i pgd samlede vi de unge med god tilslutning.

I det hele var de første aar en grødetid, men der var ogsaa skuffelser. Vi præster oprettede det *Vestslesvigske Genforeningskonvent* (se Ribe st aarb 1947–48), og vi havde en aarlig præstestudiekreds med møde i Tønder, hvor ogsaa fruerne deltog. (Det første aar talte *Vald. Ammundsen).* I nogle aar havde vi en fælles kirkelig foredragsrække for flere sogne. Randerup nød godt af sin store søn, *H. A. Brorson,* og 1922 havde vi en Brorson-fest med næsten større tilslutning end kirken kunne rumme. Her talte *Vald. Ammundsen* og seminarieforst *E. Albeck.*

I slutningen af 1920'erne forandredes ved læsning og ved samvær med mine kolleger efterhaanden mit kirkelige syn. Tidehvervsbevæ-

gelsens pionerer var tildels mine ungdomsvenner. Jeg deltog i nogle af deres første møder, og baade min kone og jeg blev stærkt præget deraf. Det var mere forkyndelsen end arbejdsmaaden det mærkedes paa. Ved vore konventer kunne bølgerne gaa højt i disse aar, og flere af præsterne paa egnen var præget af de ny tanker. Og det gjorde os mere frie over for vore missionsfolk. Selvom vi ikke helt lod os sluge af disse tanker, virkede de befriende paa os.

Aaret 1929 blev en svær og skæbnesvanger tid. Vinteren var meget streng, og der døde 11 kvinder i det lille Mjolden sogn, nogle af TB, andre af svære lungesygdomme. Læreren i M maatte tage afsked p gr a TB, vor udmærkede lærerinde, *Marie Torbensen,* som var en god støtte i mgh, maatte paa sanatorium og senere paa ventepenge. Sognet var grebet af al den sygdom og af de svære dødsfald, bl a ogsaa blandt børn. Ogsaa min hustru, der var min fuldtro hjælp i alt, *Christine,* f *Petersen,* rigt begavet og meget levende, maatte bukke under for en haard lungebetændelse. Det var et svært tab for mig, mine 5 børn, for sognet og i præstefamilierne. Min moder, enkeprovstinde *Mathilde Helms,* kom og overtog husførelsen og blev en god hjælp i sognet.

1930'erne blev paa mange maader forskellig fra 20'erne. Der savnedes noget af friskheden fra de første aar. Efter en pause genoptog min moder og jeg kvindemøderne for Santalmissionen og ungdomsmøderne i pgd. I øvrigt fortsattes som hidtil. 1930 holdt M pgd 100 aars jubilæum. Det fejredes ved en festlig gudstjeneste ved biskop *Westergaard* og ved kaffebord i den ny gymnastiksal, hvor jeg fortalte om præsterækken, og fotografier af præsterne siden 1815 blev hængt op i præstegaardens forstue. Den gamle »Færgegaard« var brændt 1926, og den nyopførte blev en kort tid brugt til møder, men da gymnastiksalen ved skolen blev opført 1930, blev den sognets samlingssted. At vort lille jumbekøretøj 1931 blev afløst af en bil betød længere ture. 1933 stiftedes »Det unge grænseværn«, efter at tyske trusler havde rejst sig ved grænsen, da Hitler overtog magten i Tyskland. Som før vaagnede man op, en stærk national vækkelse gik over sognene, og vi deltog i flere af de store stævner. Paa stipendium var jeg to gange i Tyskland for at studere kirkeforhold, og vi fulgte ved flere besøg den tyske bekendelseskirke. Den nationale og kirkelige spænding mærkedes overalt. – I Mjolden havde vi faaet et dygtigt ungt lærerpar, *K. og J. Kristensen;* de ledede ungdomsforeningen i mange aar paa den traditionelle maade. Vor gode støtte, lærer *H. Hansen,* Randerup, flyttede 1936; i stedet kom den unge alsinger, *Jørgen Eriksen,* en vaagen mand, med hvem vi fik godt samarbejde. – IMs leder, *Ingvert Andresens,* flyttede fra Randerup 1934, og derved mistede vi den kontakt vi havde haft med IM, der nu gik sm m Lt Mf og mere og mere blev præget deraf. Vi bevarede et venligt forhold til dem. – Mine bedste støtter i M var gdjr, sognefoged *Jakob Petersen* og hustru, *Laura.* De og hele deres familie havde tilhørt frimenigheden, var i alle aarene trofaste kirkegængere og øvede paa deres stilfærdige maade en stærk indflydelse i sognet. Han var en ægte vestslesviger, af sognets gamle grundtvigske slægter, en gennemdansk mand, bramfri, vennesæl, med et stille lune og af en meget fast linie, hans kone var en begavet, varmhjertet kvinde. 1935 rejste vi mindesmærket for *Kr. Kold* ved en fest, hvor der var gudstjeneste og et skuespil af forfatteren *Demuth* skrevet til dagen. Indskriften paa stenen er forfattet af ftm *Erik Appel.* Og 1938 afsløredes i forb med DdU mindepladen paa den Knudsenske gaard i Forballum, ogsaa den fest begyndte med gudstjeneste. 1937 blev M kirke grundigt restaureret, undtagen inventaret.

9. april 1940 satte punktum for en hel epoke, og den dag gjorde et rystende indtryk paa os. Morgenen med de utallige fly og deres uhyggelige summen, radioens ustandselige propaganda, synet af de endeløse kolonner af tyskere paa landevejen faa km fra pgd, nej, det glemmes aldrig! Modsætningerne skærpedes, det danske fællesskab uddybedes stærkt i disse tunge besættelsesaar. I vore smaa sogne, der ligger lidt fra alfarvej, var vi ikke mest udsat, men dønningerne kunne gaa stærkt imellem os. Det blev tit en hjælp at komme ud i sognene og mærke, at der var et arbejde, der skulle gøres. Bilen blev klodset op, cyklen kom i brug i al slags vejr i de strenge vintre. Vi kom med i præsternes modstandsbevægelse (PUF), holdt kontakt og deltog mere eller mindre i illegalt arbejde, protester mod jødeforfølgelserne blev læst op paa prædikestolene, en spændende og tit lidt enerverende tid. Vi lærte vore venner at kende. Vi havde ogsaa vore skuffelser, der var folk, der svigtede, gik med strømmen eller lod sig lokke af de fortjenester tyskerne tilbød, men som helhed holdt sognefolket sig godt. Arbejdet i sognene fortsattes. 1940 blev Randerup kirke grundigt restaureret og genindviet af biskop *Scharling.* 1941 begyndte vi og et par lægfolk en søndagsskole i Mjolden, hveranden søndag i kirken. I Randerup har der gennem mange aar været noldt sdsk i »Brorsonsminde« eller i private hjem, en tid ledet af sogneraadsfmd, købmand *Otto Schmidt,* der af og til rejste til møder for Lt Mf eller IM. – 250 aars dagen for *Brorsons* fødsel 20. juni 1944 holdtes en smuk Brorson-fest, hvor biskopperne *Scharling* og *Noack* talte, og der blev samlet ind til et orgel til R kirke. – De tunge aar gik til ende, og vi jublede ved Danmarks befrielse 4. maj 1945. Vi kunne atter køre i bil og komme længere ud. 1945 var der menighedsraadsvalg. I Randerup gik det glat, men i Mjolden oplevede jeg for første gang kampvalg med 2 lister. Det var dønninger efter besættelsestiden. Pgd blev hovedrestaureret, og okt 1945 indgik jeg nyt ægteskab, mødte overvældende forstaaelse i sognene, og min kone blev en god og trofast hjælp, gik ind i arbejdet ved alle møderne, stiftede en sømandskreds i hvert sogn, en tid ogsaa en Santalbørnekreds, og vi holdt Ungehjem-møder i pgd en gang aarligt. Min moder blev ved med at deltage i arbejdet, saa længe kræfterne slog til. Pinsedag 1946 blev »Brorson-orgelet« i R kirke indviet.

De flg aar fortsattes arbejdet som hidtil. Der var nogen træthed og ligegyldighed at spore, en del aandelig famlen. Mange, der havde baaret byrderne gennem et langt liv, var nu borte, og hverken kirkeligt eller folkeligt syntes det let at erstatte dem. Kirkegangen tog noget af gennem aarene, men en trofast flok samles stadigt i begge kirker. Kirken staar trods alt fast forankret i den brede befolkning. Blandt vore gode støtter var sognefoged *Fedder Matthiesen,* R, den solide og afholdte kasserer i menighedsraadet *Peter Markussen,* M, den dygtige, besindige gdjr *Peter Hansen,* M. – 4 generationer, hver for sig typiske, af ægte vestslesvigsk særpræg, bør nævnes særligt: Gdjr *Niels Andersen Hansen,* Forballum, senere Randerup (Kr. Kolds vært, betød meget 1848–64) hans søn og efterfølger paa gaarden i Randerup, *A. Tyssen Hansen* (* 1834, † 1914), en lederskikkelse i frimenigheden og det folkelige liv 1864–1914, hans søn og efterfølger paa gaarden: *Sigfred Hansen* (* 1881, † 1958), hvis hovedgerning faldt efter 1920. Han kom, trods store farer, godt hjem fra verdenskrigen, var i 27 aar i menighedsraadet, de sidste aar fmd, han og hans udmærkede kone, begge udgaaet af frimgh, var meget trofaste kirkegængere, stille, bramfri, sagtmodige, han var en fredens mand højt agtet i sit tit noget splittede hjemsogn. Hans søn, *Graves Hansen* (* 1914) fik slægtsgaarden efter ham og efterfulgte ham i menighedsraadet, blev dets fmd, tog smukt fædrenes arv op. – Hvert aar arrangerer menighedsraadene udflugter for de ældre til smukke steder, og hver Sct Hans aften er der møde i pgd med foredrag og baal. Fra 1954 samlede vi en læsekreds i pgd og i hjem i R. 1954 indførtes Den danske salmebog. 28. sept 1958 holdt jeg afskedsgudstjeneste i begge kirker, som nu var smukt istandsat, og der blev holdt smukke afskedsfester i begge sogne. Med stærke minder, men ogsaa med stor vemod drog vi fra Mjolden og tog bolig i Haderslev.« -H.J.H.)

Pastor *Aage Jæger* (1959–62) blev her kun i 3 aar. Han skriver 1959: Kkg 7 og 9 pct, velvilje, en lille, trofast kirkesøgende kr i begge sogne uden særligt partipræg. I M er der fra ældre tid gr præg, tidl frimgh har sat sit præg, i R mere uensartet, smaa kr af Lt Mf og IM, privat mh, 2 sdsk, Dsk Smf, kirkeblad, forskellige kredse for sømandsmiss osv. Pastor Jæger mindes som en dygtig prædikant, retlinet, virksom. Han var gr og fortsatte godt i forgængerens spor. Meget musikalsk, interesseret havemand. Pastor *Karl Magnus Laursen* (siden 1962) har fortsat paa forgængernes linie, men deltager mere i IMs og Lt Mfs arbejde. Pgd er blevet restaureret, og straataget er afløst af eternit. Han skriver 1967: Kkg 8 og 9 pct, almindelige, folkekirkelige forhold, velvilje, en del trofaste kirkesøgende, i M fra ældre tid gr præg, mere uensartet i R. Menighedsmøder, 2 sdsk, ungdomsm, i M og R i hjemmene, bibeltimer, sømandskredse, privat mh i R, smaa IM-kredse, Lt Mf, 2 DdU, kirkeblad. Jævne forhold, udpræget dansk befolkning. 1971: Modsætningen mellem IM og Lt Mf svækkes fortsat, efterhaanden som de mere stridbare uddør, men samtidigt er den kirk interesse aftagende.

Om ledende lægfolk er fortalt ovf. Kbmd *O. H. Schmidt,* R er fmd for mh, i menighedsraadet er gdjr *K. Fedder Aabling,* Ottersbøl, og gdjr *Graves Hansen,* R, næstfmd.

Skolen

De større børn gaar til Døstrup eller Ballum centralskoler. Pastor *Helms* skriver, at sognene har haft dygtige lærere, og nævner: *Jens Grønbjerg,* Mj, *Holger Thøgersen,* Mj, fru *Christina Johansen,* senere gift Pedersen, mangeaarig organist, hun lever stærkt med i sognets liv. I Randerup nævnes lærer *Alfred Nielsen.* Den gl skole, der laa ved siden af kirken, og gymnastiksalen (der brændte 1947) er solgt, og ny skole med lærerbolig er opført centralt i sognet 1958. Her er ogsaa en sal, der bliver stærkt benyttet til møder og selskaber.

Verdenskrigen 1914—18 var en haard tid. 8 fra Mj og 2 fra R faldt. Mange kom hjem, mærkede af krigen. Russiske krigsfanger arbejdede paa gaardene, og tyske straffefanger blev haardt behandlet, de byggede fæstningsværker og en stor kanonstilling i Mj. Den strenge rationering blev stadigt overtraadt og gav mange samvittighedskvaler. I overgangstiden var der stadig knaphed og smuglerier, og overgangen fra mark til kroner havde virkning længe.

Besættelsestiden 1940—45 var præget af tyskernes fæstningsanlæg i Vestslesvig. To unge gendarmer blev slæbt i koncentrationslejr, men kom tilbage. Der var megen budtjeneste mellem de danske, ogsaa kirkelig, med illegale blade osv. Der var en skjult modstandsbevægelse. Mod slutningen var tyske flygtninge indkvarteret i M fh og R mh.

1927 oplyses: Kkg 20 og 15 pct, i mange henseender en taknemmelig arbejdsmark, hørelyst, offervilje, især blandt en mindre, men trofast kreds u p, ikke meget bevidst trosliv, i R en del splittelse, mh, IM og Lt Mf, DdU (75). Udpræget dansk. 1939: Kkg 9 og 10 pct, velvilje, det aandelige liv tildels præget af en tidligere dsk frimgh, ellers u p i Mj, mere uensartet i R, med kredse af IM og Lt Mf, 2 kommunale gymnastiksale bruges til møder, en trofast kirkesøgende kr i Mj og R, kvindekr for Santalmiss, velbesøgt ungdomsm, kirk ungdoms- og foredragsf, kirkeblad. 1951: Kkg 9 og 12 pct lille trofast, kirkesøgende kreds u p, i begge sogne, i Mj lidt grundtv præg, i R mere uensartet, den tidligere frimgh har sat sit præg, smaa kredse af IM og Lt Mf i R, 2 sdsk, ungdomsm (sp), DdU, Dansk samfund. 1963 og 1967 se ovf.

Mjolden kirke (Sct Mauritius) ligger ret ensomt ved siden af præstegaarden i den grønne lund, hvor træerne luder for vestenvinden. Pgd og kirke klæder hinanden smukt, ligger paa en forhøjning og er begge typiske for egnen. Kirken har romansk apsis, kor og skib, fra ca 1200, opført af kvadre og munkesten paa skraasokkel. Blytag. I nogle kvadre paa sydsiden er indhugget en hulstav, maaske angivelse af vandstanden ved stormfloden 1634. Et enkelt oprind vindue ses i koret, den tilmurede dør mod syd har rundbuet stik med prydskifte, norddøren ogsaa tilmuret. Rund korbue med profilerede kragsten. Kor og apsis hvælvet, skibet har fladt loft. Taarnet havde spir til 1692, nu sadeltag, taarnrummet hvælvet nu, vaabenhus. Trappehus mod NØ med spindeltrappe. Vaabenhus mod nord. Inventaret er rest 1957 af P. Kr. Andersen og de gl farver draget frem. Alterbordet, med helgengrav, har fyrretræspanel fra ca 1600 med smaafigurer i arkadefelter. Ret pompøs altertavle fra 1616 med 4

søjler og delvis overmalede malerier af korsfæstelsen, Jesu daab og Golgata. Fra tidligere sidealtre to unggotiske figurer fra ca 1275: Maria med barnet og Sct Mauritius. Kalk med fod fra ca 1600 og bæger fra 1663. To sæt stager fra 1649 og 1786. Romansk font af arkadetype, har paa foden hjørnehoveder og pudsige smaafigurer. Sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen, skænket til kirken 1845. Fontehimmel fra 1626 af baldakintype. Ret godt korbuekrucifix fra ca 1375. Prædikestol fra 1609 af Tøndertypen med relieffer fra Jesu historie. Stoleværk fra 1937 med enkelte ældre dele. Degnestolen er fjernet til Flensborg musæum. Dørfløj til vaabenhuset fra ca 1600. Dommedagsmaleri fra 1735, portræt af pastor Hass. Klokke fra 1621. Flere gravsten. Kirken rest 1957, 160 sd. Orgel fra 1876. Mindetavle for sognets 8 faldne 1914—18.

Nyt orgel byggedes 1970. Ved samme lejlighed afstivedes korets hvælvinger, hvis understøttelse i sin tid (hvornaar kan desværre ikke oplyses) var blevet svækket ved gennembrud af den krydsformede hvælvings ene støttepille, hvilket var sket for at skabe en opgang til prædikestolen, der ved samme lejlighed maa være flyttet. Det kan ses paa udsmykningen, at den tidligere har været fritstaaende. Nu opbyggedes støttepillen paany, og ny opgang til prædikestolen fremskaffedes udenom.

Danm kirker, XXI, Tønder a, 1957, s 1443—58, Mack D 306, 310.

Randerup kirke (Sct Laurentius) ligger ensomt og forblæst ved siden af skolen. Kirken er hvidkalket, skib og kor er romanske, kor og triumfmur af tuf, skibet af kvadre og taggavle af raa kamp. Skibet opført i 2 tempi. Begge med hulkantsokkel. Spor af oprind vinduer anes. Syddøren er i brug med rundbuet kilestik om tympanon, hvorpaa et latinsk kors. Norddøren er tilmuret. Bjælkeloft med oprind bjælker. Gotiske tilbygninger er vaabenhuset mod syd og taarnet med sadeltag. Taarnrummet har meget høj rundbue mod skibet og er hvælvet. Murene skalmuret 1964. Vaabenhuset har i gavltrekanten tre smaa spidsbuede blændinger. Kor og skib har blytag, vaabenhuset tegl, taarnet eternit. Kirken og inventaret rest 1940 (arkitekt Arne Finsen). Alterpanel af udskaarne dele af et indgangspanel fra ca 1575. Ganske smuk altertavle fra 1651 med 4 søjler evangelistfigurer, i stor- og topfelt malerier af nadveren og korsfæstelsen. En sengotisk altertavle fjernet til Kiel musæum. Kalk fra 1763, stager fra ca 1625, samt et par træstager. Romansk granitfont af arkadetypen med to menneskehoveder. Højgotisk korbuekrucifix fra ca 1325 (som i Gram). Prædikestol fra 1611 af Tøndertype, med relieffer af Jesu historie, og samtidig himmel. Stoleværk fra 1940 med bevarede renæssancepaneler ved indgangen. Pengebøsse fra ca 1800. Lysekrone fra 1786. Klokke fra 1889. Epitafium for pastor Broder Brodersen, mindetavle fra 1894 over H. A. Brorson, mindesten over Brorson paa kirkegaarden. Ved genforeningen var kirken meget forfalden, en lille bevilling paa 10.000 kr fik sat den i sømmelig stand, men først 1940 blev den rigtigt restaureret. Ved indsamling lykkedes det at skaffe et orgel (Brorson-orgelet), indviet pinsedag 1946. 80 sd.

Og saa forlader vi den beskedne, minderige kirke og mindes det vers, som en gl præst, der besøgte kirken, skrev:

Hvor H. A. Brorson sang
paa Sønderjyllands vang,
der ligger klart i solen
jo Randerup og Mjolden...

Danm kirker XXI, Tønder a, 1957, 1459—70, Mack D 306.

Folketal: 1860: 442 og 259; 1921: 348 og 203; 1965: 326 og 191.

Altergæster: 1922: 263 og 204; 1934: 124 og 94; 1942: 118 og 61; 1954: 140 og 80; 1962: 118 og 120.

Menighedsraad: 1922: 4 gr, 1 IM, 7 u p, 1934: 1 gr, 2 IM, resten u p, 1945: 4 gr, 2 IM, 6 u p valg i M, 1953: 4 gr, 2 Lt Mf, 6 u p, 1965: 9 n gr,3Lt Mf.

Sognepræst

1922: 3 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1830.

24. 30. okt 1921–30. sept 58 (rkp Sct Nicolai k, Vejle 4. juni 20): **Hans Jacob Helms,** * 9. sept 89 Møborg. Faderen: Provst, Borris-F, † 24 (af Skellerup-E). Stud Ribe 08, c 14-2 (1), hjpr Sct Nicolai k, Vejle 23. sept 16, r af Dbg 51, afsk 30. sept 58. ~[1] 12. sept 17 Christine Petersen, * 27. marts 90 Bredstrup, † 17. marts 29. Faderen: Sp Bredstrup, † 24, se der. ~[2] 10. okt 45 Bodil Hansen, * 21. aug 12 Kærby, Agedrup. Forældre: Gdjr Hans Peter H og Karen Hansine Hansen. – Farbroder: Viskinde-A, stamt 42, 1. hustrus broder: Nørup.

Kredsfmd Præsteforeningen 30—58, fmd Kr foren f børneforsorg i Tønder amt 34—58, fmd Det vestslesvigske præstekonvent 41—58, red Vestslesvigsk kirkeblad 51—58, kredsfmd Santalmiss t 58.

25. 21. jan 1959–26. marts 62 (sp Flade-G 1. febr 47): **Aage Jæger,** fl t Mariager, se der.

26. 16. juli 1962 (sp Nyord 18. juli 49): **Karl Magnus Laursen,** * 4. marts 13 Bryrup. Forældre: Boelsmd Albert L og Stine Knudsen. Stud Aarhus 39, c 45-2 (1-77). Lærer Søbysøgaard ungdomsfængsel 45. ~ 8. nov 45 Mary Larsen, * 10. okt 17 Grædstrup. Forældre: Gdjr Niels Jensen L og Kristine Nielsen.

Litt: foruden ovenn: Sdj aarb 1910, 158 f (præsteindberetn), Højskolebl 1904, sp 1065 f (om A. Tyssen Hansen), John Hansen: H. A. Brorson, 1895, L. J. Koch: H. A. Brorson, 1924, Aage Dahl. Et fattigt præstehjem, Præstehist saml, 1930, 197 f. H. J. Helms: Fra to vestslesv præstegaarde, smst 1929, 110 f, samme: Fra Brorsons gl pgd, Ribe st aarbog 1936, 26 f, samme: Kirkelivet i R og Brorson-minder, Slesv kvinders julebog, 1941. J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, K og s 1953, 56 f. Vider og vedt III, 41 f, jvf Sdj aarb, 238 f, Hejselbj P, s 116 f.

Højer herred

HØJER

Højer flække og landsogn var to selvstændige kommuner, men eet pastorat. Flækken havde byraad og borgmester, landsogneraad. Men menighedsraadet er valgt i fællesskab af begge kommuner, og den kirkelige administration er en enhed, fælles om kirken og præsten.

Højer flække, 1450 indb, 964 ha er en blanding af en lille købstad og en stor landsby med gader og veje, butikker osv og brede marskgaarde, vestslesvigsk og moderne bebyggelse. Sygehuset er nedlagt, stor tæppefabrik, ungdomsskole fra 51. Højerhus fh, Centralskole, Digeskolen fra 64, tysk privatskole fra 51, gymnastiksalen bruges som tysk fh, Højer søskendehjem, fra 39, 16 pl især for søskende

(børnehjem), Dsk børnehave fra 52, egen bygn, tysk børnehave fra 62, egen bygn, bibliotek paa Digeskolen (3700 bd), alderdomshjemmet »Digegaarden«, fra 57, H. Fritidshjem, der 57 overtog det danske fh fra 25, salen benyttes stadigt som dsk fh, Stadion, sportspl, biograf, flere hoteller.

Mindesten sydligt i byen m tysk indskrift om kong Fr. VIs besøg her 1825 efter den store stormflod. Flere smukke gamle huse og gamle bypartier. *Tæppefabrikken* ved *AR* og *Johs. Kjærby)*, var 1878–1919 et lille uldspinderi og væveri, 1919 overtog *AR Kjærby* virksomheden, der kom i stærk vækst, har nu ca 200 funktionærer og arbejdere, fremstiller gulvtæpper, især Wiltontæpper. (Jubilæumsskr v Claus Eskildsen, 1928). Desuden flere mindre industrier: Bonevoksfabrik, møbelfabrik, mm. Blaamuslingefangst drives siden 1960 fra Højer sluse ved Limfjords-østerskompagniet.

Byen Højer var fra gl tid selvstændigt birk.

Højer er byen nær havet, marskens, digernes og storkenes by. Den hørte i middelalderen under kronen, var kun en landsby, men steg i betydning, da Tønder ved inddigningen ophørte at være søstad. 1613 var der 19 bondegaarde og 69 kaadnersteder, kaadnerne var daglejere og mindre landbrugere. Der var en del handel, til Holland udførtes kvæg (3400 stude 1638) og korn, 1736 fik byen markedsret. Fra 1743 kaldtes byen flække. 1757 var der svære brande, og stor skade led byen, da hollænderne omkr 1770 lukkede for import af stude. 1799 anlagdes Højer kanal gn vadehavet, og skønt byen døjede meget under krigen 1807–1814, var der ret betydelig skibsfart. En ladeplads oprettedes i 1840'erne ved Vidaaen. Kanalen sandede til, og østershandelen ophørte. Ved siden af landbrug og handel, var der en del knipling og kniplingshandel. 1892 anlagdes Højer sluse, hvorved byen fik jernbaneforbindelse til Tønder, nedlagt 1935 og erstattet af rutebilen. Højers udseende har forandret sig de senere aar, nye kvarterer er opført, den toppede brolægning er afløst af asfalt og den store tæppefabrik har gjort byen til en industriby.

Da kong Fr. VI 1825 besøgte byen, var stemningen paa det tidspunkt endnu stærkt kongetro i Højer, skønt det hørte under den gottorpske hertug og var under kraftig tysk paavirkning. Men i 1840'erne vandt de slesvig-holstenske synspunkter stærkt indpas og blev fra nu af fremherskende. Efter 1864 fik tyskheden gode vækstbetingelser. 1920 havde tyskerne stort flertal. Først 1946 fik danskerne flertal i byraadet og kunne besætte borgmesterposten, først med dir *A. V. Mathiasen,* senere *J. K. Jensen,* fra 1966 overbetjent *Gregers Jørgensen.* Der er 7 danske og 4 tyske i byraadet.

Talesproget har altid været dansk, men det har ikke svaret til beboernes sindelag. Ligesom Tønder sluttede Højer sig 1848 til den provisoriske regering, og 1867 afgaves 186 tyske st, men kun 71 danske.

Folkeafstemningen 1920: 581 tyske st, (164 tilrejs) mod 219 danske st (42 tilrejs). Folketingsvalget 1926: 279 tyske, 109 dsk, 115 soc, 1946 afgaves ved byraadsvalget 334 dsk stemmer og 252 tyske, og siden har de danske haft flertal i byraad og menighedsraad, 1964: 553 dsk, 258 tyske.

Højer landsogn, 2911 ha, omfatter det store flade marskland ml Højer flække, Møgeltønder og langs grænsen (Aventoft sogn) fra grænsepæl 237 til 279, vestgrænsen langs vadehavet. Grænsen gaar fra Rudbøl sø til Rosenkrans, hvor den c 100 m. følger vejens midtlinje, saaledes at den del af Rosenkrans, der ligger vest for vejen hører til Danmark, medens resten af byen hører til Tyskland. Derefter følger grænsen digerne langs sydkanten af Rudbøl kog og Gl Frederikskog til Siltoft, hvor den skærer havdiget og løber ud over forlandet til grænsepæl 279, hvorfra der udgaar en nyanlagt laaning i Vadehavet. Hele sognet bestaar af marsk; Gl Frederikskog, Rudbøl kog og Ny Frederikskog. Fra reguleringsbassinet Rudbøl sø løber Vidaaen mod NV ud til Højer sluse. Pumpestation ved Nørremølle. Vidaaen dækkes paa begge sider af diger. Diget Højer-Rudbøl er anlagt c 1555, fra Højer til Hjørnekro et havdige fra 1861, øverst paa diget gaar landevejen med vid udsigt. Digevejens vejbane er bygget af kantstillede, haardtbrændte klinker, og ved siden gaar en klæg- og sandvej til kvægdrift. Kørebanen er nu udvidet og moderne beklædt, men ved indkørslen til gaardene og i Rudbøl ses rester af den gamle klinkevejbane. Et gl system ses ved værftsbebyggelsen og dige-bebyggelsen. Ny ejendomme ses stedvis paa marskfladen. 1799 gravedes en kanal gn vaderne til den dav ladeplads syd for Højer. Efter digebygningen 1861 indrettedes en anlægsplads paa Vidaaens nordside inden for diget og en anden uden for slusen. Sejlløbet er flere gange udvidet. Ved inddigning er skabt gode enge og ny landvinding.

Byen Rudbøl med skole fra 1923, bibl, fh vandrerhjem, kro, toldst, grænsen gaar midt gn byen. Bebyggelser: Nørremølle, Ved gaden, Gl og Ny Frederikskog, Slusekroen, Hjørnekroen. Rudbølgaard domæne, i flere slægtled ejet af slægten Carstensen, nu under Statens jordlovsudvalg, Den Dethlefsenske gaard i Ved gaden, 76 ha, har siden c 1800 tilhørt slægten Dethlefsen. Efter inddigningen 1861 delte lodsejerne i Gl Frederikskog de nyvundne arealer mellem sig. Lige syd for slusen oprettedes gaarden *Hohenwarte,* der ejedes af den kendte, dansksindede, velhavende slægt *Angel,* og en statelig hovedbygning opførtes som kopi af Kiels universitet. Fra 1908 ejet af prøjsisk landdagsmand, brygger, dr *Schifferer,* Kiel, hvis søn overtog den (148 ha) 1923. 1949 købt af statens Planteavlsudvalg, nu ombygget til ukendelighed, bruges som forsøgsstation. Af større gaarde nævnes: Husumtoftmark, Poppenbøl med anseligt stuehus.

Pastor *Rühmann* skriver: »Højer sogn hører til de mest ejendommelige og særprægede. Ved Højer begynder digerne, skrev den gamle ditmarske præst Neocorus. Kampen mod havet og sejladsen paa havet har sat sit præg paa landskabet og befolkningen. Mellem diget og havet ligger en bred stribe forland, land, som havet ved tilslikning under ebbe og flod giver tilbage, og som efterhaanden bliver egnet til dyrkning.« (Hejselbj. P. 109f).

Ingen oldtidshøje. Rudbøl, Poppenbøl og Ved gaden dannede tidligere kirkesognet **Anflod** med kirke lidt nord for Rudbøl. Sognet gik tilgrunde ved den »store menneskedrukning« 16. jan 1362 (eller 1. nov 1436), da kirken stod alene tilbage i den frygtelige oversvømmelse. Hertug Frederik ledede personligt den store digebygning 1553–55. 1861 slutte-

des endeligt diget om havbugten. Rosenkrans forblev under Aventoft til 1920, da det lagdes under Højer. Flere store legatjorder.

Afstemninger: 1920: (folkeafst): 74 dsk, 119 ty (7 tilrejs fra Danm, 22 fra Tyskld), 1926: 44 dsk, 88 ty, 43 soc, 1943: 40 dsk, 105 ty, 45 soc, 1964: 138 dsk, 83 ty. Under tysk administration bestod sognet af 3 kommuner, Rudbøl, Rudbøl kog, Frederikskog.

Landskabet er storladent, med fri udsigt over eng og hav og med vide horisonter. Det præger marskboens sind, giver ligevægt, storsyn, ro. For en fremmed kan egnen synes noget barsk og befolkningen noget indesluttet. Det er en egn, som har været præget af kamp. 1) Kamp mod havet, saa man maatte bygge diger og vinde nyt land. 2) National kamp. Her mødes baade dansk, tysk og frisisk kultur og sprog. Et udpræget grænsesogn. Da Sdj vaagnede i 1840'erne, blev befolkningen delt nationalt, selvom sproget vedblev at være dansk i dagliglivet. Især den besiddende del af befolkningen gik til tysk side, medens smaakaarsfolkene vedblev at være danske. Denne skillelinie mærkes endnu. Efter 1864 voksede tyskheden stærkt, 1912 blev der kun afgivet 4 danske stemmer mod 200 tyske, saa mange mente, at danskheden i Højer var uddød. Senere valg viste noget andet, og nu er der dansk flertal. Hverdagssproget er dansk, men ved højtidelige lejligheder bruger de tysksindede det tyske sprog. - Gamle skikke er bevaret, mindesmærker med dansk og tysk sprog fortæller om en grænsebefolkning, der har kæmpet i fred og i krig. I 1864 stred den gamle apoteker **Nagel** en tapper kamp for Danmark, sønnen, den berømte læge, prof **Wilh. Nagel**, Berlin, fortsatte i samme spor. Og nu hviler de paa Højer kirkegaard.

Siden slusen blev aabnet 1862 har fader og søn af slægten **Pørksen** i 4 generationer afløst hinanden som slusemestre, fra 1965: **Thomas Pørksen.**

Af den ældre præstehistorie

To aar efter pastor *C. Rolf's* død (1924) udsendtes hans bog: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, med en del oplysn om Højers præstehistorie.

Den første luth sp skal have været hr *Søren* (eller *Sven*) *Jensen* († 1554) (Rolfs., s 83). Derefter: *Hans Christensen* († antagelig 1608, 90 aar gammel, med de to efterfølgende som hjælpere), *Sven Hansen,* (1588–92), *Petcr Brodersen* (1593–1637), hvis fader var sp i Klægsbøl. Han giftede sig med fmd's enke, havde studeret i Rostock og Leipzig (Rolfs, 86 f, 374, note 3). Han kom slemt i knibe for sin søns skyld. Sønnen havde i foraaret 1628 ladet nogle stude indskibe til Holland, men 10. maj mødte en korporal med 2 soldater, som tog præsten med til Tønder og satte ham i arrest. Der blev ingen gudstjeneste i Højer den flg søndag. Han slap ikke ud, før han havde betalt 80 rdl samt 23 mk, som han maatte udlægge til kost, øl, osv. De kejserlige tropper gik haardt frem (CP. 335). *Peder Hansen* (1638-50) havde studeret i Rostock og Königsberg, var gift med et barnebarn af Sven Hansen. *Paul Petræus* (1650–98) var købmandssøn fra Sønderborg, havde studeret i Greifswald, Königsberg og Rostock, hans søn blev sp i Svenstrup. *Caspar Petræus* (1698–1742) med tilnavnet *Finke,* var købmandssøn fra Tønder og havde studeret i Königsberg, Leipzig og Kbhvn, hvor han blev cand theol. Han giftede sig med en dt af fmd, og af hans sønner blev een sp i Hjerpsted, en anden søn efterfulgte ham her: *Peter Petræus* (1742-63), han havde studeret i Wittenberg og Kbhvn. (Rolfs 97 f). I nabosognet mod syd, Aventoft, var der noget pietistisk røre, og hertil sluttede sig nogle vakte i Rudbøl og Poppenbøl (J. Br. 432). Pastor *Hans Schou* (1763-1800) var søn af østersforpagter Johan S her i Højer, studerede i Halle og blev c th i Kbhvn, giftede sig med en dt af fmd, og da hun døde giftede han sig med en dt af pastor Nic. Fabricius, Emsbøl, (Rolfs, s 100). Ogsaa i disse aar var der lidt pietisme, men denne gang i forbindelse med Visby. 6 personer fra Højer sluttede sig dertil (J Br. 423). - Pastor *Chr. Petersen* (1800-1818) var landmandssøn fra Tinglev, cand fra Gottorp, havde været diakon i Tønder, udg en andagtsbog paa dansk, en søn blev sp i Ullerup (Carstens: Die Stadt Tondern, s 141, Rolfs, s 102). *Georg Lorenz Nissen* (1819-1830) var toldforvaltersøn fra Tønder, cand fra Gottorp, havde været sp i Skast, *Jürgen Frederik Sønnichsen* (1831-1844) var landmandssøn fra Arrild, cand Gottorp studerede i Halle, var sp i Ensted 1824–31. Kkg meget ringe i hans tid (C.P.) *Johan Ludvig Momsen* (1845–71) provstesøn fra Sønderborg, c Gottorp, diakon Læk 31. blev siddende i embedet baade 1850 og 1864. - *Lorentz Schmidt* (1871–1892) var født i Læk, flyttede til Sørup i Angel. Dr theol *Claus Chr. Rolfs* (1893–1924, se ndf).

Tiden efter 1920

Pastor *Martin Hansen,* da i Visby (se Ulkebøl) skriver:

Højer er hverken købstad eller landsby, men en flække, dog helt anderledes end sine nordslesvigske søskende. Beskyttet af sine havdiger, ligger den ude i marsken i Danmarks sydvestlige hjørne, omgivet af flade enge og ligner en stor, velhavende, frisisk landsby, karakteristisk ved sine meget smukke røde bønder- og købmandsgaarde og sine mange storkereder. Præstegaarden alene havde fem.

Sp i Højer ved genforeningen var *C. C. Rolfs.* Han var dr teol, en jævn og venlig mand, som var afholdt af alle baade danske og tyske; men han nærmede sig aldersgrænsen, og det er muligt, at det ikke har været helt let for ham at indstille sig over for alt det nye. Personlig var han meget forhandlingsvenlig og imødekommende. Nogen tilknytning til Danmark havde han haft gennem sin hustru, der var dansk præstedatter, f Sparrevohn. Hendes fader havde i aarene 1835-50 været præst i Randerup og blev saa forflyttet til Sneum-Tjæreborg. Ved afstemningen om nyvalg i Højer d. 6. jan 1921 blev der afgivet 92 ja for præsteskifte, men 487 nej. Pastor Rolfs kunne altsaa roligt fortsætte.

Hvad kirkesproget angaar, var det i tysk tid overalt paa landet *dansk,* men adskillige steder blev der i aarenes løb indført nogle tyske gudstjenester. Det var naturligt, at de blev holdt af sognepræsterne, som jo var tyskuddannede, men ofte født i landsdelen. Nu ville de danske myndigheder gerne fortsætte paa samme maade, hvor der fra menighedens side blev fremsat ønske om det. Det faldt naturligt i de sogne, hvor de tyskuddannede præster blev siddende. Noget anderledes stillede det sig, hvor der kom nye præster nordfra. En stor del af disse ønskede – af forskellige grunde – ikke at overtage de tyske gudstjenester, som saa besørgedes paa anden maade, som regel af en tyskuddannet nabopræst.

I Højer var forholdet helt modsat. Her var kirkesproget *tysk,* dog med én dansk gudstjeneste om maaneden samt paa andenhelligda-

gene og paa Skærtorsdag. De danske gudstjenester betjentes af sognepræsten. Her kom der efter genforeningen en særlig – midlertidig – ordning. Hovedgrunden var nok den, at der var temmelig mange tilflyttere nordfra. Det var jo en slags tjenestemandsby med postmester, stationsforstander med deres folk og desuden en skare toldembedsmænd og grænsegendarmer. De havde svært ved at forstaa pastor *Rolfs* formodentlig noget ubehjælpsomme dansk, og desuden mente de, at de dannede et saa stort element i byen, at der burde tages hensyn til, at de var kommet nordfra og vant til dansk gudstjeneste ved en dansk præst, medens de dansksprogede gudstjenester, som fandt sted ved sognepræsten virkede noget fremmed for dem. Bag om dem stillede saa de fleste danske beboere op. Efter en del forhandlinger indførtes saa den ordning, at seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* Tønder, holdt een dansk højmesse om maaneden og sognepræst *N. A. Jensen* een dansk eftermiddagstjeneste maanedlig. Da pastor *Rolfs* ogsaa fortsatte med de sædvanlige danske gudstjenester, maa man jo sige, at de to sprog var omtrent ligestillede.

Ordningen virkede aabenbart tilfredsstillende. Efter nogen tids forløb ønskede pastor *Jensen* imidlertid ikke at fortsætte, provst *Christensen* bad da mig, som dengang var præst i Visby træde i hans sted, hvad jeg efter nogen overvejelse ogsaa gjorde.

Det var en broget kreds, som samledes om disse gudstjenester. De nordfra kom fra alle egne af landet, men saa var der jo ogsaa sønderjyderne. Jeg opdagede hurtigt, at her faldt sproggrænsen ikke sammen med den nationale grænse og heller ikke med den kirkelige. En dag mødte jeg paa Højer gade en snaksom gammel mand. I samtalens løb sagde han: »Æ ska' seje Dem, hr pastor, a er no dansk, men a religion er æ tysk.« Han bad sit fadervor paa tysk. Jeg skulle altsaa ikke vente ham til mine gudstjenester.

Om vinteren holdt jeg nogle bibellæsninger i Rudbøl skole. Salmesang, læsning og tale foregik jo paa dansk, men jeg lagde mærke til, at der kom nogen usikkerhed over forsamlingen, naar jeg bekendtgjorde salmenumrene. Saa fandt jeg paa at nævne dem paa tysk. Det hjalp. Det forstod de. Tælle kunne de kun paa tysk.

I de halvandet aar, jeg gjorde tjeneste, var der saa godt som ingen kirkelige handlinger. Jeg husker i grunden kun et bryllup. Husbesøg gjorde jeg, hvor det faldt naturligt. Der var noget foreløbigt og pioneragtigt over arbejdet.

I 1924 tog pastor *Rolfs* sin afsked. Pastor *Albeck* og jeg fortsatte til maj 25. Det var myndighedernes mening, at den nye præst skulle være »helsognspræst« og alene bestride baade de tyske og danske gudstjenester. Menighedsraadet indstillede sognepræst *Jürgen Braren,* Aastrup ved Haderslev til embedet. Han var kendt og respekteret i sine gamle menigheder som en dygtig og retlinet præst. Han var tysk friser. Hans noget ældre hustru var dansk præstedatter, født Mynster. Hendes fader var den sidste danske præst i Ladelund i Sydslesvig. Han og hans familie maatte bogstavelig flygte nordpaa i 1864 paa en temmelig dramatisk maade. Det var pastor Brarens plejedatter, som kong Christian d. 10 tog op paa sin hvide hest, da han ved genforeningen i 1920 red over den gamle grænse.

Det var jo de tysksindede i menighedsraadet, som havde indstillet pastor *Braren,* der ogsaa selv var tysksindet. Nu ønskede myndighederne først at se, hvordan de danske ville finde sig til rette med ham, inden man helt ophævede den gældende ordning. De henstillede derfor til *Albeck* og mig at fortsætte med de danske gudstjenester foreløbig et aar, saa man kunne se, om de danske kunne finde vej til pastor *Brarens* dansksprogede gudstjenester. Dertil svarede jeg, at jeg var villig til at fortsætte som hidtil, men hvis det var meningen, at det kun skulle være midlertidigt, saa ønskede jeg at holde op nu. Det forekom mig besynderligt at skulle »prædike en menighed over til en anden.« Desuden mente jeg, at pastor *Braren* skulle have mulighed for lige fra begyndelsen at komme i forbindelse med alle i sognet. Det standpunkt respekterede baade *Albeck* og myndighederne, og i april indsattes pastor Braren som sognepræst i Højer med forpligtelse til at holde alle gudstjenesterne, tyske som danske. Dette forhold bestod indtil 1935. (Martin Hansen).

– Skønt Højer beholdt sin tyske præst rejste »Schleswigscher Wählerverein« i febr 21 krav om ansættelse af særlige tyske præster i Højer, (Løgumkloster, Ubjerg, Tinglev og Tavsted), og ftm pastor *Johs. Schmidt* fremførte en hel plan sm m. *Jes Jessen* om ansættelse af tyske gudstjenester, der kaldte kravene frem. Da det ikke lod sig gennemføre, dannede »Nordschleswigsche Gemeinde der schlesw.-holst Lan deskirche« de tyske frimenigheder, hvad baade biskop *Ammundsen,* provst *Erik Christensen* o fl beklagede, ja ogsaa fra folkekirkelig tysk side, (f eks pastor Braren) beklagedes dette forsøg fra tysk side paa at isolere sig.

Fra Højer skrives i øvrigt

Da dr *Rolfs* tog afsked 1924, stod man i Højer over for et præsteskifte, der rørte ved et ømt punkt. Det drejede sig om at skaffe en tilfredsstillende kirkelig betjening baade for det tyske flertal og det danske mindretal. Fra tysk side var der først ønske om at faa embedet besat med en præst sydfra (med en svigersøn af provst *Steffen,* Tønder, pastor *Roager,* som var sønderjyde, men havde søgt embede sydpaa), men det lod sig ikke gennemføre. Saa kom pastor *Jürgen Braren,* Aastrup, paa tale. Han havde et godt navn baade i danske og tyske kredse, havde som præst i Bylderup virket til velsignelse og vundet venner blandt danske og tyske. Man kunne tænke sig, at han havde gode betingelser for at kunne betjene begge kredse i Højer. (jvf hans artikel senere i »Kirke og folk« 30, s 193 f). Han indgav ansøgning, og sm m ham søgte c th *Jens Fr. Holdt,* der var sønderjyde, havde deltaget i verdenskrigen og taget teol embedseksamen i Kbhvn. *Braren* fik flest stemmer og blev udnævnt.

Pastor *J. C. A. Braren* (1926-43) gjorde straks det fejlgreb at møde i tysk præstedragt ved den danske gudstjeneste paa sin indsættelsesdag, skønt han i Aastrup havde brugt dansk præstekjole. Han mente ikke at kunne bruge

dansk præstekjole i Højer af hensyn til tyskerne, med mindre han fik paalæg derom. Baade biskop *Olesen* og provst *Erik Christensen* var tilstede ved indsættelsen. De mente ikke, at dansk kirkelovgivning gav grundlag for et saadant paalæg, men raadede indtrængende Braren til at bruge dansk præstekjole. Braren blev imidlertid ved sit, og det fremkaldte fra begyndelsen en vis modvilje imod ham i de danske kredse, og denne uvilje voksede med aarene. *Braren* gik ellers med megen alvor i gang med baade at være præst for danske og tyske. Efter hans ønske bortfaldt (foreløbig for et aar) de danske gudstjenester ved semforst *E. Albeck* og pastor *Martin Hansen,* og *Braren* holdt skiftevis dansk og tysk gudstjeneste. Han bestræbte sig for at give danske menighedsmøder, ofte med tilkaldte danske talere mm. Men der var stadigt en del, der ikke kunne glemme den tyske præstekjole, og som savnede, at faa *en særlig dansk præst.* Fra de sogne, hvor der var blevet siddende tyske præster, kom samtidigt krav om dansk præstelig betjening. Men det maa ikke glemmes, at de tyske præster, som blev, var fuldtud loyale og gjorde sig umage for at øve deres præstegerning saa samvittighedsfuldt som muligt ogsaa over for de danske. De var derved med til at formidle overgangen. Men det havde selvfølgeligt sine begrænsninger og vanskeligheder. Deres tyske uddannelse havde sat sit præg paa dem, og de var væsentligt kendt med tysk kirkeliv. De gjorde sig al umage for at faa forbindelse med dansk kirkeliv. Efterhaanden samlede der sig et stærkt krav om at faa ansat en dansk præst i Højer. 1934 var pastor *C. F. Bruhn* blevet særligt ansat af folkekirken som præst for de tyske mindretal, og 30. maj 35 indsendte det store flertal af danske i Højer ansøgning om at faa ansat *en dansk præst i Højer,* og han skulle tillige betjene nabosogne med tyskuddannet sp. Ansøgningen fik tilslutning fra kredse i Hostrup, Burkal og Daler. Det var en fordel, at der stod virkelige menighedskredse bag andragendet, men de tyske sognepræster følte det som indgreb i deres stilling som »sp for hele sognet«, og selv om der var risiko for at optrække ny skarpe skillelinjer i sognene, endte det efter lange og alsidige forhandlinger med, at der 4. sept 35 blev oprettet *et embede som rkp for Højer* med forpligtelse til at betjene andre grænsesogne. Der indkom 7 ansøgninger, og 1. novbr 35 blev pastor *N. P. Nielsen,* Vedsted, udnævnt til rkp i Højer (Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder, 39, s 14, 33, 40, 85, 97, 101).

Pastor *N. P. Nielsen* virkede som rkp til 1943, da pastor *Braren* tog sin afsked, hvorefter *N. P. Nielsen* udnævntes til sognepræst for den danske mgh i Højer, og samtidig oprettedes et embede som tysk sp i Højer, med pastor *A. G. Schau* som sp (1943–46). *Schau* blev interneret i Faarhuslejren 1945 og blev afskediget. Da det tyske frimenighedsarbejde blev genoptaget 1949, vaagnede ønsket om en tysk frimenighed i Højer, og 1951 blev *A. G. Schau* ansat som frimenighedspræst for de tyske. Pastor *N. P. Nielsen* virkede her i 17 aar, til han tog afsked 1952, og hans gerning satte varige spor, baade kirkeligt og folkeligt.

Han fortæller selv om sin gerning i »Højer ungdomsskoles aarsskrift« 60 og i »Præst ved grænsen,« 61, hvorfra citeres flg:

»Den kirkelige nyordning efter genforeningen i 1920 havde i en del sogne langs grænsen medført, at flertallet af befolkningen havde stemt for at beholde de hidtilværende sognepræster. Man ville ikke være med til at gøre dem brødløse, sagde mange. I Højer fik pastor Rolfs saaledes 487 stemmer og kun 92 stemte for at faa en ny præst. I Burkal var stemmetallene 418 for pastor Schwarz, 136 imod. I Hostrup 280 for pastor Hansen, 143 imod. I Daler 190 for pastor Rühmann og 19 imod. Disse præster forblev derfor med fuld ret i deres embeder efter genforeningen. Men der var jo i alle sognene et mindretal, som havde ønsket en dansk uddannet og dansksindet præst allerede i 1920. Men dette mindretal blev der ikke taget hensyn til. Ville de høre en dansk præst, maatte de selv sørge for det. Mange følte denne ordning som en uretfærdighed. Det var især de mest vaagne danske i grænsesognene, der savnede et dansk menighedsliv og kirkeliv. Nogle steder, f eks i Højer, tilkaldte man danske præster fra nabolaget: Seminarieforst pastor Albeck, Tønder, pastor Hansen, Visby og N. A. Jensen, Møgeltønder. Men det føltes alligevel kun at være en nødhjælp.

Nu vækker trykket sydfra befolkningen op og kalder dem frem til handling paa den kirkelige front. Det danske folkeliv og menneskeliv skal styrkes og gøres rigere paa alle omraader – ogsaa paa det kirkelige. – –

Da kravet var rejst, stod den danske grænsebefolkning fast. Og det blev folket selv og de folkevalgte repræsentanter, der gennemførte sagen, trods den modstand, der rejste sig. – – Men hvordan spørgsmaalet skulle løses, stod endnu hen i det uvisse. *Erik Appel* foreslog en valgmenighedsordning. – – Den danske menighed i Højer rejste kravet om at faa en sognepræst i lighed med de sønderjydske købstæder, hvor der baade er en dansk og en tysk sognepræst. – – Landstingsmand *H. Jefsen Christensen* virkede stærkt for at faa gennemført sagen i kirkeministeriet. Fra sin barndom i Visby kendte han forholdene i Højer og som formand for Sønderjydsk Skoleforening kendte han ogsaa grundigt de nationale forhold og brydningerne i de andre grænsesogne. – – Det var et rimeligt krav, at danske mennesker fik evangeliet forkyndt af en dansk præst. – – Senere kom der ogsaa et andragende fra en menighedskreds i Burkal og Hostrup sogne. Og selv om H. Jefsen Christensen maa siges at være den ledende drivkraft, bør det ogsaa nævnes, at den socialdemokratiske folketingsmand fra Dynt, *I. P. Nielsen,* gik varmt ind for at faa en god løsning. – – Med disse to mænd som fortalere og med *H. P. Hanssens* varme støtte lod sagen sig ikke standse, selv om den mødte modstand – baade skjult og aabenlyst.«

I sønderjyske dagblade fandt der 1948 et betydningsfuldt ordskifte sted om de kirkelige forhold:

Den nyordning af den kirkelige betjening af de tyske menigheder i de sønderjyske landsdele, som blev indført ved kgl resolution af 26. april 1948, hvorved de tyske sognepræsteembeder i de fire købstæder opretholdtes for in-

dehavernes embedstid, medens al tysk kirkelig betjening uden for købstæderne overlades til vedkommende kreds' eget initiativ under henvisning til vore kirkelige frihedslove, har vakt en del opmærksomhed, og navnlig har pastor *J. Braren,* fhv sp i Højer, i forskellige bladartikler udtalt sin beklagelse af nyordningen, ikke mindst over nedlæggelsen af det tyske sognepræsteembede i Højer.

Biskop, Dr *C. I. Scharling,* Ribe, sendte de sønderjyske blade en artikel, der former sig som et svar til pastor *Braren.* I denne artikel, skriver biskoppen blandt andet:

– Pastor *Braren* mener, at der i de kirkelige forhold ikke i de sidste aar har fundet nogen ændring sted, som kunne berettige den nyordning, som nu er indført.

Jeg maa heroverfor fremhæve, at der i den periode, hvor jeg har været biskop (siden 1939), er foregaaet en væsentlig udvikling af forholdene i grænselandet, som efter min mening har gjort en nyordning ikke blot rimelig men nødvendig. Dette gælder især paa to punkter.

Først: Det har vist sig umuligt for de folkekirkelige myndigheder at fremskaffe de nødvendige præster til den folkekirkelige tyske betjening i det hidtil gældende omfang. Ved min tiltræden fandtes der endnu tvesprogede sognepræster, som forrettede gudstjenester baade paa dansk og tysk, i Burkal, Hostrup og Nr. Løgum; da disse afgik p gr a alder oprettedes de to residerende kapellanier til tysk betjening i disse og omliggende sogne.

Under disse forhold maatte det efterhaanden anses for urimeligt, at de folkekirkelige myndigheder fortsat skulle have ansvaret for fremskaffelsen af de omhandlede præster, hvorfor den nye kgl anordning har overladt dette til de paagældende mgh-kredse. I Ravsted maatte de tyske folkekirkelige gudstjenester indstilles p gr a manglende tilslutning, andre steder kom der kun ganske faa.

Jeg overser ikke, at der kan være andre grunde til at ønske tysk kirkelig betjening end de rent sproglige, og at det derfor bør staa de mennesker, der ønsker det, frit for at benytte vore gamle kirker til gudstjenester og kirkelige handlinger paa det tyske sprog (hvad den nye kgl anordning jo ogsaa giver fuld adgang til), men det vil af ovennævnte grunde være rimeligt, at dette ikke sker ved offentlig foranstaltning, men paa vedkommendes eget initiativ og bekostning, hvilket jo er princippet i hele vor kirkelige frihedslovgivning.

Men valgmenigheden vælger selv sin præst og maa selv udrede udgiften til præstens løn og menighedens drift. Nu mener pastor Braren, at en tysk valgmenighed derved ville komme til at bære dobbelte udgifter: baade til den danske kirkeskat og til valgmenighedens drift. Men dette beror paa en misforstaaelse. Loven siger nemlig udtrykkelig, at medlemmer af valgmenigheden fra den almindelige kirkeskat kan fradrage det beløb, de betaler til valgmenighedens drift (bortset fra kirkens belysning).

Pastor *M. S. Barfod* (siden 1952) skriver 67: Kkg 5 pct, jævnt gode kirkelige forhold, en mindre, grundtvigsk kr, KS-møder fælles med flere sogne, ingen IM. Den kirkelige interesse ikke særligt stor. Velvilje. Væsentligt uden retningspræg. Stærke nationale modsætninger, den danske bef præges noget af arbejderstanden, den tyske af jordbrugere, 391 til den tyske frimgh (pastor A. G. Schau). DdU (200), 2 fh, nogle til nyapostolisk sekt fra Tønder. Dansk flertal i begge kommunalbestyrelser og i menighedsraadet. 37 pct tyske st ved sidste folketingsvalg. Den gamle pgd blev 1953 solgt til kommunekontor, hvorefter mghr overtog den danske præstebolig fra 1936 som pgd for sp.

Skoleforhold

Dansk centralskole 1964, Digeskolen, skoleinsp Folmer Drejby Christiansen, * 13. Skolens indvielse 10. aug 64 var en smuk fest (Folkeskolen, 64, s 1595). Skolen er købstadsordnet med realafd, optager børnene fra Højer og Hjerpsted, samt de højere klasser fra H landsogn, Emmerlev og Daler sogne, ca 500 elever.

Tysk privatskole oprettet 1952, gymnastiksalen bruges som forsamlingssal.

1920-46 var der dansk og tysk kommuneskole i samme bygning fra 1906, 1945–51 var der ingen tysksproget skole her. Den gl skole solgt til tæppefabrikken.

Højer ungdomsskole blev indviet 23. 19. 51, med frk *Carla Schibler* som forstanderinde. Undervisningsminister, dr theol *Flemming Hvidberg* talte ved indvielsen: Skolen er bygget for at øve en positiv dansk indsats, men vi vil leve i fred og forstaaelse med vore naboer. Skolen har plads til c 40 elever og har øvet en betydelig indsats. Senere var *Hans Bogh* forstander. Skolen ledes nu af forstander *Marius Høier.* (Ungdomsskolens aarsskrift, Højskolebl 1951, 490f.)

Carla Schibler

I grænselandets historie gn hundreder af aar har kaarene skiftet for dets indb gn alle faser. Men gn stormfulde tider saavel som i »de stille dage« i sønderjydernes daglige liv har det folkelige arbejde betydet overordentligt meget for danskhedens besvarelse.

De folkelige foreninger har hver haft deres opgave. Kan der end let peges paa fejlgreb i opgavernes løsning, saa staar det alligevel fast: uden det ukuelige haab, der tændtes ved pionerers indsats og vedligeholdtes af utallige tusinder, unge saavel som gamle, og uden den sejge vilje, udvist af førende skikkelser, og som gennemsyrede hovedparten af sønderjyders sind gennem de folkelige ungdomsforeningers jævne og trofast udholdende arbejde, saa havde det set anderledes ud i grænselandet, end det nu gør.

Gymnastikkens, idrættens og folkedansens samlende og opdragende betydning er uomtvistelig. Dygtige og uselviske ledere har uden nogen form for vederlag sat unge mennesker i gang, saa at de ikke mere gik i staa.

Saadanne ledere er guld værd. Men grænselandet slider naadeløst paa sine sønner og døtre. Hernede i grænselandet, som ogsaa i det øvrige Danmark, har der næsten overalt været til stede en slumrende vilje til samarbejde. Den skulle blot lettelig vækkes og fast ledes. Ofte kunne nye lederes tilsynekomst i et sogn eller et lidt større omraade medføre en ungdomsforenings »spring-avancement«, og smaa for-

eninger med dygtige ledere kunne ved idrætsfester, ved foraarsopvisninger i gymnastik, ved sangstævner og gode amatørskuespil samt ved folkedanseaftener virke som »salt« i flere aar for større foreninger, der manglede nye lederes friske initiativ.

En saadan gudbenaadet leder var Carla Schibler. Hun var en af grænselandets ukuelige pioneraander. Hendes valgsprog var dette: God og glad skal følges ad! Hun var uselvisk som faa og fyldt af en enfoldig tro paa livets højeste værdier. Store og smaa begivenheder i vort folks liv gennem alle dets tilskikkelser genspejledes i Carla Schiblers fortælling under udfoldelsen af hendes trofaste livsgerning i grænselandets tjeneste og her er der ikke noget med at dele Sønderjylland! Hendes opofrende virksomhed gjaldt baade Nordslesvig og Sydslesvig.

God og glad gik hun op i sin gerning. Hun var ualmindelig dygtig som vejleder i syning, i folkedans, i gymnastik, i indøvning af skuespil i dramatisering af digte og sange, altid tilskyndende de unge til selvvirksomhed.

Under udfoldelse af sit rige sinds uudtømmelige skabertrang var hun direkte aarsag til mangen en sønderjysk forenings spring-avancement. Hun satte utallige mennesker i gang, og hendes arbejde i grænselandets tjeneste tog rigtig fart, da nazismens fremtrængen klart viste, at nu var der et fjendtligt vejr undervejs for at splintre og knuse, hvad vi i Danmark og hele Norden ansaa for gammel ret og billighed.

En vaagen ungdom satte sit staalhaarde *nej* op mod det fremmede og formede paa sin naturlige maade et varmt *ja* til alt, hvad der var ægte dansk.

»Det unge Grænseværn«s hjem i Kollund fik hende som sin første leder – det var i 1936. Derefter fulgte rige arbejdsaar i sognene langs grænsen: Rudbøl, Tinglev og Jyndevad; senere fulgte hendes arbejde i Tønning ved Ejderflodens munding.

I 1951 flyttede hun ind som forstanderinde paa Højer ungdomsskole, som hun ledede i 8 aar.

Alle steder satte hun utallige mennesker i gang, og mange unge kvinder og mænd er gennem hendes personlige arbejde med skuespilindøvning og folkedans som en festlig portal blevet draget ind i et frugtbringende arbejde i vore folkelige og idrætslige ungdomsorganisationer – og langt videre ud.

For sin trofaste indsats fik Carla Schibler tildelt ridderkorset. Hun døde den 4. november 1965, men hendes minde vil leve længe i grænsefolkets hjerter. *H. Østergaard Flint*

Verdenskrigen 1914-18: 47 faldne fra flækken og landsognet.

1927 oplyses: Kkg 16 pct ved tyske, 6 pct ved danske gudstj, intet særligt, enkelte Irvingianere. 1939: Kkg 10 pct, sp holder de tyske, rkp de danske gudstj. KS-arbejde, DdU. 1947: Kkg 10 pct, kun ringe kirkelig interesse. Det er mest de ældre, der gaar i kirke. DdU, spejdere, dansk og tysk mgh, dansk fh, KS. 1955: Kkg 5 pct, KS fælles for flere sogne, DdU, den kirkelige interesse ikke stor. 1967: se ovf. 1970–71: Kirkegangsprocent for folkekirken (c 1600 mdl) 4 pct, for den tyske frimenighed (c 300 mdl) 5 pct.

Højer kirke (Sct Peder), sydøstligt i byen, bestod oprindelig af romansk skib, kor og apsis, men de to sidste dele er afløst af et senromansk kor. Langmurene har haft 4 nu delvis ødelagte arkader. Kirken er opført af kvadre, tuf og munkesten. Nyere høje retkantede vinduer. Hvælvinger i kor og skib fra ca 1275, koret fik da 2 rundbuevinduer og otteribbet hvælv. Lavt munkestensvaabenhus mod syd, gavlen formet i 1700. Materialer fra den i 1362 ødelagte Anflod kirke er anvendt her og i de to sengotiske, korte korsarmskapeller fra ca 1400, med krydshvælv. Sværd taarn fra samme tid, med sadeltag og høje vejrfløje paa gavlene, taarnrummet har rundbuet arkade til skibet og fladbuede blændinger i nord og syd. Sakristi med fladt loft ved korets nordside fra 1748 af smaa teglsten. Nogle kalkmalerier er overhvidtet, mens en gotisk bemaling fra ca 1500 ses i ndr korsarm. Kirken udvidedes betydeligt, da Anflod sogn indlemmedes i Højer sogn. Kirken er blytækt. 1781 var den meget brøstfældig og blev restaureret. Kirkens inventar er meget rigt. (Biskop Kaftan sagde ved en visitats her: Det man elsker, pynter man, og det man pynter, elsker man). Inventaret præges nu af hovedrestaurationen 1954–56). Hovedprydelsen er det gotiske Petrialter, som en lang tid var fjernet fra koret og stod i taarnrummet. Det stammer fra Lybeck, ca 1425, danner en stor rektangel i to fløje og 2 etager, skilt af et vandret baand! Marias himmelkroning øverst og Peters korsfæstelse nederst (med hovedet nedad) er flankeret af figurer i fløjene til begge sider. Paa tavlens bagside velholdte, værdifulde temperabilleder om Peters historie. 1862–1906 stod paa altret et Gethsemane-maleri (hænger nu ved korbuen). Kalk sammensat af dele fra forsk tider, disk fra ca 1775, oblatæske fra 1721, vinkande fra 1757, sygekalk fra 1714. 2 sæt alterstager, dels sengotiske fra ca 1575, dels glatte bordstager. Romansk døbefont af sort Namur-kalksten, af belgisk import, delt af 4 fremspringende, primitive mandehoveder. Barok fontehimmel, fra 1685, i lanternen en figurgruppe: Johannes døber Jesus. Senromansk korbuekrucifixgruppe fra ca 1250. Det skæmmes af en staffering fra 1904. Paa korets nordvæg et gotisk krucifix fra ca 1400. Paa pillen ind til ndr korsarm et processionskrucifix fra ca 1500. Moderne prædikestol, mens felterne, der erhvervedes fra Flensborg byusæum 1956, er fra den oprind prædikestol fra 1591. Ny himmel. Brystværnet foran orgelet har sikkert tilhørt det oprind pulpitur fra 1730. Ottekantet jernbunden pengeblok fra 1700 tallet. To klokker, fra 1897. Epitafium, mindetavler, gravsten, 3 lysekroner fra 1882. 350 sd. Orgel med delvis ændret, barok facade.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 101–25, Kaj Sievertz: En vestslesvigsk sømandskirke, Vestkysten, 26. marts 1965.

Folketal: 1860: 1041 og 499 (lands), 1910: 1249 og 386, 1965: 1439 og 403.

Altergæster: 1922: 370, 1934: 400, 1953: 320, 1962: 335, 1966: 445.

Menighedsraad: 1922: 5 ty, 2 dsk, 1934: do, 1942: 4 ty, 3 dsk, 1945: 4 dsk, 3 ty, 1953: 2 gr, 2 soc, 2 u p, 1 ty, 1 fra landsognet, 1965 do, valg (33 pct valgdeltagelse). Næstfmd: Tekstilarb **P. Johannsen**).

Sognepræst

Indt: 1907: 4403 rm, 1922: 1 kl, 1958: 12 kl, pgd fra 1800 og 1862 solgt 1953, se ovf, præstebolig fra 1936.

13. 1845-71 (diakon Læk 31): **Johan Ludwig Momsen,** * 2. okt 03 Sønderborg. Forældre: Sp og provst i Sønderborg Alexander M., † 29, og Sofia Marsilia Prehn. Stud Kiel 24, c Gottorp 28, afsk 71, † 22. dec 1875. ~ Catharina Spang.

14. 1871-92 (Asserballe 67): **Lorenz August Ludwig Schmidt,** * 1. nov 41 Læk, Forældre: Nicolai S og Maria Friederiche Lorenzen. Stud. 62 (Flensborg) Cand Kiel 66 flt sp Sørup, Angel, provst Nr Angel provsti 92, afsk 98 fl t Højer, † 30. april 1905, ~ Dorothea Johanne Lusing.

15. 1893-24 (sp Sct Annen 83): Dr theol **Claus Christian Rolfs,** * 4. jan 56 Ostrohe, Ditmarsken. Forældre: Gdjr Claus Christian R og Margaretha Jürgens. Stud Flensborg 78 c Kiel 83, dr theol Kiel 17, afsk 14. juni 24, † 14. marts 26. ~ Caroline Sophie Christine Sparrewohn, * 2. aug 1852, † 17. febr 21. Faderen: Sp i Sneum-T, opt 73. Se ovf. Hustrus broder: – Hjp Skyum-H.

Udg 91: Geschichte der Gemeinde Sct Annen, Ditmarsken, 92: Die beiden Boie, ein beitrag zur Geschichte Ditmarskens, Urkundbuch zur Geschichte Ditmarskens im 16 jahrh, Gesch d kirchspiels und Fleckens Hoyer (1926) Skr flere khst afhandl især i Slesv tidsskr.

BM Schlesw-holst Pastorenvereins 09-20.

Pastor R blev dr theol h c ved det teol fakultet i Kiel p gr a sine betydelige historiske arbejder. Han tog efter sin afsked bolig i Højer, men døde kort efter ved et slagtilfælde. Se iøvr ovf.

16. 27. marts 1925-12. febr 43 (sp Aastrup 11): **Jürgen Carl Anton Braren,** * 8. nov 79 Før. Forældre: Lærer Bror Cornelius B og Anna Osina Lund. Stud Husum 99, c Kiel 06, sp Bylderup 07, afsk 12. febr 43, † 13. juli 64, ~ 29. april 12 Elisabeth Maria Mynster, * 10. marts 63 Ladelund, † 10. aug 57. Faderen: Sp, provst, Fuglse-K, † 80 (af Baarse-B) se der. – Hustrus farbroder: Hundborg-J, faster ~ Ipsen, Nr Broby. Stamt 59.

Om pastor B, se ovf.

17. 27. febr 1943-28. juli 52 (rkp her 1. nov 35): **Niels Peter Nielsen,** * 1. aug 85 Kidserup, Udby, Sjæll. Forældre: Gdjr Peter N og Juliane Marie Hansen. Landmd til 1910, stud i England, Skotland, Tyskland, Askov, stud. Wedels kurs 13, c 20-1 (h_1), højskolel Antvorskov 10 og 15-16, do Vallekilde 20 kst sp Vedsted, Sdj 4. aug 20, sp smst. 13. april 21 sp. Højer dsk mgh 43, sp hele mgh i Højer 48, r af Dbg 51, afsk 28. juli 52. ~ 23. juli 1920 Cecilie Hansen, * 27. nov 86 Broager. Forældre: Gdjr Hans H. og Marie Cecilie Andersen.

Red og udgiver Liselundbogen 14–45, BM og lærer Menighedsskolen Liselund t 55. – Fmd Frederiksborg højskoles elevf 07–15, fmd Studenterkredsen 15–16, BM Hovedbest KS 27–60, BM Hovedbest DdU 32–33, fmd ungdomsf i Had østeramt t 35, fmd Højer børnehjem og ungdomsskole 45–61, BM Dsk smf i grænseegnene, Idagaardfonden, Løgumkloster refugium.

Skrev talrige artikler i blade, tidsskr og aarbøger, bl a Breve fra grænsen (Liselundb 39) 35 aar i Sdj (smst) 40 aar som dsk præst i grænselandet (Vartovbogen 60), Præst ved grænsen (Højer ungdomsskoles aarsskr 60–61) om ungdomsskolen smst 54 og 55: Hvordan det begyndte, udg 54: Jens og Maren Sørensen, Valsbøl (Liselundb 57) med mere.

18. 20. nov 1952 (sp Voldum-R 24. marts 39): **Mogens Schack Barfod,** * 24. okt 11 Kbhvn. Faderen: Sp Moltrup-B, † 56, se der (af Skævinge-G) stud Haderslev 30, c 36-1 (h_1). Højskolel Hindholm 38, militærtj, løjtnant. ~ 29. aug 39 Rosa Agathe Karstoft, * 9. juli 12 Gamborg. Faderen: Sp Gamborg-U, † 53, se Aasted-S. Hustrus broder: Stouby-H. – Hustrus brodersøn: Sydslesvig.

Repræs Fængselshjælpen og Dsk forsorgsselsk, herredsrepr DKU, kompagnichef i Hjemmeværnet 49–52 BM Sdj menighedsraadsforening, Tønder amts grænseforening, Grundtvigsk konvent for Sdj, deltog som indkaldt løjtnant i kampen ved Haderslev 9. april 40, fmd Folkeligt smf f Højer-egnen, BM. Grænsesognenes arbejdsudv (Dsk kultursmf).

Residerende kapellan

(Oprettet 4. sept 1935 for den danske mgh i Højer med forpligtelse til at betjene danske mgh i grænseegnen, nedlagt 27. febr 43)

1. 1. nov 1935-27. febr 43 (sp Vedsted 13. april 21): **N. P. Nielsen,** sp. her.

Sognepræst for den tyske mgh i Højer

(Oprettet 27. febr 1943, nedlagt 26. april 1948).

1. 27. febr 1943--23. dec 46 (tysk frimenighedspræst Ravsted 41): **Andreas Georg Schau,** * 14. juni 11 Tønder. Forældre: Skotøjshdlr Georg Nicolaus S. og Adele Hansen. Stud Niebøl 30, klejnsmed, lærervikar Sønderborg, c Kiel 36, sp Lindholm, Sydslesvig 36, afsk 23. dec 46, maskinarbejder i Højer til 51, derefter tysk frimenighedspræst i Højer 51, ~ 8. nov 36 Ilse Henriette Louise Bachmann, * 22. maj 11 Nybøl. Forældre: Teglværksejer Heinrich Friederich B. og Marie Mathilde Hamkens.

1946-48 var pastor G. N. Rühmann, Tønder, tillige tysk sp i Højer.

Tysk frimenighedspræst

1. 1951: *Andreas Georg Schau,* se ovf.

———

Litt: H. Nagel: Erindringer i Nordslesv søndagsbl 1910, nr 47 flg W Nagel: Erindringer i Sdj aarb 1924, 137 f, Dr C. C. Rolfs ovenn arbejder, Kirke og sogn, 1953, s 42 f, Kr dbl 18. april 64: Grænsepræsten N. P. Nielsen fortæller (jvf smst 15. juli 55) Højskolebl 1955, 576 f. Højer ungdomsskoles aarsskrifter. Hejselbj P, s 108 f, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sdj landsdele, s 76–80 (om H birk), Johan Hvidtfeldt i Sdj aarb 1941, 53–47.

EMMERLEV

Emmerlev har, bortset fra 1864-1920, altid hørt under Ribe stift. Kirken var annekteret ærkedegneembedet i Ribe, fra 1652 havde biskoppen i Ribe kaldsretten, fra 1673 Hans Schack.

Før 1864 hørte ca 30 pct af sognet til de konge-rigske enklaver, og sognet har altid haft betydeligt dansk flertal.

Af den ældre præstehistorie

Den første luth sp *Hans Ditlevsen* (c 1536-c 1554) skal have været munk, men blev luthersk, skønt han havde været saa ivriv papist, at han havde sagt, at han »hellere ville lade sine tarme rive ud, end han ville forlade den papistiske tro.« (CP, 62). Hans dt blev gift med eftm, *Jens Jepsen* († ca 1566) og med den flg sp: Provst *Peder Andersen* (1566-97) se Cl. Rolfs, s 25, (1569-1620 var Hans Nielsen sognekapellan), Andersens dt blev gift med provst *Claus Poulsen* (1598-1650), hvis sønner *Jens Claudius* blev sp i Daler (provst) og *Paul Claudius* blev sp i Hostrup. En 3. søn *Claus Clausen Emmerlev* blev sp her (1650–91) blev provst c 1658. De døjede under stormfloder, kejserlige tropper og Svenskekrigene. En søn

Claus Clausen var adjungeret fra 1675, men døde 1685 inden faderens død 1691. Claus C's enke giftede sig med *Marcus Kiel,* som blev adjungeret her 1685, sp 1691, provst 1708. Han giftede sig 2. gang faa uger før han døde og efterfulgtes af sin stedsøn, mag *Johan Claudius* (1712-44), som blev magister i 1716 og var gift med en dt af provst Reimarus, Tønder. Slægten *Claudius,* som var her i flere slægtled betød meget. Matthias C var af denne slægt. Provst *Laur. Nielsen Gram* (1744-57) flyttede til Sorø, senere til Stege, han arbejdede paa en biografi af sin broder, prof *Hans Gram,* som aldrig blev trykt. I disse aar var der, som biskop *H. A. Brorson* skriver en »køn opvækkelse«, og der blev et samfund af vakte især nævnes *Johan Payssen (Petersen)* og hustru, og i Kærgaard familien *Richter,* en søn herfra blev prædikant i Brødremgh (J Br 321). Biskop *Brorson* skriver 1744: Provst G. »forestillede smukt de troendes værdige vandring efter evg (Fil, 1,27) ungd svarede vel; kapellanen, *Jens Clausen* var en »meget flittig og retsindig mand.« (Vis 20). 1751 prædikede provst G. »grundigt og tydeligt, han og kapellanen, *Jens Clausen* er meget flittige, især til at besøge syge. Ungd. svarede skikkeligt. I menigheden var der som ellers altid saadan en trængsel af folk, at jeg næppe kunne flytte en fod fra alteret, saa jeg ikke kunne komme til at eksaminere flere børn, end de faa, som kunne faa rum i det lille kor.« (Vis 67) Biskoppen havde kamp med kirkeejeren om udvidelse af kirken og det tilføjes, at udvidelsen nu var i arbejde. Om kampen for udvidelse vidner breve fra 1750-51. (»Saavel lærere som tilhørere sukker efter naadig bønhøring«). Sognet havde da c 600 menn, og der var da 500 sd i kirken, men den var alt for lille til kirkegangen. Endnu ved vis 1756 beklager *Brorson* den vanskelighed, at en stor del af mgh ikke kan faa rum i kirken. (Vis 111). Pastor *Hans Otto Sørensen Foss* (1758–69) søn af degnen i Gram, kom hertil fra rkp Køge-Ø. Vækkelsen fortsatte i hans tid. Et hjem, som betød meget, var kniplingshandler, gdjr. *Boy Hansen* († c 1790) og hustru *Geske Marie Outzen* († 1783). Deres søn var den senere biskop *P. O. Boisen,* Lolland-F. han blev født i Emmerlev 1762, og blev stærkt paavirket af sin fromme moder, men da hjemmet forarmedes, fik *P. O. Boisen* sin uddannelse hos pastor *Ulrik Pedersen,* Tinglev. En anset præsteslægt og en række dygtige folk i Vestslesvig nedstammer fra det Boisenske hjem (stamt 13). 1909 rejstes et mindesmærke i E for biskop Boisens forældre, især for hans moder, Geske.

1769-90 var biskop Hans Ad. Brorsons søn, *Hans Adolph Hansen Brorson* sp i E., ogsaa han var varm pietist, han havde været hjpr her, og i Fole og vicepastor i Jernved (CP 116).

Pastor *Brorson* var gift med en dt af postmester Brorson i Haderslev. (J. Br 342). 1739-1808 var der sognekapellan i E (vist tillige herredskapellan). 1739-59: den pietistiske *Jens C. Clausen,* 1759-75: *Folkmar Danchel,* der 1763 blev gift med en dt af sognefogeden i E, 1776–78: *Joh. S. M. Dyrhoff,* af Vilstrup, (fl t Ø Løgum), 1778–97: *H. V. Bagger,* (fl t Ballum), 1797–1808: *C. A. Posselt* (fl t Visby). Der var stadigt lidt vækkelse, pastor *Danchel* blev omvendt her. Trods megen modstand samledes de vakte, kredsen sluttede sig efterhaanden til smf i Visby.

1790-1824 var *Johs. Holst* sp her. Han var født i Nakskov, kom hertil fra Brørup-L. Han havde som ung været hjpr hos biskop *Poul Egede,* Vartov, og han udgav 1787 sin afskedsprædiken i Vartov. Han udgav ogsaa en samling »Hellige taler over forskellige tekster«, præget af pietisme, (E I, 689).

1824-51: *H. C. L. Holm,* n rationalist, fik rang med provster 1850, havde været præst paa Rømø, i Ballum og i Moltrup-B hvorfra han blev forflyttet til Emmerlev efter et halvt aars forløb. Han skrev en fornøjelig afhandling i »Iris« 1808: »Saaledes tænke og synge vi paa Rømø«, han udgav taler holdt ved amtsprovst *Cramers* guldbryllup og jordefærd, han oversatte fra tysk: »Breve fra en menneskeven til bekymrede og lidende mennesker« (1805) (E I, 679)«. En lokal digter skrev om »denne ellers lidet omtalte provst«:

> »Ja, du har rejst dig mange minder,
> der synker ej i tidens flod;
> Det vaagne øje dig genfinder
> i vidnesbyrd, du efterlod« (CP 159).

Pastor *F. L. Vaupell,* der var hjpr her 1848-51 (se Lunde-O) »vandt ved sit varme, ædle hjerte mange venner.« Men tyskerne udsatte ham for en haard anklage, idet en mand i E halvvejs privat meddelte biskoppen, at der i »Allgemeine Kirchenzeitung«, hvor der blev berettet mange usandheder, var fortalt, at Vaupell ved en daab »med en hæslig ed« havde raabt, at barnet allerede var døbt. V. søgte forgæves at finde rygtets ophavsmand. I E. sogn vidste man intet derom, saa slog biskop *Daugaard* sig til ro, vel i den tanke, at rygtet var løgn. (CP 160).

1851-63: *C. A. Jürgensen,* havde været præst i Grønland.

1864-67: *C. F. H. Sodemann,* var født i Rostock, havde været præst i St Solt og Nykirke i Sydslesvig, blev afsat p gr a edsnægtelse. Han forsøgte saa længe som muligt at holde foden paa slesvigsk jord, flyttede først til sine svigerforældres pgd hos pastor Barfod, L Lyngby, kunne ikke undvære Sdj, og kom næste aar tilbage til Sdr Sejerslev, hvor han lejede sig ind med sin familie. Han holdt regelmæssige gudstjenester og samlede mange nær grænsen, men 1870 forlod han Sdj og blev sp (CP 177) lige ved grænsen i Hjortlund-K, senere mange aar i Klemensker paa Bornholm. Han var grundtvigsk, en mild og værdig skikkelse. Fra Nykirke blev han fordrevet af tyskerne. I Hjortlund arbejdede han ivrigt for skyttesagen (se her I, 541). I Emmerlev holdt han grundtvigske vennemøder. Han huskedes længe her.

Tiden 1867-1920

1864 var et haardt slag for dette danske sogn. Pastor *Sodemann* var meget afholdt, han ville nødigt forlade Sdj og Emmerlev ville nødigt af med ham.

Pastor *Ed. Adolf Asmussen* (1868-93), født paa Pellworm. Han evnede ikke at fortsætte i Sodemanns lovende spor, og kkg svandt ind.

Pastor *Gustav Heinrich Christian Julius Mangels* (1894-1900) var sp i Hjerpsted, hvorfra han fra 1893 betjente E, flyttede i 1897 til E., dansksindet. I disse aar havde Lt Mf nogen indgang.

Pastor *F. C. C. Weiland* (1900-13), flyttede til Nustrup, en dannet, stilfærdig og tiltalende mand, tysk i sin form (Johs. Gøtzsche: Livserindr, 161). Adskillige af de grundtvigsk vakte søgte frimenighedspræst *J. Jørgensens* gudstjeneste i Visby. Enkelte til IM.

Hjerpsted blev fra 1910 lagt (i personalunion) med Emmerlev.

Pastor *Jürgen Chr. Jürgensen* (1913-21) vægrede sig ved at gaa paa valg 1921. Han var født i Hamborg, men hans forældre havde ellers boet i Hjerpsted, og han var vokset op i Ballum. Han ville sandsynligvis være blevet valgt. Fra Hjerpsted kom en næsten enstemmig adresse for at beholde ham. Men han ville ikke paa valg og søgte embede sydpaa. (Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, s 31).

Sognepræst

Indt: 1859: a) 4 rug, 85 byg, b) 55 rdl c) naturalier, bl a 400 pd smør, d) 300 rdl e) pgdjorden i mange parceller, store enge, 10 td hartkorn. Stor og vidtløftig, gl, grundmuret pgd i Sdr Sejerslev. Ny pgd 1896. 1907: 4703 rm.

14. 18. aug 1824-10. juni 51 (sp Moltrup-B. 18. febr 24): **Hans Carl Ludvig Holm,** * 16. sept 73 Schackenborg. Forældre: Kclrd., administrator Johan Henrik H og Susanne Amalie Weile. Stud Ribe 93, c jan 98 (nc), ord degn Rømø 25. marts 03, sp Ballum 15. febr 11, rang med provster 1. sept 50, † 10. juni 51. ~ 03 Dorothea Magdalena Seitz, * 12. okt 76 Brarup, Sydslesv, † 23. juli 50. Forældre: Sp i Sdr Brarup Carl Ludvig S og Christine Margrethe Gabriele Cramer. Søn: Sp. Bøl, Sydslev. Se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Holm

1848-51: F. V. Vaupell, se Lunde-O.

15. 25. aug 1851-30. dec 63 (sp Engom 9. febr 36): **Christian August Jürgensen,** * 23. nov 97 Kolding. Forældre: Kordegn Peter J og Christine Sophie Buntzen. Stud Kold 19, c juli 25 (nc), miss Godthaab, Grønland 25. jan 26, do. Holsteinborg 32, afsk. 30. dec 63, d 2. aug 67, ~ 23. nov 28 Marcussine Cathrine Wolff, * 22. sept 08 Godthaab, Grønland, † 9. nov 80. Forældre: Sp Helligaands k, Kbhvn, professor Niels Gjessing W (af Tingsted), † 45 og Augusta Margrethe Didrichsen. – Hustrus brødre: Herslev-G og Egebjerg, søster ~ Christensen, Rønne-K. Pastor J's broder sp Hesselager, dt ~ Wulff, Vodder.

Hjælpepræst hos pastor Jürgensen

1857-58: A. C. Riis-Lowson, se Vestervig-A.
1858-60: J. G. C. Wulff (svigersøn), se ord. Kat Svendborg.
1861-63: P. J. Bertelsen, se Hvejsel-G.

16. 5. marts 1864-20. maj 67 (sp Nykirke, Tønder provsti, Sydslesv 8. okt 61): **Christian Frants Henrik Sodemann,** afsk p gr a edsnægtelse, fl t Hjortlund-K, se Klemensker.

17. 1868-93: **Eduard Adolf Asmussen,** * 14. aug 38 Pelvorm, Faderen: Sp paa Pelvorm Carl Erich A, † 84, stud Lübeck 57 C. Kiel 67, afsk 93, † 24. juni 14 i Lübeck, ~ 22. dec 68 Sophia Catharina Petrine Caroline Sarauw. Forældre: Underretsadvokat Georg Christian Vilhelm S og Hanna Sophie Christiansen.

18. 1894-1900 (sp Hjerpsted 86): **Gustav Heinrich Christian Julius Mangels,** * 14. juni 46 Slesvig by. Forældre: Lærer Matthias M og Johanne Elisabeth Harburg, stud Slesvig 65 c Berlin 84, † 5. juni 00, ~ Anna Hansine Rasmussen, * 7. juni 70 Lynge ved Slangerup, † 17. juni 25. Forældre: Landmd Hans R og Anna Marie Jensen.

19. 1900-13: (hjp Gl Haderslev 00) **Friedrich Karl Christian Weiland,** fl t Nustrup, se der.

20. 1913-21: (hjp Gl Haderslev 12) **Jürgen Christian Jürgensen,** * 4. jan 85 Hamburg, (begge hans forældre stammede fra Hjerpsted), fl t Sct Johannes k, Før, † 46.

HJERPSTED

Hjerpsted hørte i middelald under Ribe stift, men efter ref gjorde hertugen af Gottorp krav paa den kirkelige overhøjhed. Ved Kolding-recessen 1576 kom H under hertugen og under Slesvig stift.

Hjerpsted sogn er nu lille, men har været stort. De stadige stormfloder har formindsket sognet, saa det nu kun omfatter byerne H og Koldby. Kirken, som nu ligger afsides yderst mod vest, kun faa hundrede meter fra Vadehavet, laa oprindeligt midt i sognet. Paa den lille ø *Jordsand,* 6 km ude i Vadehavet laa der endnu 1692 2 gaarde. Paa øen blev 1644 begravet flere hundrede faldne efter Chr. IVs sejr i Listerdyb. Nu er øen fredet reservat for strandfugle. Den store stormflod okt 1634 ødelagde næsten alt derude.

Præsterækken efter ref er meget usikker. De første luth sp skal have været: *Mads Harbo, Marcus Nielsen Riber, Tyge Hansen, Laurenthius Boethius Peder Knudsen* (c 1592-?), *Petrus Claudi, Laurentius Moritzen* (1652). Først fra 1663 er præsterækken nogenlunde sikker: 1663-84: *Laur. Bleeg,* der vist havde studeret i Rostock, 1684-1724: *Johs. Pauli Trans* af Ø Lindet, 1724-40: *Nicolaus Claudius,* 1740-70: *Christian Petræus* af Højer, havde studeret i Wittenberg og Kbhvn, gift med en dt af en kniplingshdlr her paa egnen. Det ses ikke, at biskop *H. A. Brorson* har visiteret her. 1770-1801: *Johann Redleff Jensen* havde studeret i Gøttingen og Kbhvn. Ogsaa han var gift med kniplingshandlerdt her fra egnen. Der var meget lidt kristeligt liv, pietismen satte kun svage spor. Omkr 1780 var der i sognet kun én hellig kvinde, og hun maatte døje megen forfølgelse for sin »tros skyld«. (J Br 312). 1801-04: *Johs Ratenburg,* søn af sognefogeden i Bedsted, fl t Hjordkær, 1804-13: *Friderich Müller,* søn af buntmager i Tønder, fl t Hostrup, 1814-37: *Peter Friedrich Outzen,* søn af raadmand i Tønder (Wulff, 24), søgte afsked, 1837-44: *Andreas Hansen,* født i Hjordkær, fl t Bov, pgd brændt 1843, 1844-48:

Marcus Johansen Kjær, fl t Ensted, se Rise (Wulff, 55, var født i Kbhvn, men cand fra Gottorp), var »et Jesu vidne, der ville have sjæle frelst, var medlem af Christiansfeld Missionsforening«. Der blev glæde i Ballums vakte kreds, da han kom hertil, og mange fra Ballum søgte Hj Kirke. (J Br 317). 1848-50: *Jens Georg Marius Møller* (blev afsk, 1850) senere sp Ketting, se der. 1851-62: *Carl Emil Christensen,* fl t Toftlund, hvor han tog afsked p gr a edsnægtelse. 1863-67: *Ole Carl Ipsen, Vilhelm Becks* nære ven, senere BM i IM, blev en af IMs førende præster i Danmark og var med til at give IM kirkeligt præg, en »bornholmer med klippenatur«, kom senere til Øster Snede og Assens (se her III, 257). Han tog afsked p gr a edsnægtelse.

Tiden 1864-1910

Fra 1864–72 var H og Skast sammenlagt først med H, senere med S som hovedsogn, (se under Skast).

1872-77 var *Johs. Amalius Schmidt* sp her, * i Bylderup, fl t Mjolden, sidst i Egen, 1877-80: *Fr. Aug. Gerhard Schmidt,* fl t Agerskov, * i Burkal, 1880-83: *Gustav Daniel Jebsen,* * i Flensborg, fl t Daler, 1884-86: *Julius Christian Broder Petersen,* * i Højer, † her 26 aar gl, 1886-97: *Gustav Mangels,* * i Slesvig fl t Emmerlev, 1897-06: *Hans Peter Hansen,* * i Toftlund, fl t Kegnæs, 1908-10: *Matthias Kragh,* * i Hoptrup, fl t Hviding, derefter sammenlagt med Emmerlev. IM gjorde et arbejde, som har sat spor, og fh var midtpunkt for et solidt nationalt og kulturelt arbejde. Siden 1910 har der ikke været nogen sp i Hjerpsted. Embedsindtægten 1907 var 2285 rm.

EMMERLEV—HJERPSTED

Emmerlev sogn, 3339 ha, ved Vesterhavet (Vadehavet), danner den sydligste del af en bakkeø, der ved havet naar 13 m (Kleven). I øvrigt fladt, hæver sig til 18 m ved kirken, falder mod øst af mod den lavtliggende Kogsbøl mose. Sejersbæk med gode enge. Sognet beskyttes mod havet af diget ml E og Højer, store afvandingsarbejder. De højereliggende dele har god, sandmuldet jord, en plantage. Tørveskær i Kogsbøl mose, en stor vandfyldt mergelgrav nord f V Gammelby, i øvrigt er bakkekuplerne præget af en mængde smaa damme, vist gravet m henblik paa vanding til kreaturerne. Sognet næsten skovløst. Noget mosekrat i Kogsbøl mose. Jorden meget forskellig, baade god jord, fygningsomraader, eng og mose. Byerne E m skole, bibl, Sdr Sejerslev m skole, E kirke og pgd, Højkroen, Nr Sejerslev med Kerteminde lejrskole, Kogsbølskolen, i gl skole. V Gammelby med deccastation. Bebyggelser: Nyland, Duborg, Frifelt, Hemme. Blandt gaarde nævnes: Kogsbøl, (nu 129 ha) opr adelsgaard, tilhørte i 200 aar slægten Rosenkrantz, fra 1828 i slægten Feddersens eje, amtsforstander og prøjsisk rigsdagsmd, Theodor F arvede den 1883, Hans F faldt i krigen 1918, og gaarden var i slægtens eje til den og Søndergaarde blev solgt til statens jordlovsudvalg 1955. Den gamle hovedbygning laa paa et anseligt 2 td ld stort voldsted 600 m SØ for den nuv gaard, nu en anselig firefløjet rødstensgaard med højt straatag med imponerende rejsning. Smukke profilerede stik over gesimserne. Voldstedet er omgivet af tørre grave. Kærgaard, Gribsgaard, (forsvundet adelsgaard), Søndergaard (159 ha). Højkro er en ualm smuk, vel bevaret gl straatækt rødstensbygning med kvist og fint profileret træværk. Ligger ensomt ved E kirke, her er et værdifuldt og stemningsfyldt milieu fra c 1780. Genforeningssten ved kroen.

E sogn er en af Vestslesvigs rigtige bondebygder (Trap, s 620), landsbyer som E og rækken Sdr Sejerslev, Vraagaard og Nr Sejerslev er smukke og vel bevarede eksempler paa gl bosættelsesformer. E har tilknytning til marsken ved Tønder, og beboelserne har karakter af randbebyggelse paa grænsen ml pløje- og græsland. Modsat nabosognet Visby er de gamle store jordbesiddelser forlængst opløst. Den ærværdige kystvej Emmerlev-Hjerpsted, der ledsages af et imponerende antal gravhøje, ligger endnu i sin gl skikkelse som et interessant kulturlevn.

Oldtidsminder: 8 høje, nord for E, hvor der ialt har været 27 høje. 24 høje er sløjfet. I Nørreagerhøj er fundet en svær egekiste med sværd, guldarmring m m fra ældre bronzealder, øst for Kærgaard er i engen en udpløjet ringvold, Trælborg, beskrevet i Johs. Hansens sognekrønike for E sogn, 1855.

Under den tyske administration var sognet delt i 4 kommuner: E, Kærgaard, Nr og Sdr Sejerslev.

Afstemninger: 1874: 189 dsk, 2 ty, 1920: 563 dsk (90 tilrejs), 89 ty (19 tilrejs), 1964: 464 dsk, 41 ty.

Hjerpsted sogn, 1114 ha, langs Vadehavet (lav klintkyst) er amtets eneste sogn uden diger eller marsk. Sognet er en bakkeø op til 17 m, med jævnt fald til kysten. Ved H god jord, sandet mod vest. Et bælte af indsande med ret uberørt bevoksning af lyng og krat langs Aalbæks nedre løb, mod NV de smaa søer, Vestersø og Søndersø. Skiftevis frugtbar og gold jord. Fladt og barskt. Flere arealer er sat under kultur. Bebyggelsen er samlet om H (og en lille gruppe gaarde ved Kolby), ellers folketomt. H er et smukt eksempel paa den rene, vestslesvigske gestlandsby, med kønne, gl straatækte gaarde, gerne vinkelformede, opført af store rødviolette sten, hvide fuger og gesimser, høje gavlkviste over indgangene. Bebyggelsen ligger uudflyttet, adskilt ved lave kaalgaardsdiger. Fh (»Vennelyst«) fra 1907 i typisk vestslesvigsk bondegaardsstil. Aalbæk (stampemøllen), med restauration og militært skydeterræn. Ved stranden Kbhvns kommunelærerforenings feriekoloni. I forb m bygningen af vestkystvejen 1959 anlagdes en campingplads ved den store gruppe af gravhøje nord for H, herfra en storslaaet udsigt over Vadehavet til Rømø og Sild. Til sognet hører den lille ubeboede ø, Jordsand, se ovf.

Genforeningssten i H. Mindesten rejst for kong Chr. X's besøg her 1930, da kongen plantede en bøg paa kirkegaarden.

Oldtidsminder: 32 høje (det største antal i noget sogn i amtet), 10 i en gruppe ved H (her er 17

sløjfet). Ialt er 42 høje sløjfet. Flere stenalderbopladser.

Sognet var 1864–76 delt i 2 kommuner: H og Kolby, derefter alene H.

Afstemninger: 1877: (H, Randerup og Skast sogne): 138 dsk, 1 ty, 1920: H alene: 136 dsk, (13 tilrejs), 20 ty (13 tilrejs), 1964: 102 dsk, 0 ty.

Begge sogne kendt for fin kniplingsindustri.

Tiden siden 1920

Ved genforeningen 1920 blev Hjerpsted »indtil videre« lagt som anneks til Emmerlev med egen præstelønningskasse og pgd (fra 1843). Emmerlev pgd ligger i Sdr Sejerslev, bygget 1896 som afløsning for den ældgamle, firlængede, straatækte pgd.

Udover pietismens tid og pastor Sodemanns tid har der ingen særlige kirkelige rørelser været i E sogn. De nationale interesser fik overhaand over de kirkelige, befolkningen er nærmest folkekirkelig med baade grundtvigsk og IMs islæt. Man slutter loyalt op om sognekirken. Gdjr *Hans Steffensen Hansen* († 1920) havde som prædikant inden for Lt mf en del betydning i E sogns aandelige liv, hvilket sporedes længe efter. I Hjerpsted har IM sat spor, kirken er samlingssted for gamle og unge. Forsamlingshusene har betydet meget nationalt og kulturelt. Stor kkg i Hj.

De danske præstevalg 1921 var omgivet af en vis spænding. De 3 præsenterede var *J. G. T. G. Harboe,* sp Haarby (KC), frimenighedspræst *N. A. Jensen,* Bovlund (gr) og *R. B. T. Baden,* sp Hvilsted (up). *Harboe* blev valgt (1921-27) og han faldt godt til. Han erhvervede sig en indgaaende viden om sognenes og slægternes historie, hvilket blev ham en særlig hjælp til at faa kontakt med hjemmene. Han var en dygtig præst, meget afholdt, stod IM nær. Men da hans helbred ikke godt taalte det barske Vesterhavsklima, søgte han til Munkebjergby, han var den første af de danske præster, der kom til Sdj efter genforeningen, som blev forflyttet (Erik Chr, s. 103). Pastor *Eigil Skovgaard-Petersen* (1927-37), søn af domprovst C Sk.-P og gift med en dt af biskop *H Ostenfeld,* »ragede baade aandeligt og legemligt et hovede op over folket,« og betegnes som »en af de betydeligste præster, der har været i E.« Han skriver 1935: Kkg 5 og 15 pct, flertallet u p, ret stærk tilknytning til kirken i Hj, lidt Lt mf, med mh, kredse af DMS, Teltmiss og Brødremgh, uorganiseret ungdomsarbejde, enkelte pinsefolk og adventister. 11 pct tyske betjenes af tysk præst. Pastor *C. M. Petersen* (1937-49) skriver: E sogn har gn tiderne baaret præg af at have været enklavesogn. Folkeligt betyder det en stærk dansk fædrelandskærlighed, kirkeligt har sognet, som i pietismens tid var stærkt berørt af denne bevægelse, ogsaa modtaget paavirkning fra rationalismen, f eks gn Evg chr salmebog, mens Hjerpsted, der var et *slesvigsk* sogn, mere har modtaget paavirkning sydfra. I Hj har tilslutningen ogsaa været mindre, fordi folketallet har været dalende og dels har der boet en del sømænd i sognet, og en del er udvandret til kongeriget eller USA. Den grundtvigske paavirkning i pastor *Sodemanns* tid blev ikke varig. I 90'erne fik Lt Mf en del indgang i E og bragte nogen vækkelse, men for kirkegangen betød det ikke meget. Genforeningen aabnede dørene for de danske strømninger. I det store og hele er pastoratet uden kirkeligt retningspræg. I Hj er kirkelivet gammeldags, i de senere aar præget af IM (og Lt Mf). Der er udpræget kirketroskab. Der øves et kirkeligt, uorganiseret ungdomsarbejde ud fra pgd, og ud fra den danske forening i fh. Børnegudstj i begge kirker, i Hj ved lægmænd, og der er sdsk i E og i Kolby. 35 familier betjenes af den tyske præst i Højer. Pastor *J. E. U. Juhl* (siden 1950) skriver 1967: Kkg 5 og 17 pct, E: Stilfærdigt, almindeligt folkekirkeligt, H ret stærk tilknytning til kirken, IM, Lt Mf, ungdomsm i pgd, 3 sdsk, kirkeblad, YM-kredse, DdU (100 og 20), 2 fh. Enkelte til pinsebevægelsen.

Lægfolk: Gdjr *Hans Steffensen Hansen,* E prædikant i Lt Mf (se ovf).

Indre Mission: Lærer *N. Nielsen,* H, gdjr *L. Feddersen,* Sdr Sejerlev. Foredragsf: Branddir *Eriksen,* Sdr Sejerslev. I mghr: Gdjr *P. M. Lausten,* Nr Sejerslev, *K. A. Jakobsen,* Sdr. Sejerslev, gdjr *H. P. Ehmsen,* gdjr *Hans Mathiesen Sørensen,* V Gammelby, kirkeværge. Hmd *Chr. Bach.* Pastoratets lokalhistorikere er – lærer *Johs. Hansen* og *A. Larsen.*

Familien *Brodersen,* Hj har gn mange aar haft kulturel betydning for egnen. Den gamle bagermester *P. L. Brodersens* smukke billedskærerarbejder findes i mange hjem og ogsaa i kirker. Hjemmet i Hj er et helt musæum, som besøges af mange turister, et kulturcentrum i denne afsides egn. Sønnen, *Carl Brodersen* er ogsaa bagermester, han har arvet sin faders talent, udvider og fortsætter samlingen af billedskærerarbejder, har et enestaaende kendskab til landsdelens historie og kultur. I Politiken 15. 9. 1957 og i »Samvirke« har bagerm Carl Brodersen fortalt, baade om befolkningens ukuelige iver for at opretholde forsamlingshuset i det lille sogn: De »erklærer fornuften krig og forsvarer deres samlingssted« (vedr dets 50 aarsfest 21. 10. 1957). Ja egentlig blev det bygget som stuehus til en stor køn gaard 1848. Men en kreds af vaagne folk købte stuehuset, da gaarden blev udstykket, kaldte det »Vennelyst« (det kunne da ikke provokere tyskerne!), men gendarmerne holdt skarpt øje med, hvad der foregik. Man mødtes til foredrag (c 40 m) og fester, og saadan er det stadigt. Bager Brodersen fortsætter bageriet i 4. generation, og bager Carl B er en af egnens særprægede skikkelser. Slægtsfølelsen er stærk, uden for hjemmet staar en gammel portsten fra Rømø med indskriften: Naar du gaar ud og ind, hav Gud og himlen i dit sind! Inde er der fine, gamle hollandske kakler, udskaarne kister og chatoller. Man vil bevare, hvad der var karakteristisk i egnens gamle hjem. Og bageren er født med en helt uforklarlig evne til at snitte. Uden undervisning eller vejledning har han udviklet denne evne.

Rids af en børnekolonis historie

Som et ejendommeligt islæt i dansk menighedsarbejde paa *lægmandsbasis* i Vestslesvig kan nævnes følgende træk af »Hjerpsted Feriebørnskoloni«s historie:

I aaret 1928 indbød pastor *N. A. Jensen,* Møgeltønder, til samling om et humanitært hjælpearbejde for vanskeligt stillede smaabørn fra

Absalons menighedsbørnehave paa Vesterbro i København.

Til dette arbejde sluttede sig straks følgende 8 sogne:

Tønder, Møgeltønder, Daler, Højer, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum og Visby. I de følgende 25 aar fulgte nu hold paa hold fra Absalonsgade. Senere kom hold fra »Heldagsskolen«s vanskelige drenge; sidst fik vi i 17 aar børnehavebørn fra Peter Hiort-Lorenzenskolen i Slesvig by. Gennem 40 aar har herude i Hjerpsted sogn over 2000 børn haft et 3-4 ugers ophold, og dette arbejde er økonomisk blevet muliggjort ved indsamlinger i de nævnte 8 sogne samt med støtte fra Tønder amtsraad og fra grænseforeninger for Tønder og Aabenraa amter.

I spidsen for dette humanitære hjælpearbejde har staaet et repræsentantskab paa 15 medlemmer fra de sogne, der medvirkede til planens realisering, og dette udvalgs arbejde har været at forestaa indsamlinger, tilrettelægge de skiftende holds placeringer og henlede befolkningens opmærksomhed paa dette arbejde, der gennem 40 aar har haft social, humanitær og folkelig betydning, selv om dets grundvilkaar er et udpræget menighedsarbejde.

Som fremhjælpere af dette arbejde har staaet gdr Nicolai Nissen og lærer N. Nielsen, Hjerpsted, købmand og amtsraadsmedlem A. C. Hermansen, Nr. Sejerslev, præsterne E. Skovgaard-Petersen og C. M. Petersen, Emmerlev, Mejeribestyrer Jens Thomsen, Møgeltønder, distriktsjordemoder fru Mariane Røjkjær, Højer, sogneraadsformand Alfred Christensen, Visby, bogtrykker Svend Aage Laursen, Tønder, pastor M. Barfod og apoteker Johs. Christensen, Højer, advokat Hans J. Hansen, Tønder, gdr Claus Nissen, Hjerpsted og Anders P. Lund Ballum. Formand for arbejdet har i de sidste 22 aar været lærer Harald Flint, Daler.

Det er i øvrigt første gang, at børnehavebørn fra København har gæstet Danmarks landboere i længere tid, og ved dette private initiativ opnaaedes udmærkede resultater.

En gylden bro mellem by og land byggedes til glæde for begge parter. (H. F.)

Skoleforhold: E skole opført 1857, ombygget 1944, Sdr Sejerslev skole opf 1905, ombygget 1942, Nr Sejerslev og H skoler nedlagt. Blandt lærere nævnes *Johs. Hansen,* lærer i Sdr Sejerslev 1832-62 efterlod et haandskrevet manuskript om E sogns historie. I E skole virkede fra 1920–55 lærer Lauritz Anthon Larsen, der med stor dygtighed sammen med et udvalg videreførte lærer Hansens bog: E sognekrønike. De to ajourførte bind behandler ejendomme og familier i E sogn og de geografiske, topografiske forhold i sognet. Lærer *Carl Joh Laursen,* i Nr Sejerslev 1926 flg, *L. P. H. Lagoni,* lærer i Sdr Sejerslev fra 27, * i Agerskov 01, organist i E, lærer *Niels Nielsen* (i Hj 1920: * i Vejlby 91, kirkeværge og kirkesanger, leder i IM.

Verdenskrigen: 26 faldne i E, 6 i Hj.

1927 oplyses: Kkg 9 og 25 pct, enkelte gr, IM og Lt Mf. YM kr, voksende kirk interesse, flertallet u p. 1939: Kkg 6-17 pct og 7,5–21 pct, ret stærk tilknytning til kirken i H, lidt Lt Mf, YM kr, lidt IM, uorgan ungdomsarb. 1947: Kkg 5 og 17 pct, som hidtil. 1955: Kkg 5 og 17 pct, E stilfærdigt, nogle Lt Mf, H IM og Lt Mf, DdU (100 og 20). 1967, se ovf.

Emmerlev kirke (Sct Andreas) ligger som en forpost mod syd af den tørninglenske kirketypes taarne paa sin lave gestbanke med storslaaet udsigt over marsken med landsbyen E ved bankens fod. Lige mod vest stiger terrænet og danner brinken ude ved kysten. Kirken ligger ret ensomt sm m den smukke gl Højkro ved landevejen syd for Sdr Sejerslev. Kirken er ret monumental, bestaar af romansk skib, hvis kor har haft apsis, men skibet er forlænget mod øst, og et smallere kor er opført. Skibet er opført af granitkvadre paa hulkantsokkel, hist og her lidt tuf. Norddøren er i brug, syddøren tilmuret som udvendig niche. Syddøren har et par dekorerede kragsten. I nordsiden er to vinduer bevaret som udv nicher. Sengotiske hvælvinger. Skibet blev forlænget og koret opførtes ca 1250 af kvadre, koret af munkesten. I østgavlen 3 tilmurede vinduer. Senere er tilføjet en række gotiske tilbygninger: Et krydshvælvet sakristi mod nord, vaabenhus (med bræddeloft) mod nord, lavt, bredt taarn af Tørninglentypen med 4 spidsgavle, hvorimellem et pyramidespir. Taarnrummet har en nu lukket rundbue til skibet, og kurvehankbuet dør mod vest, vist fra 1698. Trappehus mod nord. Taarn og trappehus har blytag, resten skifertag. Kirken hovedrestaur 1949–50 (arkitekt H. Mundt). Det gamle blytag blev af grev Schack fjernet til Møgeltønder k. Vaabenhuset er skummelt og lavt. Til venstre for døren en ligsten med et ægtepar Rosenkrantz. Kirken er ret lang og smal. Der er nu 325 sd, men paa Brorsons tid var der 525 sd, idet stolene var ført helt op i koret og der var stort pulpitur mod nord. Alligevel var kirken den gang for lille, se ovf. – Kirken er ret fattig paa udsmykning. Sengotisk fløjaltertavle fra ca 1475, midterpartiet er en Maria-altertavle, foroven Marias himmelkroning, forneden et krucifix fra 1685, begge flankeret af apostelstatuetter. 1685 fik tavlen ny faste fløje og topstykke med malerier paa træ: Bebudelsen, hyrdernes tilbedelse, Golgata, opstandelsen og himmelfarten, samt i postamentfeltet nadveren (spejlvendt kopi efter Rubens). Meget høj alterkalk fra 1639 med samtidig disk, oblatæske fra 1717, sygekalk med lang indskrift paa latin fra 1745. To par næsten ens gotiske stager. Meget stor døbefont af granit, cylindrisk kumme paa keglefod, sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen og indskrift. Renæssanceprædikestol fra ca 1625 med relieffer af Kristi historie. Den har under ombygning mistet sin oprindelige skikkelse og er nu i tøndeform. Ingen lydhimmel. Stoleværk fra 1950. Paa de øverste er indsat felter fra 1603 med ejendomm kryptogramindskrift. Klingpung fra 1739. Krucifix paa skibets nordvæg fra 1940. To genforeningsklokker (de gl klokker fjernet under krigen). Mindetavle om Chr VIIIs og Caroline Amalies besøg her 1847. Flere præstebegravelser under koret (bl a H. A. Brorsons søn). Mindesten over faldne 1914–18. Gl kirkegaardsdige med 4 statelige portaler. Orgel fra 1860, rest 1922.

Danm kirker, XXI, Tønder a s 445–62.

Hjerpsted kirke (Sct Hans) ligger ensomt og forblæst vest for kirkebyen, kun faa hundrede meter fra Vadehavet. Meget ucentralt. Men havet har taget halvdelen af sognet, og den lille ø Jordsand, 6 km ude i havet skal have været sognets vestgrænse. Her laa landsbyerne Jordelund og Friseby. Kirken har romansk skib og kor, rejst i 2 tempi, skibet sidst, af granitkvadre paa delvis attisk profileret sokkel. Omkr 1715 er en apsis nedbrudt, fra denne stammer flere krumhugne kvadre. I korets nordmur en tilmuret præstedør, den sdr dør er tilmuret, norddøren bruges. Koret har eet, skibet 2 rundbuevinduer med monolit-overliggere og saalbænke. Bjælkeloft, rund korbue. Lille, sengotisk taarn af munkesten, med sadeltag. Krydshvælvet taarnrum med uregelmæssig arkade til skibet. Vaabenhus med blændingsprydet kamgavl mod nord fra 1709. Den korte korforlængelse, der 1715 afløste apsis, er af kvadre og tegl. Blytag. Kirken staar med blanke kvadermure, med hvidtede vinduer og blændinger. Den lille kirke har et lyst og venligt præg. 1931 afdækkedes rester af kalkmalerier, som overhvidtedes. – Alterpanel fra 1622 i naiv stil med

dyder i arkader. Altertavle af umalet eg med relieffer: Emmaus, m m skaaret af P. L. Brodersen, Hjerpsted. Af en sengotisk altertavle er bevaret skabet og to fløje med tarvelige malerier fra 1855. Kalk med fod fra ca 1550 og bæger fra ca 1800, oblatæske fra 1745, en kobberoblatæske fra ca 1250 fjernet til Flensborg musæum. To sæt stager fra ca 1675 og 1735. Romansk granitfont af arkadetypen, har 4 hoveder paa kumme og fod. Nederlandsk fad fra ca 1650 med spejderne fra Kanaan. Lanterneformet fontehimmel fra 1747 med Jesu daab. Over korbuen et sengotisk krucifix fra ca 1475, ved prædikestolen et krucifix, skaaret 1954 af P. L. Brodersen. Renæssanceprædikestol fra ca 1580 med hjørnehermer og dyder i relief. Lydhimmel fra ca 1620. Stoleværk fra ca 1750 med kløveragtigt afsluttede gavle og indgangspanel med fyldinger fra ca 1580. Skriftestol fra ca 1715. I vaabenhuset en dørfløj fra 1709. Vestpulpitur med malerier af Jesu historie, rest 1931. Malet Kristusrelief, skaaret 1938 af P. L. Brodersen. Klokke fra 1775 med minuskelindskrift. Smukt epitafium fra 1683 med rigt billedskærerarbejde, (skænket af en gdjr, der i havsnød lovede at smykke sin kirke, Motiv: Fodvaskningen, det naar fra loft til gulv). Mindetavle over faldne 1914–18, skaaret af P. L. Brodersen, uden for kirken flere gamle gravsten.

Præstetavle skaaret af P. L. Brodersen. Befolkningen omfatter deres kirke med stor offervilje og interesse. 1931 skred man til en kostbar restauration af kirken, som nu er meget smuk. 100 sd. Orgel købt 1945 fra Folding kirke.

Danm kirker XXI, Tønder a, 1387–1400, Mack: D 307, Uldall: Kirkekl 223.

Folketal: 1860: 1503 og 385, 1910: 1089 og 264, 1925: 973 og 222, 1960: 959 og 195.

Altergæster: 1922: 263 og 235, 1934: 220 og 200; 1942: 142 og 121, 1953: 150 og 150, 1966: 240 og 120.

Menighedsraad: 1922: U p 1938: 4 IM, 2 Lt Mf, 6 u p, 1953: 2 IM, 3 Lt Mf, 3 gr, 2 soc, 2 u p, 1965: 3 IM, 3 Lt Mf, 4 gr, 2 soc. Næstfmd i E gdjr C. Bach, i Hj: Gdjr Rich. Petersen.

Sognepræst

1922: Pgd havde 51 ha, deraf 37 ager, 11 eng. 2 Kl, 1958: 12 Kl. Pgd opf 1896.

21. 15. sept 1921-27. juli 27 (sp Haarby 30. okt 18): **Jørgen Gottfried Thuerecht Gunnarsen Harboe,** fl t Munkebjergby-B, se der.

22. 24. okt 1927-1. juni 37: **Eigil Skovgaard-Petersen,** fl t Roholte, se Felsted.

23. 25. sept 1937-30. sept 49 (sp Harring-S 8. 1. 30): **Christian Matthias Petersen,** fl t Stenderup, se der.

24. 6. febr 1950 (Kkp Bregninge-B 10. dec 42): **Johannes Ernst Uldall Juhl,** * 23. juli 14 Fjellerup. Faderen: rkp Sct Nicolai k, Kolding, † 33, stud Kolding 33, c 41-1 (h_1), hjpr Taarnby 27. maj 41. ~ 23. sept 44 Karen Marie Larsen, * 25. nov 16 Aarhus. Forældre: Revisor Carl Møller Julis L. og Anna Jensen.

BM K Korshær Tønder a 56, herredsrepr Kirkesagens venner 61.

Litt: foruden ovenn: Da E kirke skulle udvides, en brevveksling 1745–50 Sdj mdskr IV, 49 f, Præsteindberetn i Sdj aarb. 1910, 194 f, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, Kirke og sogn, 1953, 33 f Hejselbj P, s 94 f, E. Moritz: Die Hallig Jordsand, Globus, 88, 109 f, R. J. Olsen: Jordsand som dsk fuglefristed, Dsk ornitol foren tidsskr 1922, 59 f, N. H. Jacobsen: Jordsand Had smf aarsskr 1941, 7–14, A. Larsen: Rosenkrantzerne paa Kogsbøl, Sdj mdskr 1953, 72–80, Max Rasch: Die Rittergut Koxbüll, 1954. A. Larsen: En skatteklage fra E, Sdj mdskr 1953, 107 f.

BALLUM

Ballum var fra gammel tid knyttet til Ribe bispestol. 1214 lagdes sognet under Ribe domkapitel, bispens gaard, Brink, laa paa banken ved Mølby og styredes af kongens foged. Her var bispen ofte paa gæsteri, og Løgumkloster overlod Ballum nogle ejendomme for selv at slippe for bispens gæsteri. 1468 oprettedes Ballum birk med egen birkedommer, tinghus og rettersted. Ved reformationen gik bispegodset over til kronen, og bispens foged afløstes af en lensmand. Et kongebrev 1562 gav kronens bønder ret til at nyde og bruge Brinkgaardens jorder mod at svare en fast aarlig afgift. Bygningerne blev revet ned. 1570 var der en frygtelig vandflod, og 11. okt 1634 kom den store orkan med lyn og torden, havet gik flere steder 15-20 km ind i landet og steg flere m over dagligt vande. Store dele af sognet forsvandt i havet, og af de 7 adelige gaarde i B sogn forsvandt de 3, hvor der nu er vadehav. 1642 paatænkte Chr. IV at anlægge en by og en havn ved Ballum, men krigene, som ogsaa mærkede disse egne, hindrede det. 1662 tilskødedes B til feltherre grev *Hans Schack,* som straks fik nok at gøre med at istandsætte den af svenskerne ilde mishandlede kirke (de havde haft kanoner i taarnet). Schackenborg ejede B kirke til 1930, da den gik over til selveje.

Søfarten spillede engang en stor rolle, og Ballums skibe gik til Holland, England, Norge og Østersøhavnene, især med stude. Landbruget var væsentligt baseret paa studeavl. Nu er al søfart ophørt. Men endnu 1840 var der 90 søfolk. Knipleriet blomstrede især i 17. og 18. aarh, hvorefter det gik i forfald, men i nyere tid er genoplivet. Færgefarten til Rømø var ogsaa af betydning, i mange aar var den monopol for en slægt i B, 1922 overgik den til staten, indtil Rømø-dæmningen kom 1948. Indtil 1864 var dette rent danske sogn sm m Rømø og en del af Skærbæk sogn stadigt eget birk.

Af den ældre præstehistorie

Præsterækken kan føres helt tilbage til hr *Andreas* 1370 (CP 51). Den første luth sp skal have været hr *Ægidius,* som menes at have været tolk for biskop *Hans Wandall* (W I, 139). *Søren Andersen* blev efterfulgt 1596 af *Jacob Christensen,* som havde været hører i Ribe. Efter ham fulgte *Laurits Sørensen* (maaske søn af Søren Andersen). Han blev afsat for løsagtighed 1623. Ballum havde i disse aar ikke blot oversvømmelser og svenskekrig at døje, men havde ogsaa svære vanskeligheder med deres præster.

For pastor *Anker Jenssøn Bock* (1623-36) gik det 1624 saa uheldigt, at sognefolket (CP 285) stævnede ham for birketinget og der tiltalte ham omtrent saaledes: »Vi fattige sognefolk giver eder, hr *Anker Jenssøn Bock* tilkende, efterdi vi haver med eder at forrette i denne tid, at det er eder vitterligt, at vor forrige præst er afsat fra sit kald formedelst sit løsagtige levned forgangen aar 1623, og I er ordineret i hans sted, saa findes ogsaa hos eder i lige maade at I haver levet i et ukysk levned i de tider, da I blev betroet vor kirketjeneste, hvilket I med listige anslag gerne vilde have

ganget forbi. Dog vil Gud have det aabenbart, saa at I for samme løsagtighed haver været forvist og frasagt af herredsprovsten efter biskoppens befaling siden palmesøndag.« Man beskyldte ham for af ufortrøden vellyst at have spadseret, redet og faret i sognet i hele uger, at han ikke holdt fastegudstj osv. Præsten nægtede at svare paa tinget og skød sig ind under sin rette øvrighed i Ribe. Paa tinget oplyste en mand, Hans Pedersen, at han var gaaet over til hr Anker i anl af sin hustrus død, og bedt ham: »Kære hr Anker, nu er min hustru død, jeg vil gerne bede eder om, at I vilde saa vel gøre at begrave hende i morgen: Da vil jeg give eder en daler for eders umage.« Præsten svarede, at han intet maatte modtage, men manden kunne lægge en daler paa alteret juledag, hvilket efter mandens mening udlagdes saaledes, at præsten ikke havde nogen ren samvittighed. Denne gang klarede præsten frisag, men senere opstod nye klager, og præsten blev 1636 afsat (W III 139, jvf Arens I, 12) Sdj Aarb 1959, 1–10.

Han blev afløst af provst mag *Ingvard Nielsen Mulvad* (1637-70), som 1632 var blevet afsat som rektor i Odense p gr a drikfældighed og egenraadighed (Bloks: Fyns gejstl, 2, 383-89, Worm III, 551). Her i Ballum fik han bøde for at have brugt uindviet brød ved nadveren. Han blev dog provst 1641.

Thomas Andersen (1670-90) havde studeret i Wittenberg og i Kbhvn. Provst *Peder Brorson* (1690-1723) af Randerup, var farbroder til biskop *H. A. Brorson* og gift med en dt af pietisten pastor *Bruhn,* Nr Løgum, en søn blev sp i Lunde-O, en anden søn blev hans eftermand. Han nævnes som en af de betydeligste præster, der har været i Ballum. Der var lidt trosliv (J. Br. omtaler s 304 en troende kvinde, der var til stor velsignelse efter de svære oversvømmelser). Provstens hustru var tante til »den velsignede pastor Bruhn, Rinkenæs,« og provstens virkede alvorligt for troslivet i sognet. Sognets eneste skole havde *Thomas Pedersen* som lærer i en sidebygning til kirken, han og hans kone, *Merret,* var »sande Guds børn, og at degnen var hellig, blev ikke skjult for børnene.« I Vesterende var der et lille samfund af hellige, som samledes til gudelige forsamlinger (J. Br. 308). *Broder Pedersen Brorson* (1723-32) var gift med den fromme borgmesterdt fra Tønder, *Ingeborg Rcost.* B. var ogsaa pietist og støttede troslivet i sognet. En dt blev gift med eftm *Frederik Danielsen Blechingberg* (1732-65) af Gram, han var først gift med Ottilia Schancke, og en søn blev sp i Vordingborg. Blechingberg betegnes som »en slem krabat over for de troende« (J. Br. 309). Hans onde sind og liv drev ofte Guds børn i bøn til Herren. Han kunne ikke lide Herrnhuterne. Naar han fik at vide, at hans sognebørn havde taget imod brødremgh.s udsendinge, »satte han dem i band« og straffede dem. Loven gav præsten magt til at straffe dem, der ikke kom i kirke, med bøder. For ikke at vække anstød hos præsten, plejede brødremgh emissær *Zeidler* at arbejde paa profession, naar han var i Ballum, og først silde om aftenen kunne han samles med sine venner her. Fru *Ottilia Blechingberg* var meget ondskabsfuld. 1750 anklagede hun 3 kvinder som hekse, skønt hun ikke selv troede paa hekseri, men hun maatte tilbagekalde sine beskyldninger. Pastor Bl vedblev at være de helliges fjende, skønt han oplevede mange helliges salige død, f eks flere i *Niels Thomsens* familie i Østerende, *Thyge Sørensens, Søren Thygesen* o fl som inderligt bad for deres kære, at de maatte blive frelst. Møderne blev holdt hos den fromme »*Hans urmager*«. Brodersen fortæller om sømanden *Niels Staunager,* som var blevet vakt ved et syn af jomfru Maria med den blødende Kristus paa skødet, i et kloster i Portugal) som nu kom hjem til Rømø, og der hørte om den gamle hellige urmager i Ballum. Han gik over vandet fra Rømø til forsamling i Ballum, klagede sin syndenød og fandt hos urmageren den hjælp, han behøvede for at komme helt til tro. 1764 døde urmageren, og sønnen overtog forretningen. *Staunager* blev gift med hans søster og overtog senere forretningen. Han var en praktisk mand med mange mekaniske færdigheder, en dygtig urmager, han rejste til Christiansfeld og fik forbindelse med Brødremgh, og han blev leder af de gudelige forsamlinger. De havde forbindelse med de hellige i Skærbæk, men præsten bekæmpede dem. Biskop *H. A. Brorson,* hvis farbroder og fætter havde været sp her, skriver 1744, at der i mgh er »en køn opvækkelse,« men om pastor Bl skriver han kun, at han ud fra Abraham forestillede forældres pligt mHt den sande gudsfrygts udøvelse og »ungd svarede kun maadeligt.« 1750 advarede biskoppen alvorligt mod »at holde ilde hus med fastelavn« (Vis 56), 1754: Bl prædikede »ulasteligt og paa degnen *Thomas Pedersen* var intet at klage. I denne mgh er fra for mange aar siden en køn opvækkelse.« (Vis 94) 1760 prædikede en student ved visitatsen, og atter skriver Brorson om den smukke opvækkelse. Et brev fra Brorson til Bl. udtaler hjerteligt ønske om, at en forvirret mand, der har holdt sig fra sakramentet, maa bringes til sand erkendelse og omvendelse (Vis 261). Provst *Peter Cramer* (1765-97) flyttede til Møgeltønder. Hans fader var hovedpræst ved Slesvigs domkirke, og selv var han »et lyst hovede, med levende indbildningskraft, stor menneskekundskab, en heldig fredsstifter, en virksom forretningsmand« (Thaarups nekrol 111). Han var heller ikke de helliges ven. »Han gjorde sig her til en afgud og fremstillede sig selv for menigheden som det mønster, den skulle efterligne« (J. 312). Han ville indføre Adlers agende, men det blev forbudt. Det saa mørkt ud for de hellige i Ballum i hans tid. Nogle sluttede sig til fra Bysted, en gaard ved Kringlum, og fra Hjerpsted kom en enkelt hellig kvinde. Omkr 1780 begyndte en ny vækkelse i Ballum, og den greb om sig, da Brødremgh rejsepræst *Eckberg* holdt møder her. I flere aar derefter lagdes nye til samfundet. 1784 rejste urmager *Staunager* til Christiansfeld, traadte i Brødremghs tjeneste og blev senere præst i Drammen i Norge. Pastor *H. W. Bagger* (1797-1811) af Kundby, havde været kap i Emmerlev, *H. C. L. Holm* (1811–24) var rationalist, se Emmerlev, *Honoratius Bonnevie* kom ikke til at tiltræde, da han straks efter byttede embede med sp i Vallekilde. *Jens Kragh Walther* (1824-27). Walther flyttede til Sdr Bjert. De hellige havde forbindelse med nabosognene, især mindes man

den lille *Inge Marie* fra Ballum, som altid kom vandrende med en stor sort stok i haanden, meget trofast ved møderne (se ndf). Men den bærende var *Niels Schmidt.* I Bodsbøl var der aandeligt liv. De fik rejsepræst *Eckberg* til at komme og holde møder her, og der var møder hver søndag, ledet af *Hans Schmidt* og *Anders Roosgaard.* Schmidt havde en gaard og en anselig købmandshandel i Bodsbøl, datteren, *Cathrine Margrethe,* giftede sig med den troende kpt *Anders Christensen,* som overtog gaarden mm og var til stor velsignelse til sin død 1851. I samme by boede kpt *Gregers Hjort,* der var blevet omvendt efter et verdsligt liv, og som kom til at betyde meget. Pastor *Walther* var her kun kort tid. Han var absolut imod de hellige og søgte at reformere sognet efter sit rationalistiske syn. De hellige var meget kede af at han ændrede den gængse form for skriftemaal, idet han forbød dem »den gammeldags bekendelse om Kristi blod« som modbydelig, og da hans arbejde imod det aandelige liv næsten gik over til raseri, bøjede de sig for ham. Mange var bange for ham, andre var ligeglade (J. Br. 316) 1825 var der en forfærdelig vandflod.

Pastor *Jørgen Hansen* (1827-30) flyttede til Notmark, senere Egen, blev biskop. Han havde haft *H. N. Clausen* som lærer, men blev aldrig rationalist, han var stor kender af græsk og latin, blev meget afholdt i den korte tid han var her. Han var af den gamle skole, gik energisk imod demoralisation, fik gennemført skoletvang og fik oprettet et fattighus for at modarbejde tiggeri. Han sondrede skarpt ml statens retsbeskyttelse og kristen kærligheds hjælp, og skrev nogle tyske afhandlinger derom. (Vald. Ammundsen, i DBL IX, 245). Han var udpræget slesviger, med dansk modersmaal og uddannelse, men tysk hjemmesprog (delvis). En fremragende mand, begavet, ansvarsbevidst, med nær tilknytning til sdj bondestand (han var fætter til H. P. Hanssen-Nørremølles fader) og præster (hans svigerfader var sp i Hørup, Als). Se nærmere Egen. Pastor *P. S. Fønns* (1830-32) kom hertil fra Daler, flyttede til Møgeltønder, se Grundfør-S, pastor *P. C. Tillisch* (1832-33) flyttede til Borup-K se Herlufsholm, pastor *P. A. Wendelboe* (1833–53) havde været adjunkt i Sorø, flyttede til Krogsbølle. Han var agtet og elsket (CP 160), en myndig mand, havde stor kirkegang, var grundtvigsk med højkirkeligt tilsnit, skrev en del om kirkelige og soc spm (se her III, 217). Ballum, som havde været et af kærnepunkterne i den pietistiske bevægelse, var nu almindeligt folkekirkeligt og der var »kun faa Guds børn« (J. Br. 317). Mange var døde, andre var rejst. Men der var dog enkelte, f eks fornævnte *Inge Marie Hansen,* der nu omkr 1850 boede hos en troende væver *Mikkel* ved kirkegaarden. Hun var født i Lønne 1798, var en fattig, begavet tjenestepige, der tidligt blev omvendt. Saa blev hun forlovet med en c th *Jac. Holdt,* som var rationalistisk, hun søgte at faa ham omvendt, talte til ham om Kristi død og blod, men den tale var ham imod, og det er rørende at læse om den alvor hun følte, da hun stod over for valget mellem sin »vantro kæreste« og Kristus. Hun valgte Kristus, forblev ugift og fattig resten af sit liv. *Holdt* blev senere sp i Løgumkloster, og skønt han blev gift med en anden, skrev hun stadigt til ham og bad ham »betænke sin sjæls evige vel.« (J. Br. 318). I Ballum var hun en frejdig bekender, sagde ofte drøje sandheder til de vantro, forstod at ramme deres ømme steder, kom flittigt til møderne i Ballum og omegn. En dag kom en pige, *Cathrine Petersen* og hendes kæreste, *Clausen,* og bad Inge Marie om raad, fordi deres slægt ville forbyde dem at blive gift. De fik et godt raad, blev gift, blev lykkelige og bekendende Guds børn. Han blev lærer i Bodsbøl og betød meget der.

I *Inge Maries* lille hjem i Vesterende samledes en flok hver søndag eftm til fælles opbyggelse. Senere blev hun plaget af sygdom, fattigdom og genvordigheder, men hun klagede sig aldrig. Hun døde 1865, og en mængde mennesker fulgte hende til graven. Hendes minde levede længe i sognet. (»Elias,« 1863 og 1872). Pastor *J. L. S. Bohr* (1854-65) blev provst 1859, flyttede til Møgeltønder, hvor hans slægtskab til *Niels Bohr* omtales. Han kom meget hos Inge Marie, som vidnede ivrigt for ham, og han talte over hende ved begravelsen.

Tiden 1864-1920

Pastor *C. F. Dau* (1865-73) var født i Rendsborg, (se ndf), pastor *C. W. Grønning* (1873-88) var blevet omvendt ved som ung at høre den kendte pastor *Hans Volquartz,* Slesvig, blev grebet af missionskald og var i mange aar en anset og dygtig missionær i Teluguland, stod brødremgh nær. I hans tid var der vækkelse i Ballum, og Lt Mf gjorde et godt arbejde, samlede mange, pastor *J. H. S. Carlsen* (1889-94) * i Flensborg, kom hertil fra Arrild, flyttede til Aastrup, Lt Mf byggede mh 1891, hvor der blev holdt sdsk og mange møder, pastor *P. D. Paulsen* (1896-1904) var een af de 5 præster, som nordslesvigsk IM mistede i løbet af eet aar (foruden ham: *Brodersen,* Arrild, *Paulsen,* Hellevad, *Momsen,* Burkal og *Jensen,* Løjt). I hans tid fik IM fodfæste, og der blev et ret stort og meget levende IM smf med møder (i en lejet sal) for børn, unge og ældre. Pastor P holdt vel besøgte bibellæsninger og havde god kirkegang. Efter hans død virkede pastor *J. Hansen* (Hostrup) her i 7 mdr som provinsialvikar, ogsaa IM. Pastor *P. G. W. Nissen* (1905-10) flyttede til Brede, se der.

Pastor *Sønke Andresen* (1910-21) var fra Ditmarsken, gav i afstemningstiden ret stærke udtryk for sit tyske sindelag. Nationalt hørte han hjemme i Ditmarsken, men aandeligt og kristeligt hørte han hjemme i Nordslesvig, hvor han følte sig stærkt knyttet til den form af IM, som repræsenteredes af »de 12«, (han var selv en af dem). Kirkelivet var præget af Lt Mf og IM, Pastor A. ville meget gerne blive i Ballum, men flertallet i det helt igennem danske sogn ønskede en dansk præst. Ved afstemningen var der 274, der ønskede præsteskifte mod 130. Pastor A. fik saa embede i Holsten. (Erik Christensen: Fra min virksomh i Tønder, s 35).

Gdjr *Hans Lorenzen,* B., som er særlig kyndig i sognets aandelige historie, sammenfatter skildringen af B., og skriver: »Det aandelige og kirkelige liv i Ballum har ofte været præget

af stærke brydninger. Paa H. A. Brorsons tid var det pietismen, som havde dragende magt og paavirkede sindene saa stærkt, at røret kan spores helt op til nutiden. Senere fik Brødremgh megen indflydelse. Udsendinge herfra holdt møder i skoler og hjem, og unge fra sognet fik uddannelse paa skolen i Christiansfeld. I de sidste 20 aar af det 19. aarh fik baade IM og Lt Mf stor tilslutning. Begge retninger indtager stadigt en fremtrædende plads i sognets kirkelige liv. IM har mødesal i det gl tinghus i Vesterende, Lt Mf byggede 1891 i Bodsbøl. Ogsaa den grundtvigske retning havde sine venner. De af frimenighedspræst *J. L. Jørgensen* holdte kristelige møder i fh var indtil krigens udbrud 1914 stærkt besøgt. Pastor *Vilh. Grønning* havde været missionær i Indien og vakte stærk interesse for YM. Forskellige sekter, adventister, baptister, har prøvet at fiske i rørt vande, men ikke fundet grobund for deres lære. – Som tidevandet ved stranden bestandigt stiger og falder og altid er i bevægelse, saaledes har det været med det kirkelige og aandelige livs udfoldelse, ofte i gæring og uro, til tider stille som den roligt flydende strøm. Trods de forskellige retninger og afvigende meninger har den gamle kirke stedse været det fælles samlingssted, hvor sognets beboere, slægt efter slægt, har kunnet mødes for at høre livets ord og været gæster ved Herrens bord. Maatte det ogsaa være saaledes i de kommende tider.« (Hejsbj P, s 159).

Sognepræst

Indt: 1859: a) 63 byg, b) 142 rdl, c) 14 lpd ost, 167 stk brød, 240 pd smør, 40 sn æg m m d) 400 rdl e) 70 td ld, deraf 40 eng, samt 12 hede, 8 td hartk, gl ringe, grundmuret pgd, nær havet, 46 fag. 1907: Indt: 5091 rm.

17. 27. dec 1833-29. okt 53 (adj Sorø 29. sept 32): **Peter August Wendelboe**, fl t Krogsbølle, se der.

18. 27. jan 1854-1. april 65 (adj Horsens 46) **Johan Laurits Sandal Bohr**, fl t Møgeltønder, se der.

19. 24. juni 1865-16. jan 73 (hjpr Døstrup 30. aug 61): **Christian Friederich Dau**, * 26. maj 1822 Rendsborg. Forældre: Ingeniørmajor, senere insurgentofficer Frederik D. og Elise Johanne Cathrine Volquartz. Stud priv 41, c 58-2 (h_2), hjpr Lemvig-N 28. okt 58, † 16. jan 1873. ~ 24. juni 1866 Vilhelmine Rosenvinge Christensen, * 11. sept 1832 Lemvig, † 3. maj 1898, Forældre: Prokurist Christen Ø. C og Ane Margrethe Grønlund.

Om denne festlige, folkelige skikkelse, se her VI, 652, han havde været en populær skikkelse i Studenterforeningen, høj og stærk, og der gik mange frasagn om hans meritter. Han gik rundt i en luvslidt, sort kjole, med en kort pibe i munden. Han oprettede Daus stiftelse i Lemvig. Er udførligt omtalt i Arthur Abrahams: Minder 1896, s 18 f. Han blev grebet af krd, og omtales af en af Andrup-slægten som en troende præst.

20. 1873-88 (missionær, teluguland 46-65): **Christian Wilhelm Grønning**, * 22. nov 1813 Fredericia. Forældre: Gørtler Christian Peter G og Else Marie Struer, miss skole Hamburg 40-45, afsk 88, † 7. febr 1898. ~ Dorothea Elisabeth Henriette Krug, * 6. febr 1816, † 8. okt 1850.

21. 1889-94 (sp Arrild 80): **Johan Heinrich Schlichting Carlsen**, fl t Aastrup ved Had, se der.

Ledigt 1894-96.

22. 1896-04 (sp Højrup 88): **Paul Duyssen Paulsen**, * 19. aug 1857 Høyer. Forældre: Gæstgiver Peter P og Sophie Christine D, adjunkt Starup 88, † 16. nov 04. Stud Haderslev 1879 c Kiel 1887 ~ 29. april 1892 Anna Margrethe Brodersen, * 1. nov 1862. En datter, dr Anna Paulsen, er en i Tyskland kendt Kierkegaardforsker.

23. 1905-10 (sp Skast 97): **P. G. W. Nissen**, fl t Brede, se der.

24. 1910-21 (sp Arrild 06): **Sønke Richert Andresen**, * 19. maj 1873 Okholm ved Husum. Stud Husum c 05 ~ Meta Vilhelmine Prien, fl t sp Süderau, Holsten 21, † 38.

SKAST

Før 1864 hørte c 48 pct af sognet til de kongerigske enklaver. Det er usikkert, hvem der var den første luth sp og om sognet overhovedet havde selvstændig præst lige efter ref. 1593 blev *Jürgen Winther* sp og c 1605-22 var *Chr Poulsen* sp. Derefter *Andreas Laustsen, Peter Brun, Mads Ingverdsen Mulvad, Hans Johs. Clausen* og *Jacob Jørgensen*. Pastor *Otto D Lütken* (1702-39) var søn af en landfoged paa Før, havde studeret i Kiel og Kbhvn, han »maatte engang imellem fortælle sig selv, at hvor lille hans sogn end var, saa var der dog altid en menighed.« Da provsten ville visitere 1743, skrev L: »Det er en lille menighed, men hvad det timelige angaar, saa har jeg Gud ske lov det daglige brød, den lille mgh lader sig ved Guds bistand endnu temmeligt lede, idet vi i dette aar hverken har holdt de saakaldte julelege eller fastelavnsløb. Da bedeklokken er saa lille, at den ikke kan høres ret vidt, ringes der ikke morgen og aften. Alt gaar vel i denne verden, just fordi den er saa lille.« Pastor L. taler om sin hjord med et lille smil (CP 286). Der var i disse aar vækkelse i S sogn (J. Br. 308), en ung kandidat, *Agerbæk,* prædikede i stedet for L., han var en alvorlig vækkelsesprædikant, blev senere læge. Ogsaa præstens datter blev omvendt og fik fred i hjertet, da hun hørte pastor *Fog,* Skærbæk. Hun blev senere gift med pastor *Lundius* i Ladelund. Vækkelsen bredte sig, satte mange samtaler i gang. Pastor Lütken (og Agerbæk) oplevede den rigeste aandelige grødetid, der kendes i sognets historie. Folk søgte kirken som aldrig før, i midtergangen stod man tæt, selv fra nabosogne strømmede folk til. Et blomstrende menighedsliv af pietistisk-herrhutisk præg brød frem. Det bredte sig ogsaa til Ballum, hvor sporene af denne vækkelse kendes endnu. Vækkelsen i Skast døde hen, men satte spor i »gammeldags gudsfrygt og kirkelighed,« saa f eks sekter ikke kunne finde indpas.

Chr. Petersen (1739-42) var født i Emmerlev. Pastor *Nic. Nielsen* (1742-78) havde vist studeret i Jena, den pietistiske vækkelse fortsatte. Han efterfulgtes af sin svigersøn *Georg Hermann Jebsen* (1778-1807), der var søn af byfogeden i Tønder, c th i Kbhvn, *G. L. Nissen* (1807-19) fl t Højer (se Wulff 24, Rolffs, s 104), *L. M. Bjørnsen* (1819-25) af Oksenvad-J, fl t Højst, *F. C. Prahl* (1826-50) blev afsk, og senere sp i Bøl, han var søn af provst P, Tønder (se ndf), pastor *C. N. Smith* (1850–57) af Stege, var en god, dansk mand, af Mynsters skole, de vaktes ven, og kkg var god. Han var til det sidste meget optaget af Sønderjylland, underskrev adressen til biskop *Martensen* om forholdene i Sdj, skrev en del i dagspressen derom (se her III, 87). *C. B. Brammer* (1858-56), søn af biskop B., Aarhus, blev afsk p gr a edsnægtelse. Han var en meget dygtig og anset præst, stod i smukt forhold til mgh (HF II, 186). Helt forskaanet for brydninger blev det lille sogn ikke. Dels var der ret stærke nationale brydninger, og bef ville nødigt af med deres danske præst. Midt i aarhundredet søgte baptisterne at vinde indpas. I et hus paa S. mark indrettede de en mødesal med en døbekumme. Bevægelsen vandt dog ikke stærk fremgang.

Tiden efter 1867

Fra 1864-70 var Skast anneks til Hjerpsted, fra 1870-72 var det omvendte tilfældet.

Der var hyppigt præsteskifte i det lille embede. 1867-69: *Heinrich Wolf,* fl t Bylderup, 1869-74: *Fr. V. P. Gottlieb,* en afholdt og dygtig præst, søn af den ansete pastor G., Ø Linnet. Fr. G følte sig nært knyttet til egnen her, men de politiske forhold »blev mit danske hjerte mere og mere utaalelige, og jeg kunne som skoleinspektør umuligt være med til at udrydde det danske modersmaal af skolerne.« (Se her. III, 224). Pastor *Jørgen Jørgensen* (1875-84) flyttede til Fole, se der, han var født i Bjolderup, pastor *A. M. Christiansen* (1885-90), * i Broager, fl t Møgeltønder. Pastor *P. H. Jensen* (1891–96) var fra St Emmerske og vel kendt med forholdene, en ung, varm forkynder af ordet, afholdt, flyttede til Løjt, hvor han kort efter døde i en ung alder. Pastor *P. G. W. Nissen* (1897–05) var fra Fjelstrup, flyttede til Ballum, senere til Brede, se der. Pastor *Th. C. Thielsen* (1905–12) kom fra Ellund. Trods skrøbeligt helbred sled han trofast i sognet og vandt sig mange venner. Han flyttede til Højst og senere til Holsten. Han havde sine rødder i tysk kirke- og kulturliv, han optraadte forstaaende over for det danske, elskede de danske salmer, men han hørte hjemme sydpaa. Han døde i Itzehoe 1942. Siden 1912 har embedet været betjent af sp i Brede (pastor P.G.W. Nissen) til 21, derefter af sp i Ballum. Den gl prgd fra c 1850 er i smuk, vestslesvigsk stil. Nu ligger den som minde om den gang Skast havde egen præst.

Sognepræst

15. 1826–50 (hjpr Tønder 24): **Friederich Christian Prahl,** * 4. juli 96 Vedsted. Forældre: Provst i Tønder Peter P, † 31 og Else Christine Nissen. Stud Tønder 20, c Gottorp 23, afsk 49, genindsat, kst sp Hatsted 50, sp Bøl 51, afsk 60, † 31. maj 64 i Flensborg. ~ 6. jan 27 Anna Cathrine Sophie Musmann, * 1. sept 07, † 31. jan 85. Forældre: Proprietær Matthias M og Athalia Rebekka Holm. – Dt ~ Lundt, ord kat Sct Petri k, Kbhvn. Halvbroder: Øsby.

P blev afsat 1849 af oprørerne p gr a sit danske sindelag, men genindsat af den danske regering. I Bøl havde denne dansksindede mand en vanskelig stilling mellem krigene, han var efterhaanden for gammel til at søge bort, og tog afsk 1860 (se Aage Dahl i Præsthist saml 1933, s. 236).

16. 1851–57 (hjpr Everdrup 46): **Caspar Nicolai Smith,** fl t Lunde, Fyn, se Korup-U.

17. 1858–67 (hjpr Tranebjerg 55): **Cornelius Benedict Brammer,** afsk, se Stouby-H.

18. 1867–69 (diakon Krempe 65): **Heinrich Wulff,** fl t Bylderup, se Varnæs.

19. 1869–74 (kst Ø Linnet 68): **Frederik Petersen Vincens Gottlieb,** afsk, se Klinte-G.

20. 1875–84: **Jørgen Jørgensen,** fl t Fole, se der.

21. 1885–1890: **Alfred Michael Christiansen,** fl t Møgeltønder, se der.

22. 1891–96: **Peter Hansen Jensen,** fl t Løjt, se der.

23. 1897–1905: **Peter Georg Waldemar Nissen,** fl t Ballum, se Brede.

24. 1905–12: **Thomas Christian Thielsen,** fl t Højst, se der.

BALLUM—SKAST

Ballum-Skast er to selvstændige kommuner, og Skast er et selvstændigt sognekald, der indtil videre betjenes af sp i Ballum. Skast har selvstændig præstelønningskasse.

Ballum sogn, 5190 ha, strækker sig 14 km langs Vadehavet, langt og smalt, over for Rømø, hvortil der blev bygget dæmning 1948. Fra den sydlige grænse til Vesterende er der lav klintkyst (indtil 4 m), stedvis med smal forlandssone, nord for Vesterende en marskkyst med et anseligt forland og digebeskyttelse. I havdiget er indbygget B sluse til afvanding af Brede aa, som under digebygningen 1914–19 blev ført ud til den nybyggede sluse gn en kanal, hvorved det gl aaleje blev tørt, men stadigt er sogneskel. Sognet omfatter næsten hele ydersonen af Ballum-marsken, med svært klæglag og overvejende stabil bund og god vejforbindelse, hvorfor det har stor betydning for beboerne. Størstedelen udgøres af en bakkeø, indtil 12 m, hvorfra landet skraaner mod vest mod kysten, mod nord mod marsken. Skrænter mod marsken, indtil 8 m. Brede aa er 1960 rettet ud og kanaliseret. Marsken er frugtbar, gestjorden sandet, dog findes ogsaa frugtbar gestjord. Mod sydøst spor af stort gl hedeomraade. Gestlandet præget af fygning. En række sammenhængende byer: B delt i Vesterende-Ballum, Østerende m kirke, mh fra 1959 i tidl skole, kirkekroen, Baadsbøl med centralskole fra 1959, bibl, Lt Mf mh, sports-

plads, – Husum, (sammenvokset med Baadsbøl) m alderdomshjem, fh (Ballumhus fra 1911), Harknag, Buntje, Rejsby. – Bebyggelser: Mølby, Nørrehus, Kringlum. Større gaarde: Brinkmøllegd, Galgehøj, Damgaard, Søndermølle (molleriet nedlagt), Ballum slusekro.

Den gamle hovedby, Ballum har stadigt bevaret sit præg af randby mellem gest og marsk, (marsken er næsten ubeboet), de lidt sydligere landsbyer er smeltet sammen til en næsten 4 km lang vejgade med bymæssig bebyggelse. Ballum-bygden har gennem tiderne været ret rig og velbygget, i B er bevaret mange smukke, gamle straatækte gaarde, opført af mørke, rødviolette mursten, med hvidkalkede fuger og gesimser. Navnlig den nordligste gaard i B er smuk. Foran flere gaarde høje kalkstens-ledstolper med indskrifter (tilbage til 1762).

Færgeforbindelsen til Rømø var et monopol for en slægt i Baadsbøl, indtil dæmningen til Rømø blev bygget 1948.

Genforeningssten ved fh, mindesten over digegreve Kresten Jensen rejst 1963 ved B sluse, mindesten for lærer Hans Lorenzen rejst 1957 ved den gl skole i Baadsbøl.

Ingen bevarede oldtidsminder, 15 høje er sløjfet.

Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner, lagt sm til een 1880.

Afstemninger: 1871: 230 dsk, 1 ty, 1920: 708 dsk (137 tilrejs), 30 ty (24 tilrejs), 1964: 459 dsk, 1 ty.

Skast sogn, 1162 ha, er gest mod vest, nemlig den nordlige del af Hjerpsted bakkeø, øst for denne ligger et moselandskab, Borg mose, ret frugtbar jord, højeste punkt er Landhøj, 14 m mod sydvest. Skast mose og egnen mod syd og vest er ubeboet, en del af mosen er afvandet, men store strækninger ligger i naturtilstand. Byen S med den meget gamle skole, Hedehuse. – Blandt gaarde nævnes Aasgaard, som siden 1750 har været i slægten Beyers eje, 180 ha, smuk hovedbygn, af røde sten, gennemgaaende frontespice og halvt afvalmet straatag. Ved indkørslen 2 ledpæle til minde om udskiftningen 1773. Paa den ene staar: »Velsigne Gud fra aar til aar/vor land og sand, vor huus og gaard/Alt hvad vi har, og hvad vi faar«. Skastgaard, 96 ha, var i mange aar i slægten Nicolaisens eje. Pont atl omtaler dens »rummelige og usædvanlige bygning, opført i en firkant af hugne kvadre, med brolagt gaardsrum, store runde vinduer samt een paa tvende stenpiller hvilende hvælving over vaanstuen«. Men den blev ødelagt ved ombygning 1878, og samtidigt forsvandt indskriften fra 1606 over døren: »Af haab til Gud er dette huus bygget 1606«. De 8kantede søjler er bevaret i stuehuset. Ved indkørslen en høj kalkstensstele med indskrift: »Gud give landet frugt og fred, i modgang giv taalmodighed, og vis os vej til salighed«. Gaarden ejes nu af M. Refslund Hansen.

Ingen oldtidsminder. Omtrent skovløst.

Afstemninger. 1920: 176 dsk (22 tilrejs), 3 ty, 1964: 114 dsk, 0 ty.

Ballum sogn har altid, bortset fra 1864–1920 hørt under Ribe stift. Rent dansk. Ribe bispestol havde i middelalderen en borg, Brinkgaard, paa en banke ned mod engene øst i sognet, Skast sogn hørte i middelalderen til Ribe stift, men ved Koldingrecessen 1675 kom det under den gottorpske hertug og under Slesvig stift.

Det kirkelige liv

Ballum er kendt som et kirkeligt sogn, hvor de forskellige kirkelige retninger let faar tilslutning. Pietismen var ret dybtgaaende, senere fik Brødremgh stor indflydelse, og senere igen Lt Mf og IM, Frimenighedspræst J. L. Jørgensen, Skærbæk, samlede indtil 1914 en stor tilhørerkreds paa Ballumhus. Ogsaa baptister og adventister har gjort forsøg paa at trænge ind. Kirken er det samlende midtpunkt, og nu er det væsentligt Lt Mf og IM, der præger.

Ogsaa i Skast fik pietismen stor indflydelse, baptisternes forsøg vandt ingen særlig tilslutning, men Lt Mf har nok flest tilhængere. Kirkebesøget har i begge sogne som regel været godt. Driftig landmandsstand. Moserne har været gode indtægtskilder.

Den første danske præst *Conrad Hvidt* (1921–31) søn af højesteretspræsident H, kom hertil fra Kbhvn. Pastor *C. Hvidt* skriver bl a:

»E'et itt' e grow stuer forandring?« blev der spurgt i begyndelsen, og det var unægtelig en stor forandring for et ungt københavnsk præstepar (ikke blot med sproget), at blive flyttet til den slesvigske vestkyst.

Et yderste vesten af de tilbagevendte landsdele! En uendelig rejse med 4 togskifter, færger og til sidst et par mil med hest og vogn, mens solen gik ned bag silhouetten af Rømø. – Et fladt, træløst marsk- og gestland ud mod det flade vadehav med dets mange skifter af ebbe og flod, lange afstande mellem byer og gaarde ad plørede veje, een daglig rutebil til Højer, om aftenen oplyst af en lille carbidlampe...

Man kaldte det »et tilbagestaaende land... vel 50 aar efter det gamle land«, som det overlegent og undertiden saarende blev sagt. Men alligevel: Bygninger og veje var forsømt under krigen. Vor flyttevogn kørte fast paa Chausseen i Skast. Markerne var forsømt, fordi mændene havde været borte, og 2–4 pct blev derude. Landbruget var: stude og græsning. Ja, det var ogsaa bagefter med hensyn til levefod: en nøjsomhed i det daglige, som fik vesteregnen til at klare baade mark-inflationen, hvor sparepengene gik tabt, og landbrugskriser langt bedre end østeregnen. – Ogsaa paa det kulturelle omraade kunne der tales om noget tilbagestaaende: Den politisk-demokratiske udvikling havde man ikke fulgt, og de aandelige og kirkelige strømninger blev jo stærkt filtreret ved statsgrænsen.

En mørk, storm- og regnfuld oktoberaften 1921 naaede vi da Ballum, og efterhaanden aabnede landet sig for os, først rent topografisk: Mod nord paa kanten af den store ubebyggede grønne Ballum marsk: en rand af store gaarde fra Østerende til Vesterende, med Ballum kirke, skole og pgd. 2–3 km sydligere igen en øst-vest-strakt bebyggelse langs chausseen fra Højer til det gamle Rømø-færgested, hvor man endnu omkr 1920 kørte ud i havet i en højhjulet vogn til den ventende baad, – en ofte vaad og undertiden ikke

ufarlig tur. Syd herfor Søndermarken med dens 3 smaa byer: Buntie (vist egtl et frisisk navn), Nørhus og Rejsby. Midtbyen udgjorde sognets tyngdepunkt med skole, forsamlingshus, mejeri og færgekro. Lt Mf mh. Kirkeligt føltes denne tredeling uheldig: Kirken laa i den ene ende af det lange sogn. Kirkegangen havde altid før i tiden været god, men befordringsmidlernes svigten under krigen gjorde, at afstandene føltes større. Nogle maatte gaa ½ mil til og fra kirke, og en cykletur i veststorm var ikke rar. Det lille Skast sogn med den lille forsømte kirke (nu fint restaureret) og to større gaarde, var som hovedsognet.

Den aandelige geografi: Først det nationale: I Ballum var der kun 3 pct tyske stemmer ved afstemningen 11. febr 1920, i Skast lidt flere, men B havde til 1864 ogsaa været kongerigsk enklave, mens halvdelen af ejendommene i S havde hørt under de gottorpske hertuger. Den slags har lange eftervirkninger i grænseegne. Der var altsaa ingen vanskeligheder med hensyn til det nationale for en præst nordfra. Modtagelsen af den første danske præst efter 1920 var baade hjertelig og troskyldig. Manges øjne søgte ved indsættelsen i den store, tæt fyldte kirke op til det lille skib, der aldrig havde faaet sit Dannebrog strøget, selv i de værste tider. Nu sejlede igen baade præst og menighed under det danske flag. At vi saa undertiden med vor selvfølgelige danskhed kunne føles som ikke danske nok for visse kredse, er noget andet. Det sønderjyske temperament, som det kunne give sig udtryk (fællesbegrebet »tyskere«, opgøret mellem Flensborg- og Aabenraafolk) forekom os ofte noget overeksponeret.

Den religiøse stilling tog det jo mere tid at blive klar over, men efterhaanden mente jeg dog at kunne erkende 3 hovedstrømme, der havde præget sognet, og det var ikke de sædvanlige kongerigske kirkelige retninger.

Den *grundtvigske* bevægelse betød, som i hele Nordslesvig, bortset fra frimenigheden, forbausende lidt. Adskillige præster og lærere led deres livs skuffelse, fordi de kom med en forestilling om, at der her maatte være netop jordbund for grundtvigsk livssyn og forkyndelse. Hvor fejlagtigt selv de mest kyndige kunne bedømme forholdene, ses af flg.: Biskop *H. Ostenfeld,* der havde interesseret sig for min forflyttelse hertil, fortalte mig senere, at han havde spurgt daværende kirkeminister *Jakob Appel* om forholdene i Ballum, og Appel svarede, at Ballum var »et godt grundtvigsk sogn«. Han havde vel ladet sig narre af, at han før krigen havde haft nogle Ballumpiger paa Askov. – Der var intet spor af gr liv eller forstaaelse i B, snarere en vis forsigtighed eller tagen-afstand, maaske under indflydelse af de tyske præster, der intet nærmere kendskab havde til Grundtvig, eller betragtede ham som uluthersk og kætter, tyskerhader og kirkepolitisk revolutionær. De gr frimenigheder paa egnen ansaas som nationale oprørscentrer og deres præster som ikke rigtige præster (Freigemeindesprecher), hvorfor den elskelige frimenighedspræst *Jørgensen* (i Skærbæk) bortset fra enkelte gudstjenester i Ballum, ikke gjorde forsøg paa at danne frimenighed her.

B var stort set et *kirkeligt* sogn med gammeldags ærbødighed for krd og kirke, for embedet og for Guds ord, men denne gamle kirkelighed var ved at gaa i opløsning. De 4 krigsaar havde blandt de indkaldte ikke blot fremmet troslivet (se sønderj soldaterbreve) men ogsaa tvivl og bevidst fornægtelse, dog! alt ialt holdt kirkeligheden sig i 1920'erne. Denne kirkelighed forekom mig meget tiltalende, selvom den var af forskellig værdi, fra overfladisk sædvane til dybt alvorlig, enfoldig, ofte anfægtet kristenliv, der levede af ordet baade i kirken og hjemme. Bordbøn var almindelig, og dagen sluttede med læsning af dagens stykke i bibel eller andagtsbog. Adskillig meget gammel opbyggelseslitteratur af mystisk, katolsk eller pietistisk art fandt jeg i brug hos de gamle. Af vækkelsens folk var denne kirkelighed ikke rigtigt anerkendt. Det var kun en forbeholden ros, naar man om en gammel, from mand sagde: »Ja, ja, han er en god *kirkelig* mand«. Jeg kom til at staa adskillige af disse gamle fromme meget nær. Deres kloge ord og redelige bedømmelse var det godt at lytte til, (f eks den midaldrende Østerendebonde, en klog og dygtig mand, men tidligt tunghør; han gav sin tilfredshed tilkende ganske uhøjtideligt: »Jeg har bedt om, at vi maatte faa en præst, som jeg kunne høre. Nu takker jeg Gud, at han har givet mig en præst, som baade kan naa mit legemlige og mit aandelige øre.«)

Og saa var der *missionsfolkene.* B var præget af gl vækkelse. Egnen var jo *Brorsons,* og selvom beretningerne fra andre sogne er udførligere, var sognene her ogsaa berørt af den pietistiske vækkelse, et par af slægten *Brorson* var præster her. Ogsaa *Brødremghs* udsendinge har haft deres gang i sognet, og kærligheden til Ydre Mission stammer maaske derfra, selvom jeg ingen mundtlig tradition har kunnet spore.

Om *nyere vækkelse* kan der dog først tales efter ca 1870. Men da kom den ogsaa til at sætte præg paa hele sognets aandelige liv. Men det blev ikke, som mange andre steder, IM, der satte det aandelige røre i gang, men *Luthersk missionsforening,* hvis udsendinge i 1870- og 80'erne hyppigt kom paa besøg, og de formaaede i høj grad at sætte kristelige spm under debat. *Hans Lorenzen* (fhv tysk lærer, tvangsforflyttet, tog afsk, gdjr, gift med forfatterinden Hansigne L) fortalte: Som ganske ung lærer kom han, der en tid var en kirkens mand, hertil, og blev slaaet af, hvordan samtalerne, naar folk var sammen, altid kom til at dreje sig om aandelige ting, om den rette lære, om den sande kristendom osv, en optagethed han aldrig havde mødt andre steder. Lt Mf var oprindeligt yderst kritisk over for kirken, benyttede kun kirken til daab og nadver, og holdt sig ellers til deres egne møder og læren om den betingelsesløse naade. De havde deres eget hus i Bodsbøl, og fik efterhaanden indfødte prædikanter, hvad der fik stor betydning i Nordslesvig, da talere nordfra var »misliebige« i myndighedernes øjne. Det var jævne folk uden boglig dannelse, men med indgaaende bibelkundskab og vel bevandret i *Chr. Møllers* og *Rosenius'* skrifter. De første gamle blev meget beundret f eks *Hans Poulsen,* Bal-

lum, nu omkr de 90, og ret svækket, men han kunne tage ordet ved begravelseskaffen. Mig forekom hans tale noget stivnet og stereotyp, men her var maaske bevaret et vidnesbyrd fra den gamle tid. Jeg hører endnu hans svage gammelmandsstemme gentage: Ja, vi har en tiltalende Gud, en tiltalende Gud!... Lt Mf kom altsaa først til egnen, præsterne var i almindelighed meget mistænksomme over for denne nye »sekt«, men pastor *Grønning* (1873–88) hvis minde endnu ragede op over efterfølgernes, skønnede anderledes, han fandt efter et besøg ved et møde 2. pinsedag i Bodsbøl, at »aanden var der«.

Mellem Lt Mf og Kf f IM i Nordslesvig var forholdet fra første færd spændt. Lt Mf kunne ikke se andet, end, at IM trængte ind paa deres gebeter og ville høste, hvor de ikke havde saaet. Forsøg paa fællesmøder endte ofte i skænderi, og bitterheden lagde sig over begge lejre, – lederne saa helst, at man ikke fraterniserede.

Det blev alligevel IM, som vandt den største tilslutning. Gentagne gange i aarhundredets slutning gik der vækkelser over B og ogsaa kirkeligheden prægedes af dens alvor. IMsamfundet dannedes, skellet sattes. Man vidste, hvem der var med eller udenfor, troende eller vantro.

Den sidste udløber af vækkelsen fandt sted i den myndige og selvstændige (tidligt afdøde) pastor *Paulsens* tid (1896–1904), men han maatte ogsaa, selv paa dødslejet opleve, at der blev sat spørgsmaalstegn ved hans tro. Derefter ebbede det ud, skønt pastor *Andresen* (1910–21) var et vækkelsens barn. Medvirkende til stagnationen var ogsaa den dybe splittelse, der 1912 flg delte Nordslesvigsk IM i to skarpt adskilte lejre, hvor samarbejde var umuligt.

Denne splittelse, som ogsaa havde stærke virkninger i Ballum, havde 2 aarsager, dels formandens, pastor *H. Tonnesens* (se Hoptrup) forstaaelse for det nationales (det danskes) ret i kristenlivet, dels i en paastand om, at adskillige af de yngre præster, der arbejdede i IMs tjeneste, var paavirket af bibelkritik. 1912 skilte 12 overvejende tyske præster sig ud under devisen: Kristendom og politik har intet med hinanden at gøre, hvilket var at forstaa saadan, at de troende ved valg nok kunne stemme tysk, men ikke dansk, ... og »Tilbage til det gamle budskab« det sidste blev navnet for dem i daglig tale. – Med *Tonnesen* gik flertallet af de dansksindede IMs folk, missionærer, KFUMarbejdere osv, og ved valget 1913 var der stærk stigning i de danske stemmer i de af IM prægede sogne. Dermed var deres stilling konsolideret, og saadan fandt jeg den i Ballum 1921, hvor der altsaa var 4 grupper: Kirkelighed, Lt Mf, Kirkelig forening for IM (der efter en noget haardhændet tilsidesættelse af pastor *H. Tonnesen* gik op i Kf f IM i Danmark) og Det gamle budskabs folk.

1921–31: Med kkg gik det forholdsvis let, selvom der jo nok savnedes noget, fordi præsten talte jævnt og dagligdags og uden den patos, som man var vant til. Der blev ogsaa snakket om den ny præstekone, som ikke altid gik i sort tøj, men endog gik til alters i sin blaa dragt, og som ikke ville sidde i sofaen, naar ældre kvinder stod op. Men det var kun det ydre: »Her i Ballum er vi vant til at høre!« ... og i kirkerne var der en sjælden lydhørhed og stilhed, søndag efter søndag, et stort ansvar for prædikanten. Og de kunne *høre*, baade om det var rigtig lutherdom, og om prædikanten havde maal og mening. Kirkeligheden lyttede med god vilje og trofasthed, Lt Mf kom i begyndelsen (som ved andre præsteskifter) men det ebbede ud, bortset fra nadverbesøg. Det var mig en skuffelse, da jeg paa flere punkter delte deres syn. Det blev køligt, men det kom ikke til noget brud. De havde nok i deres eget mh og holdt endog møder i gudstjenestetiden. Deres leder, som var en haard mand, kunne bag min ryg lade falde mindre venlige ord. – I forholdet til IM var den største vanskelighed det gamle budskabs folk. De var paa forhaand mistænksomme over for alt nordfra: Hvad skulle man f eks med nationale sange i IMs sangbog? Skal vi synge om Danmark i stedet for om Jesus? – Og de fandt forkyndelsen alt for overfladisk og let. Hvor var de gamle toner om blodet der renser, om Jesu vunder, det stærke krav om omvendelse? Man fandt det maaske nok hos denne unge præst nordfra, men ikke som det eneste. Meget af denne kritik kunne maaske være berettiget, men for os unge præstefolk var der ikke andet at gøre end at prøve os selv deroverfor og saa forkynde evangeliet saa ægte som muligt. En uformidlet brug og overtagelse af en svunden tids former og udtryk kunne vi ikke tage op, hvor gerne end disse kredse havde set det. Bagved laa hos dem spørgsmaalet: Har vi faaet en troende præst eller ej? Det blev aldrig stillet til mig, men selvfølgelig har det været drøftet. Det gamle budskabs folk var her relativt faa af, og efter min forgængers bortrejse savnede de en virkelig fører. Pastor *Andresen* var friser, havde paa pastoralseminariet i Haderslev lært et nødtørftigt dansk, og blev saa sp i Arrild. Han mødte da IM, oplevede en vækkelse og omvendelse, som sikkert var ægte nok, og sluttede sig i splittelsen 1912 til de 12 tyske kolleger. I Ballum blev han elsket af dem, der gik til samme side, og ellers respekteret for alvor og nidkærhed, men da han en gang lukkede kirken for den unge pastor *Johs. Tonnesen,* saa han maatte gaa over i kirkekroen for at holde møde der, blev hans forhold til den anden fløj af IM yderst spændt, og da han i kirken takkede for den tyske sejr i de massuriske sumpe, blev forholdet til sognet ødelagt, og ved afstemningen 1921 blev han stemt ud. Man ville have en *dansk* præst. Men at han var bundet til egnen, saas af, at han senere i sit embede i Holsten, sang Brorsons salmer paa dansk.

Det gamle budskabs folk manglede førere. Kirkelig forening for IM i Ballum havde førere. Det kostede den kloge og forsigtige gdjr *Anders Brodersen* megen kamp at gaa op imod sin præst. Han var en høj, tynd skikkelse med et fint ansigt, kirkeældste, fmd for det 12 mand store B kirkekollegium, og dertil fører for IM. Det lykkedes ham at føre mit valg igennem som sp her, hvor jeg fik 1 stemme mere end de 75 pct jeg havde stillet som betingelse, og pastor *Andresen* var sikkert skuf-

fet og bitter, da han maatte indføre i valgprotokollen: »Med denne ene stemme vedtoges pastor *Hvidts* vocation«. (han havde vel haabet at kunne blive!). Men mit valg fremgik ved en koalition mellem alle dansksindede og IM. Men stod der ikke i skriften, at man ikke maa drage i aag med vantro? *Anders Brodersen* og IM havde det ikke let i de dage. Men Vesterboerne stod fast bundet til det ansvar de følte for deres sogn, og de var meget trofaste over for den præst de fik. Og trods alle vanskeligheder, kunne *And. Brodersen* sidde ved et af de første kirkeforstanderskabsmøder 1921 i præstens gyngestol og gnide sig i hænderne: »Ja, dette er gemytligt!«

Selvfølgelig maatte der komme vanskeligheder. Vi var meget forskellige, og de opdagede, at jeg ikke helt og alene kunne være deres mand og at jeg ønskede at have med den verden at gøre, som de havde isoleret sig fra. Desmere maa jeg undre mig over, at de ikke slog haanden af mig, og over deres frisind, f eks med hensyn til forsamlingshuset. Selv kom de der ikke eller meget nødigt. Jeg kom der til nationale festdage, og naar jeg blev opfordret til at tale, (jeg holdt f eks foredrag om kirkehistoriske danske skikkelser (Mynster, Grundtvig, Kierkegaard, Vilh. Beck osv), og adskillige af de yngre IM kom og hørte mig i forsamlingshuset.

Trofast blev IM ved med at høre mig, baade i kirken og ved bibellæsningerne i skolerne. Trods alt, hvad de maatte savne, forstod de den unge præsts umodne forsøg paa at bringe dem evangeliet, som han selv lyttede til og skulle leve af. Aldrig var jeg udsat for omvendelsesforsøg eller blev forhørt om min omvendelse.

Sognet var ædrueligt, takket være *Hans Lorenzens* arbejde derfor. Man kunne godt i IMs hjem byde præsten et glas vin, naar han kom paa konfirmandbesøg o lign, og han ikke kunne tage mere kaffe. Og der var ikke jordbund for Blaa kors her. Præstens arbejde var først prædikenforberedelsen med tilhørende læsning og mange bekymrede lørdagsture ud ad diget. Bibellæsningerne i skolerne var som regel godt besøgt, bortset fra skolen i Bodsbøl, hvor Lt Mf næsten hver aften havde noget for. Nørhus skole var næsten altid fyldt af unge og ældre. Efterhaanden kom jeg ind paa at tage over til Søndermarken et par gange om maaneden, begyndte med husbesøg, hjemmealtergang. Gæstfriheden var ubegrænset. Til IMs samtalemøder i hjemmene kom jeg af og til, men ikke saa tit som de gerne havde set. Jeg havde nok i forvejen, og jeg ville ikke lade mig binde. Ofte gik samtalerne noget tungt eller forvildede sig bort fra udgangspunktet. – Til vore ungdomsmøder i pgd kom der ofte mange. Vi holdt korte, kristelige foredrag, talte om YM, undertiden var der bibeltime. Bagefter kaffe. Vi danske præster, der efter genforeningen kom til Nordslesvig, følte, at der laa en opgave for os i at præsentere dansk aandsliv og særligt dansk kirkeliv for beboerne. Havde vi ikke set det selv, skulle vore to førstemænd, provst *Erik Christensen,* Tønder, og seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* Tønder, nok belære os derom. Disse to mænd følte stærkt ansvaret ved at have de ledende stillinger i grænselandet. Provsten indbød til præstekursus i Tønder, og talerne der tog saa ud i sognene og talte ved aftengudstjenester eller i forsamlingshusene. Det medførte ny tilhørerkredse og udvidede horisonter til fælles glæde. Vi havde ofte fremmede talere, og blader jeg i gæstebogen, finder jeg, at vi havde højst forskellige talere, men de yderste standpunkter var ikke repræsenteret, hverken i IM eller gr. De folk, vi mest fik fat i, var dem, der kaldtes 4. retning. Vore talere var bl a *H. Ostenfeld, Hans Koch, Johs Nordentoft, Hans Dreiøe, L. P. Larsen.* Saaledes prøvede vi at tegne den danske kirkes ansigt for denne egns befolkning.

Megen glæde havde vi af samvær med præstekolleger, som næsten alle var vore jævnaldrende og vore studenterkammerater. Det vestslesvigske konvent samlede alle de tilflyttede præster 3–4 gange om aaret i hjemmene, begyndte tidligt paa dagen efter den lange køretur med kaffe og sluttede sent paa aftenen. Ofte blev der ydet noget betydeligt i foredrag og indlæg. Et særligt præg havde det aarlige provstikonvent i Tønder, hvor vi blev præsenteret for vore tyskuddannede kolleger. Ogsaa i det var der noget spændende.

Men det, der fylder mest i erindringen, er mindet om de mange hyggelige, gæstfri hjem, virkelige samtaler om store ting. Der var mange særprægede, betydelige personligheder, ofte haardt prøvede i livets skole. Man kunne ogsaa møde smaalighed og sladder, i de smaa forhold vidste alle alt om hinanden. Jo oftere præsten kom rundt, og det skønnedes, at der ikke fulgte sladder med ham, des mere fik han at se, at hvert hjem havde sin historie eller skæbne. Man ventede ikke blot at præsten besøgte de syge, men ogsaa andre og at »han sagde noget«. Det skulle ikke blot være snak. For mit eget vedkommende blev det ofte mest til at lytte. Men det knyttede ogsaa baand og gav mange indblik i menneskelig nød og ensomhed.

Anders Sonne, Rejsby, en mand, som var agtet af alle, faamælt og ofte anfægtet, laa for døden. For sidste gang var jeg hos ham. Igen bekendte han sig som en syndig mand, modtog tilsagnet om syndernes forladelse og nadveren, og saa sagde han mig farvel. Jeg hørte ham hviske: »Kristne har kronede dage!« da han vinkede farvel, mens jeg gik ud ad døren.

Ballum blev for os i disse aar vor tilværelses midtpunkt. Børnenes skolegang og en følelse af, at ny folk skulle til, efter at et vist pionerarbejde var gjort, bevirkede, at jeg begyndte at søge bort. Jeg havde slet ikke regnet med muligheder i Brabrand, og en søndag, da jeg ikke havde gudstjeneste, fordi en fremmed præst havde talt, stod 12 mand fra Brabrand i Ballum pgd, skuffet over, at jeg ikke havde gudstjeneste. Kaffebordet kom i orden... og 14 dage efter forstod vi, at det var alvor, at vi skulle flytte fra Ballum...

Pastor *Johs. Simonsen* (1931–39) var fra Brovst, han sluttede sig til Tidehverv, kkg gik noget tilbage. Han flyttede herfra til Filips kirke i Kbhvn, hvor pastor Hvidt havde været kaldskapellan.

Pastor *Fr. Nicolaisen* (1939–64) var sønderjyde, fra Høruphav paa Als, og atter vendte

man tilbage til linien fra Hvidts tid. Pastor N var en særpræget, dygtig og nidkær præst, en flittig medarbejder i Indre og Ydre mission, præget af den sønderjyske pietisme, se ndf. Pastor *M. Sommer Jørgensen* har virket her siden 1964. Han er præstesøn fra Rømø, vel kendt med forholdene. Han fortsætter paa pastor Nicolaisens linie og skriver 1967: Kkg 14 og 9 pct, velvilje, endnu en del af den gamle kirkelighed, præges af IM og Lt Mf, 4 sdsk, KFUM og K, kirkeblad, gudstj paa De gamles hjem, IM smf, mh, Lt Mf m møder og ungdomsarb, DdU.

Blandt lægfolk nævnes de 3 missionærer, som har virket her:

Anders Brodersen (1858–1932) var gaardmand i Ballum, men skrøbelig af helbred. Hans rejsevirksomhed blev derfor heller ikke til meget. Han var bevidst dansk indstillet og kunne ikke harmonere med de tyske præster. En overgang boede han i Ribe.

Ehm Ehmsen (* 1878 i Ballum sogn) var gaardmand sammesteds og blev 1909 antaget som sang- og musikmissionær. Men arbejdet fandt ikke tilstrækkelig grobund og maatte snart opgives.

Søren Andersen (* 1879 i Ballum sogn † 56) var bosat sammesteds og rejste som bogsælger og leder af samtalemøder. Han har med stor flid afsat megen god opbyggelig litteratur over hele landet. (IM tid 106 aarg nr 10).

Desuden *P. I. Petersen,* gdjr *Johs. Ehmsen,* B, lærer *A. Hansen,* gdjr *Will. Ehmsen* er fmd for IM, gdjr *Martinus Hansen,* Harknag, er fmd for Lt Mf, gdjr *A. Hansen* er fmd for fh. – Sogneraadsfmd *Johs. L. Petersen* var i menighedsraadet, næstfmd i menighedsraadet er *H. Thomsen,* B og *B. Thychsen,* S.

Lærer *Jens Andersen Jensen* (* 1834, † 1907) var en dygtig lærer, som maatte søge afsked 1890 af nationale grunde. Det var godt, at han og hans varmhjertede hustru blev i Sdj 1864, skønt det ikke manglede paa fristende tilbud nordfra. Det danske sindelag vedkendte de sig aabent, han begyndte som lærer saa smaat at købe jord ud fra det motto, at »det er en dum mus, der kun har eet smuthul«. Først købte han et boelssted i Ballum. Det blev udvidet til en vinkelhus, og da han i Køllerperioden blev afskediget, havde han saa meget jord, at det var en hel lille gaard, som blev et dejligt hjem for den store børneflok. Hjemmet var præget af kristentro og danskhed, af kærlighed til poesi og minder.

Ud fra dette hjem gik to døtre, hvis navn ikke glemmes i Ballum.

Hansigne Lorenzen (* 1870, † 1952) blev netop i aaret 1890 gift med andenlæreren i Ballum, Hans L (andenlærer her 1884, førstelærer 1890). Hun udgav 1905: »Der kæmper et folk« under pseudonymet Svend Tange (af hensyn til sin mand turde hun ikke skrive under sit navn), 1907 fulgte: »Der stander en strid«. I begge bøger er emnet hentet fra den nationale kamp, især jordkampen, og de er skrevet af angst for, hvad en voksende materialisme kan betyde af farer for hjemlandet. I »Der kæmper et folk« findes et fint billede af hendes far. 1911 udgav hun: »Saa lægges den sæd«, 1913: »Thøge« der regnes for hendes bedste fortælling, med ægte vestslesvigsk miljø. I august 1914 blev hun og hendes mand fængslet. Efter krigen udgav hun kun lyriske arbejder. 1919: »Arveguld«, 1927: »Tider og steder«, 1928: »Ved alfarvej«, 1937: Grænsens sang. Udg. 45: Folkelivsbilleder paa rim i vestslesvigsk folkemaal, skrev ogsaa om de gamle søkaptajner og om kniplinger alle med emner fra hjemstavnen, fine og følsomme. Et meget fortjenstfuldt arbejde gjorde hun for den gamle tønder'ske kniplingsindustri, som var ved at sygne hen, men som hun tog op med fin sans for de stilrige traditioner. (Se Sdj kvinder under fremmedherredømmet, 1939, I 102–13, Sdj mdskr 1931, 186 f, Martin N. Hansen: Dsk Digtning i Nordslesvig efter 1864, særtryk af art i »Heimdal« 1926, 46–49, DBL XIV, 471, Hans Lund. Fik den kgl belønningsmedalje i guld med krone.)

Søsteren *Hanne Jenssen* (* 1874, † 1945) kom som ung paa Høng højskole og Hoven kvindeskole, blev lærerinde i Horne, indtil moderens død 1898 kaldte hende hjem til Ballum, hvor hun arbejdede nært sm m sin søster og søsterens børn, for hvem »moster Hanne« blev en inspirationskilde af stor værdi. Det var en oplevelse at høre hende fortælle bibelhistorie, og Danmarkshistorie, helt præget af hendes kunstnersind og evne til at gøre historien levende. Hun kom meget sammen med Maren Sørensen, Valsbøl (Højskolebl 1944, nr 45). Senere flyttede hun til Haderslev, kom med i mange bestyrelser og organisationer, var fmd Haderslev ungdomsf, næstfmd i den nordslev kvindeforening, Dsk kvindesmf, fmd Dsk forsvarsforening, sekretær Nordslesv afholdsf, æresmedl Den slesvigske kvindef, folketingskand i Aabenraakredsen (kons) m m. Fik den kgl belønningsmedalje i guld.

Hans Lorenzen (* 1862 i Stubbæk, † 1956) husmandssøn, om som ung paa Tønder Seminariums danske afdeling og blev derefter lærer i Ballum 1884. Her fandt han sin hustru, *Hansigne Lorenzen,* og her blev han vestslesvigerne en vestslesviger.

I over 25 aar virkede Lorenzen som en dygtig og meget afholdt lærer, men da han ikke lagde skjul paa sit danske sindelag, hvad der bl a gav sig til kende i et ivrigt arbejde for afholdssagen – der vel ogsaa havde et dansk folkeligt præg – saa blev han i 1909 brat afskediget, uden naade og pension. Egentlig skulle han tvangsforflyttes til Altona, men det sagde han nej til. Saa købte han sig en gaard, og der ud fra virkede han siden sammen med sin hustru aabenlyst og saa meget mere ivrigt i danskhedens tjeneste. Ligesom andre af tyskerne afsatte lærere, bl a redaktør *J. Jessen,* amtsskolekonsulent *Svendsen* og *Schmidt,* Vojensgaard, blev han paa den maade tyskerne en farligere modstander, end han ville være blevet det som lovlydig lærer.

Med stor dygtighed passede *Lorenzen* sin gaard og blev paa flere omraader foregangsmand paa sin egn. At den evnerige mand da ogsaa fik mange tillidshverv siger sig selv. Han blev saaledes allerede i tysk tid dansk medlem af amtsraadet, og siden blev han bl a skatteraadsformand. Længst virkede han dog foruden i afholdssagen i grænseforeningens tjeneste. I det hele taget var det danskhedens sag, syd og nord for grænsen, der laa ham

mest paa hjerte, og han var lige til det sidste en sikker mand ved folkelige og nationale møder paa begge sider af grænsen, og ofte tog han ordet for at opildne til større indsats i vor folkesag. (Højskolebl 1956, s 426).

Skolen

Skolevæsenet er fra 1959 samlet i den ny centralskole i Baadsbøl. Flere betydende lærere er nævnt ovf. Førstelærer *Frands Kr. Hansen,* * 12 i Agerup v Odense har været lærer, degn og organist fra 1927. Skolen ledes nu af *H. A. Præstiin.*

Fra ældre tid huskes degn *Holm,* som afviste enhver form for lægmandsvidnesbyrd og gik imod Ydre missions arbejde. Kirkens vaabenhus blev benyttet som skole til 1859.

Lærerfamilien *Larsen* i Nørrehus er en institution for sig. Alle 6 sønner er gaaet lærervejen, og alle i familien er musikalske og har været et orkester. Skolen blev nedlagt og eleverne sendes til B centralskole.

Verdenskrigen 1914–18.
30 faldne fra B sogn, 9 fra S sogn.

1927 oplyses: Kkg 10 og 13 pct, en del bevidst trosliv, Lt Mf og IM, DdU, ungdomsm i pgd, 1935: Kkg 7 og 8 pct, ret gode forhold, en del IM (f t ret ukirkelige) en del Lt Mf (ukirkelig) flertallet kirkeligt u p, DdU. 1947: Kkg 9 og 14 pct, præges helt af IM og Lt Mf (de sidste ret ukirkelige), ungdomsm i pgd, gudstj paa De gamles hjem, fh, mh, Lt Mf mh. 1955: Kkg 6 og 14 pct, endnu en del af den gl kirkelighed, præges af IM og Lt Mf, 4 sdsk, KFUM og K, kirkeblad, DdU, iøvr som hidtil. 1963: som hidtil.

Ballum kirke (Sct Nicolaus) ligger i Vesterende paa et højdedrag 5 min gang fra havet. Den er anselig, typisk vestslesvigsk, romansk apsis, kor og skib, først er apsis og kor opført, derefter skibet, af rhinsk tuf paa profileret sokkel, tegl i gesimsfrisen paa skibet. Apsis er ved lisener delt i 7 rundbuede arkader under en frise af krydsende rundbuer, og af de 3 rundbuevinduer er eet i midten aabent, de andre tilmuret som indvendige nicher. Koret har foroven rundbuefrise. Mod vest i nordmuren en tilmuret præstedør. Rester af lisener paa skibets mure, foroven en rudefrise. Norddøren bruges, syddøren er tilmuret. Apsis har halvkuppelhvælv, koret krydshvælv, fra ca 1400, skibet bjælkeloft, med bevarede romanske bjælker. Et par kvadre med ornamentik. Der er 3 sengotiske tilføjelser: Sakristiet mod nord er krydshvælvet, gavlen med 5 højblændinger, taarnet af Tørninglentypen, med pyramidespir mellem 4 blændingsprydede spidsgavle, delvis ommuret 1956. Krydshvælvet taarnrum med spidsbue til skibet, vaabenhus mod nord af munkesten. Et vaabenhus mod syd (blev benyttet som skole) blev revet ned 1859. Blytag. Kirken er overhvidtet, undtagen taarnet, der staar med blanke munkesten. Trappehus nord for taarnet. Vaabenhuset bruges til kedelanlæg. Hovedindgang gennem taarnet siden 1859. Kirken er hovedrestaur 1956–57 (arkit H. Mundt). I apsis er der romanske kalkmalerier, rest 1931: Den tronende Kristus, flankeret af flere figurer. Alterbord med helgengrav, dækket af en forside med et stort maleri fra ca 1625: Jesus salves af synderinden (kopi). Altertavle i enkel klassisk stil fra ca 1800 med maleri fra 1924 af Larsen-Stevns: Hvem vil kaste den første sten? Kalk fra 1733, sygekalk fra 1745, to sæt alterstager, fra ca 1550 og 1648, moderne syvarmet lysestage. Midt i det hvælvede kor staar døbefonten, en interessant romansk font af Namur-kalksten med flad kumme, hvorpaa hoveder og fabeldyr, hvilende paa en cylinder omgivet af 4 fri søjler. En gl barok altertavle, omtalt af pastor Blechingberg 1754, er forsvundet. Prædikestol fra ca 1600 af Tøndertypen med relieffer fra Kristi historie. Smukt, ensartet stoleværk fra 1738. Skibet domineres af to barokpulpiturer i vest og nord fra 1692 og 1734. Jernbunden pengeblok fra 1700tallet. To klokker, Tolvklokken fra 1709, samt een fra 1781. Taarnur fra 1921. Kirkeskib fra 1858. Fra et marmorepitafium er bevaret et maleri paa kobber med en familie, staaende ved et krucifix. Trapezformet romansk gravsten med bølgeranke under taarnets nordmur. Ved kirken monument over faldne 1914–18. Trætavler med series pastorum, to lysekroner fra 1896, Thorvaldsens Kristus i gips paa skibets sydvæg. Under svenskekrigen led kirken stor skade. 375 sd. Orgel fra 1880.

Danm kirker XXI, Tønder a 1957, 1401–18.

Skast kirke (Sct Laurentius) omgives af høje, brede diger, kor og apsis er romanske, med senere tilføjet skib, opført af tuf paa hulkantet granitsokkel, skibet overv af munkesten paa granit-skraasokkel. Apsis har trappefriser over 3 blændingsfelter, koret har trappefriser, skibets lisener er ført helt op til murkronen. Begge døre tilmuret, apsis har mod øst et lavt rundbuevindue, koret har eet mod nord, skibet 3 større, alle i brug. Skibets vestgavl staar bag taarnet med 5 slanke blændinger. Apsis har halvkuppelhvælv, korbuen er fjernet, vist 1724. Kor og skib har flade lofter, fornyet 1941. Vaabenhus helt mod vest, fra 1859 materialrum. Taarnet med sadeltag har kun to stokværk, vestsiden fornyet 1859, da taarnrummet indrettedes til vaabenhus. Kirken, undtagen taarnet er hvidtet. Taarnet, vestsiden af skibets nordside har skifertag, vaabenhuset tegltag, resten blytag. Solur i vaabenhusets gavl. I apsis' sydvindue et glasmaleri fra 1727 med en tremastet skonnert. - Inventaret er restaur 1948 ved P. Kr. Andersen. Alterpanel i Ribestil fra 1619 med dydereliefferi i arkadefelter, gotisk fløjaltertavle fra ca 1425 med krucifixgruppe fra 1948 af P. L. Brodersen i midtskabet og apostlene paa fløjene. Svage rester af oprind malerier. Fra en sengotisk tavle er bevaret en figur: Marie med barnet. Kalk med fod fra ca 1500, knop og skaft fra ca 1600, bæger fra 1851. Oblatæske fra 1737, to sæt stager, fra 1600 og 1675. Sengotisk messeklokke ophængt under korets loft. Romansk granitfont af arkadetype, tinfad fra ca 1750. Sengotisk korbuekrucifix fra 1400t, meget smukt. Reliefskaaret prædikestol fra 1583, med relieffer af Kristus og apostle. Stoleværk fra 1612, svarer til alterpanelet. Skriftestol bag alteret med fyldingsdøre og malerier fra 1700t. Paa skibets nordvæg et opstandelsesmaleri fra 1727, paa korets sydvæg en ejendommelig passionstavle med den korsfæstede i midten, omgivet af timetallene og smaa felter med lidelseshistorien. Paa skibets sydvæg et maleri fra 1800: Jesus som den gode hyrde og et trærelief af P. L. Brodersen: Lad de smaa børn komme til mig! Sengotisk skriftløs klokke. Mindetavle over faldne 1914–18 skaaret af P. L. Brodersen. Flere gravsten, 120 sd Harmonium.

Danm kirker XXI, Tønder a s 1471–84, Mack D 306, 310, 317, Uldall: Kirkekl 134.

Folketal: 1860: 1548 og 401, 1921: 963 og 270, 1965: 843 og 221.

Altergæster: 1926: 470 og 96, 1934: 364 og 78, 1942: 535 og 130, 1954: 688 og 205, 1962: 633 og 242, 1966: 1145 og 339.

Menighedsraad: 1922: Overv IM og Lt Mf, 1934: 3 IM, 1 Lt Mf, 9 u p, 1942: 2 IM, 3 Lt Mf, 7 u p, 1953: 3 IM, 2 Lt Mf, 4 kirk u p, 3 ukirk, 1965: 3 IM, 4 Lt Mf, 5 kirk u p.

Sognepræst

1922: 2 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1859.

25. 13. aug 1921–19. jan 31 (hjpr sen kkp Filips k, Kbhvn 17. marts 17): **Conrad Vilhelm Hvidt,** fl t Brabrand-Aa, se Graasten-A.

26. 2. maj 1931–6. juni 39 (kkp Gerlev-D 26. april 26): **Johannes Simonsen,** fl t rkp Filips k Kbhvn, se Enderslev-V.

27. 9. okt 1939–23. juli 64 (sp Hvidbjerg-ØL 17. okt 30): **Frederik Nicolaisen,** * 10. dec 04 Høruphav, Hørup, Als. Forældre: Kirketjener Jørgen N og Marie Christine Hell. Stud Haslev 23, c 29²(1), lærer Haslev gymnas 29, † 23. juli 64. ~[1] 4. nov 30 Olga Claussen, *

19. sept 06 Kiel, † 6. april 60. Forældre: Arbejdsmd Johannes August C og Auguste Wilhelmine Schmidt. – ~[2] 61 Christiane Jensen, * 21 Ballum. Broder: Rkp Rønne-sp Knudsker.

Kredsfmd DMS 44, kredsfmd KFUM og K 44.

Pastor Fr. Nicolaisen døde uden foregaaende sygdom. Han var en særpræget, dygtig, flittig og nidkær præst, præget af sit pietistiske hjem paa Als, Indre og Ydre Missions varme ven og levende med i det kristne ungdomsarbejde. Som student var han med i en bedekreds paa Elers kollegium, og disse venner holdt sammen til hans død. Han fulgte tidens kulturelle og kristelige strømninger med levende interesse, kendte ogsaa til aandelige brydninger. Klicheer laa fjernt for ham. Han kunne være drastisk i sin forkyndelse, og hvad han sagde, blev husket. Han fyldte en stor plads i sine sogne (Jul. Nielsen i IMtid 30. aug 64).

Kommet hjem fra et helliggørelsesmøde, hvor han havde talt, døde sognepræst Fr. Nicolaisen om natten af hjertelammelse. Næste dag skulle han igen have været taler.

Det er nok betegnende, at han blev kaldt bort midt i sit arbejde. Fra mange sider blev der aar efter aar sendt bud efter ham baade til Indre- og Ydremissions møder. Tilsyneladende var der ingen grænser for, hvad han kunne overkomme. Han sled sig alligevel op.

I Ballum og Skast sogne, der var hans virkeplads de sidste 25 aar, vil han mindes som forkynderen, der saa klart og stærkt vidnede om vejen til og med Gud. Det kom tydeligt frem ved mindesamværet.

Ydre Mission havde en stor plads i Fr. Nicolaisens hjerte. Især DMS fik mange af hans kræfter. Som kredsforbundsformand virkede han flittigt og hjertevarmt gennem mange aar. Hans viden om missionens stilling var stor, og ogsaa uden for missionskredsene fik mange tilskyndelser gennem ham. Nogle aar kom der fra hans haand smaa blade med missionsstof til bibelkredse, ligesom han udarbejdede skemaer til studiebrug over DMS's aarbog. Disse værdifulde ting er sikkert blevet værdsat efter fortjeneste.

En god og tro husholder, i mange maader rigt udrustet og særpræget, for mange en trofast ven, der rakte videre, hvad han selv havde faaet, skal mindes med tak til Gud.

Anton Hansen, DMS blad 14. aug 64.

28. 14. jan 1965 (rkp Vejen-L 28. aug 61): **Martin Sommer Jørgensen**, * 3. jan 12 Waltair, Indien. Faderen: Sp Rømø, se der. Stud Tønder 30, c 37[1] (h_1), sp Sønderho 11. okt 37, sp Sdr Stenderup 15. dec 44–25. maj 49, landssekretær Dsk sømandskirke i fr havne, rkp Sct. Pauls k, Kbhvn 12. jan 54. ~ 28. okt 37 Cathrine (Kathe) Rasmussen, * 9. april 09 Hjørring. Forældre: Kbmd Christian Carl R og Marie Larsen. – Broder: Rømø.

Litt foruden ovenn: Hejselbjerg-P s 156, G. Hanssen: Die Kuststrecke von der Brede aue bis zur Wid aue, Statisch forsch d Herzogtums Schl-H, A. Petersen: Vesterende skole gn 100 aar, Sdj mdskr I, 84 f, pastor Fr. Blechingbergs beskr af B kirke fra 1754 og opl om ham, Sdj aarb 1938, 77 f, Kirke og sogn, 1953, s 7 f, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Peter Kr. Iversen: Træk af B sogns hist, Sdj mdskr 1944, 189 f, Frode Gribsvad og Joh. Hvidtfeldt: Landsarkivet f de sdj landsdele, 1944, 102 f, Mogens Lebech i Jy saml 5 r, 1936, 341, Jørgen Swane i Sdj aarb 1938, 101 f, Thade Petersen: Chr IV og havnen v B Sdj aarb 1933, 263 f, Jørgen Swane: B kirke og sogn, smst 1938, 77–110, Karl Rasmussen: B i 1830, Sdj mdskr 1943, 75–84, M. H. Nielsen: Fra B enge, smst, 1948, 69 f, Ole Karup Petersen: Hr Anker Jensen Buch til B, Sdj aarb 1959, 1–30, N. C. Smith: Forholdene i et vestslesvigsk sogn (Skast) for 100 aar siden, Sdj mdskr, 1954, 49–60, pastorinde Kirstine Hansen: Et nordslesvigsk hjem gn 100 aar, erindringer fra Aasgaard, 1919.

RØMØ

Rømø sogn, 14.508 ha, ligger 5–8 km fra fastlandet, siden 1948 forbundet med Ballum sogn ved en 9 km lang dæmning. Øen er flad, dog er der i midten klitter op til 19 m. Øen er ca 16 km lang, og 4–6 km bred, den sydligste af de danske Vesterhavsøer. Den er opstaaet af en sandbanke, da havet i ældgammel tid oversvømmede vestkysten og vadehavet opstod. Undergrunden bestaar kun af sand, slik og klæg, og der er ingen sten. Mod vest er der fra nord til syd en 1–3 km bred sandflade, som overskylles af havet i storm. Inde i landet er der enge, heder, fyrreplantager, mod øst hvor bebyggelsen bortset fra Lakolk, findes, er jorden dyrket, dels sandet jord, dels frugtbar marsk. Marsken er dyb, nu inddiget for at undgaa oversvømmelser.

Havnebydiget opførtes 1912, blev gennembrudt 1916, senere forhøjet, nye diger mod nord bygget 1926 flg, ialt 12,7 km dige indtil 7 m høje, afvanding gennem en sluse i Havnebydiget.

Byerne: Kirkeby med kirke og præstebolig, Kongsmark med bibliotek, hotel, Agerskov ungdomsskoles lejrskole, Toftum med musæet »Kommandørgaarden«, Juvre, Havneby med statsfiskerihavn fra 1964 og færgeforb til Sild, baadeværft, centralskole, kro, Lakolk med badehotel, Danmarks største camp-plads, mange sommerhuse. Dæmningen til fastlandet gaar ind ved Tvismark. Bebyggelser: Bolilmark, Parborg, Tagholm, Kromose, Vester- og Østerhede med hotel »Kommandørgaarden«, Vraaby, Mølby med vandrerhjem, Dunby, Øster- og Sønderby m.m.

Ingen jordfaste **oldtidsminder.** Øen kom med Trøjborg i dronning Margrethes eje 1407, hun pantsatte den til Ribe bispestol. Senere var den sydlige del rent kongerigsk dansk, mens den nordlige del var slesvigsk, hvilket kunne skabe megen forvirring. Der var store kongerigske enklaver. Øen var dansk, men med forskelligt styre, Nordlandet hørte til Haderslev amt, sydlandet til Ribe amt.

Da kun saa lidt af øen kunne dyrkes, var der tidligere kun lidt landbrug. Fællesskabet holdt sig længere her end paa fastlandet (i Juvre til 1895).

Hovederhvervet var fiskeri og især søfart. Kvinderne passede bedriften derhjemme. Allerede i 17 aarh drev man betydelig sejlads paa Ribe og Holland (da svenskerne 1643 besatte Rømø, brændte de 26 skibe), men først ind i 18 aarh tog skibsfarten rigtigt til. Man synes ikke at have haft egne skibe, men man tog, ligesom paa andre vesterhavsøer tjeneste paa hamborgske og hollandske skibe, der drev hvalfangst ved Grønland. Grønlandsfartens glanstid var 1750 flg, 1770 var der 40 »kommandører« (hvalfangerkaptajner). Fra ca 1800 blev Islandsfarten overvejende, og først efter 1880, da landbrugsforholdene bedredes ophørte den gl tradition, at enhver Rømøbo skulle til søs. Ogsaa fiskeriet gik tilbage, og brugen af den gamle, smukke Rømø-kvindedragt ophørte. Talrige kommandørgrave paa kirkegaarden minder om storhedstiden. De dygtige Rømø-folk ansaas for at være de dygtigste til Grønlandsfart og havde kommandoen over de tyske og hollandske skibe. Det var ofte haarde ture. 1777 blev 10 skibe skruet ned af isen. Alle gilder og fester holdtes i de 4 maaneder mændene var hjemme.

Folketallet var henved 2000 omkr 1800, men er senere gaaet stærkt nedad (1860: 1336, 1960: 651, nu atter fremgang, 812 i 1965 efter havnens aabning). Skønt Rømø laa isoleret for sig selv, er den ikke blevet forskaanet i krigene, to gamle kanoner i Havneby fortæller om den svenske besættelse 1644–45, og bunkers m m minder om de ca 2000 tyske soldater, som besatte Rømø i besættelsestiden 1940–45 og havde luftforsvarsanlæg her. Skibsfarten blev ødelagt under den engelske krig 1807–14.

1864 ramte denne danske ø haardt, men dansk sprog bevaredes trods ihærdige tyske forsøg paa at fortyske øen. Pastor **Jacobsen**, Skærbæk, den ivrige fortysker, stod bagved anlægget af badestedet **Lakolk**, og sidst i 1880'erne fik han det rejst, chartrede skibe og køretøjer, ivrede for at faa tyskere herop, men det hele endte med fallit.

1864 var der ogsaa planer om havn paa Rømø, men krigen hindrede det, og havnen blev lagt i Esbjerg. Senere var der atter havneplaner, og først 1964 fik Rømø sin **fiskerihavn** som led i udviklingsplanerne for Vestjylland, og dertil knyttedes en byplan for en by paa 2000 indb. Rømø fik sin havn, men uden fiskere, foreløbigt er det tyske fiskere, som bruger den (man fisker især rejer og tunge). Dæmningen til Ballum 1949 betød, at Rømø med sine fine badestrande er blevet søgt turistland, og der er aabnet færgerute til Sild, hvorfra man let over Hindenburg-dæmningen kommer til Hamborg, baade med vogntog og som turist. I Havneby rejser sig den ny by efter fast plan, og man har haand i hanke med sommerhusbebyggelsen. Rømø er blevet turistø og skal være en fiskerø. Indtil 1940 var der primitive sandveje. Nu er flere fine veje anlagt, og man venter paa opgang efter de lange nedgangstider. Rømø har en af Europas fineste badestrande.

De gamle kommandørgaarde er borte. Men vil man møde det gamle Rømø, kan man besøge den eneste kommandørgaard, som er tilbage, og som nu er Rømø musæum. Den var forfalden, ejeren, **Hansine Petersen**, ville sælge, saa overtog Nationalmusæet gaarden, den blev nænsomt sat i stand, og Chr. Petersens enke, **Hansine** (»Faster«) fik sin lille lejlighed der, og hun kan fortælle om navnetrækkene og vers paa de malede døre, om den tid, da der ingen skole var, men børnene samledes i »E pissel«, storstuen og blev undervist af en gl skipper, her blev kartet, spundet og brygget og kærnet, her er skønne gamle møbler, kakler, tekstiler og dragter. Her var alle lige: »Fattigmands søn og rigmands datter kunne faa hinanden her til wos« Og længe holdt man ved de gamle, smukke bryllupsskikke og andre skikke.

Under den tyske administration bestod øen af 3 kommuner: Kirkeby, Kongsmark og Juvre.

Afstemninger: 1871: 120 dsk, 11 ty, 1920: 514 dsk (159 tilrejs), 92 ty (60 tilrejs), 1964: 372 dsk, 9 ty.

Blandt de mange kulturskildringer fra Rømø vælger vi at citere **Ninkas** fornøjelige og alsidigt orienterede skildring i Politiken 25. juli 1965 under overskriften: »Revolutionen paa Rømø: Øen, hvor intet er som før, men alt alligevel ved det gamle. Dæmningen bragte ræve, rotter og turister, men ogsaa rigdom, træk og slip!« Det hedder bl a:

»Der var engang, da en rejse til Rømø var at ligne ved en rumfart, og krævede ganske de samme pinagtige forberedelser. Thi ingen vidste med sikkerhed, hvornaar man landede, og endnu mindre, hvornaar man atter kunne lette. Ens skæbne stod i maanens og tidevandets tegn, og mod storm, eller kan hænde stormflod, flagrede alle fastlagte fartplaner bort for hver sin piftende vind.

Det var dengang **Lause** stod paa kommandobroen og spejdede efter de tossede indlandsbeboere, der nu paa sjette time arbejdede sig tværs over fastlandet, i en segnefærdig Chevrolet, der – lastet til randen – med en gennemsnitsfart af 35 kilometer bevægede sig plathjulet og kørebesværet, ad grusede veje, saa direkte som muligt fra Sønderjyllands sydøstre hjørne op mod det nordvestre.

Telefoniske særmeldinger afsendtes med mellemrum til Ballum Slusekro, og derfra videre til Lause, der nu havde taget opstilling paa dæmningen og, just før tidevandet vendte, saa Chevroletten tage et sidste duvende sving ind paa slusevejen og snøfte stakaandet ned til baaden, hvis maskiner allerede var sat i gang.

Vel ankommet til Kongsmark blev en hestevogn læsset, langsomt og grundigt, af den flinke bondemand, der først slog smæld med pisken, naar han havde forvisset sig om, at »alt hvad der bimler og bamler« nu virkelig var stuvet fast?

De fine, de havde i mellemtiden entret den lyseblaa trolje, der ad et par spinkle skinner blev trukket af det taalmodige heste-ægtepar, Max og Musse, som udelukkende blev drevet frem ved inertiens geniale lov, eller opmuntret af de isvafler, der holdtes frem for mulen af dem.

Mens de vaskeægte Rømø-veteraner skrumplede de fire kilometer ud ad vejen, overskrævs paa faretruende, højtlæssede hestevogne, landede de mondæne hotelgæster, bistaaet af Max og Musse, ved troljestationen i Lakolk, hvor den lille sommerbefolkning var mødt op for at kikke, og hvor den Stauning-skæggede hotelejer **Rasmussen** lod sit selvlysende motto »Se lyst paa livet!« gjalde ud over de forkomne, dødtrætte gæster.

Efter en odyssé, der til lands, til vands og til hest kunne strække sig over baade et halvt og et helt døgn, gav man sig alligevel tid til straks at tage herlighederne i øjesyn, de, der havde drevet én herud til det yderste hav, paa randen til England og til kanten af ens taalmod.

Dengang var Rømø for de faa, de udvalgte, selvfølgelig – i højden et par hundrede badegæster, flest danske, faa tyske – og de belønnede dens særpræg ved egenkærligt at bevare dens dyder som søde hemmeligheder, der kun kendtes af Rømø-sektens trofaste medlemmer.

Klitroserne, klokkelyngen, den sjældne krokuslignende enzian, de rugende edderfugle der skaffede luftige luksus-dyner til hotellets gæster, rørdrummen, kukkeren, hejren, spurvehøgen, lærkerne. Og stranden, Nordeuropas bredeste, saa flad og haard som betongulv, 1 kilometer paa sit smalleste sted, 4–5 kilometer paa sit bredeste, hvor der ikke er én eneste sten, men rigeligt med rav, som **Ubaads-Møller** ved daggry spurter af sted paa sin cykel for at samle til huse.

Spændende vraggods, af og til ogsaa forseglede flaskeposter. Mandø og Sild, der hæver sig i svævende luftspejlinger, kommandørgaardene, med stakit af forvitrede hvalben, med straataget trukket ned i panden og de smaa, skraa gavlvinduer som skæmtsomme smilehuller i et venligt øbo-fysiognomi.

Kirken, hvor taarnets korslagte dannebrogsflag skulle males over i tyskertiden, men hvor den danske maler altid huskede at smøre grøn sæbe under kalken, saa den vaskedes af under næste regnskyl. De kunstfærdige gravsten, hvor de børnerige familier vinker farvel til den bortdragende hvalfanger, eller hvor den stolte far og mor flankeres af seks sønner til højre, og seks døtre til venstre eller af dansende delfiner og svulmende sejlskibe.

Det var dengang den trivelige **Sussi** med den flotte straahat, hvis brede skygge var belæsset med et lækkert udvalg af kunstige frugter, kørte op foran husene, og den ene dag tømte dagrenovationen ned i sin hestevogn – natrenovationen var et mørkt kapitel i de mandlige familiemedlemmers ferieroman – og næste dag dukkede op igen, dennegang med hestevognen fyldt med fisk, grønsager og frugt, brød og kage. Købmand Carl ovre fra Kongsmark, aflagde ogsaa en eller to ugentlige saare velkomne visitter, og i et baglokale i troljestationen holdt **Hendriksen** til, et par forrygende morgentimer med kø helt ud i klitten, og slog snart beklagende ud med armene: **Inne brød, inne smør, inne ka'ch!**

I dag futter dollargrin i titusindtal over dæmningen, købmænd, bager, slagter, grønthandler, iskiosker, cafeterier, bladhandlere og de uomgængelige

souvenirboder er skudt op af sandet. Rindende vand, elektrisk lys, træk og slip - tusindvis af biler paa stranden, rundture med flyvemaskinen, spritruter til Sild, det er der altsammen, og det er der for at blive og vokse og gribe om sig og forvandle Rømø fra de faas fristed til - siger man i dag paa øen - de manges paradis.

Den gamle, faste stok er saa at sige forsvundet. De faa, der holder ved deres huse, benytter dem fortrinsvis i for- og eftersæson, hvor Rømø stadig kan byde paa sine gamle dyder - ensomhed og stilhed - og lejer saa maaske ud i højsæsonen, hvor smaa 5000 feriegæster - eller rundt regnet 5-7 gange øens normale indbyggerantal paa 770 - staar paa tæerne af hinanden for at faa hus, hotel eller campingplads.

Rømøs turistchef, **Kirsten Brock** (nu i Løkken) og Lakolks udlegningschef, **Jenny Roschow,** klarer dog disse 5000 uden at blinke. Paa vest- og østkyst tilsammen - og øst-kysten med sit milde klima er ved at blive mere og mere populær - raader man over ca. 700 huse. Gennemsnitsprisen er 40 kr pr dag, med aftrapning ned til 20 kr eller op til 65.

Men saa er det ogsaa ekstra elegant, forsikrer fru **Roschow,** der paa de travle dage har en snes telefonopringninger summende fra Tyskland og sin »butik« i en gammel bunkers fyldt med folk, der vil leje. Der er selvfølgelig ogsaa dem, der i desperation over regnvejret kommer for at opsige lejemaalet, men det tager fruen med knusende ro.

Paa Hotellet er søskendeparret **Kirsten** og **Maren Høyer** saa smaat ved at sunde sig efter det chok, de fik, da den ene hotelbygning - nyrestaureret med centralvarme, varmt og koldt vand og med plads til 100 gæster, brændte 1965 umiddelbart før sæsonen. De to Aarhus-arkitekter, **Moltke** og **Friis,** der har bygget Det hvide Hus i Ebeltoft og Tre Ege i Brabrand, gaar til efteraaret i gang med et saare utraditionelt byggeri, hvor de i en lav hvidkalket »beduiner«-gaard vender ryggen mod havet, og til gengæld trækker klitterne ind i tre forskudte atriumgaarde, hvor 180 gæster, aaret rundt, kan finde læ for vestenvinden under et spirende, stedsegrønt græstørvetag. Fyrreplantagen inde paa øen, heden og klitterne og det i øvrigt affolkede badested, vil sikkert gøre ogsaa vinterhalvaaret eftertragtet. Og da vil friskluftтørstende danskere atter komme i ferie-flertal.

Om sommeren, hvor Rømø og Før, som eneste vesterhavsøer er berømt for deres »bløde luft«, og hvor de mange grunde giver lavt vand, tager af for brænding og strøm og skaaner badegæsterne for Vesterhavets sædvanlige farlighed, er der, som man kan forstaa, rykind nok.

Maren Høyer er forøvrigt en habil amatørmaler.

Tyskerne, der kommer helt nede fra Ruhr, Berlin, Köln, Frankfurt, Dortmund, har ikke mange vesterhavsmuligheder. De, der har fundet frem til Rømø, kommer igen og igen, ofte i omkringsiggribende grad, for tyskere er selskabelige, kan som bekendt li' at optræde i flok, og gamle klassekammerater, studiekammerater, præstekammerater og hvad man ellers kan finde frem til af alte Kammeraden, fylder i reglen huset til sidste kvadratcentimeter.

De første aar efter krigen var de ikke særlig populære, og selv om en ekstra snaps - tyskernes foretrukne drik - godt kan kalde paa de mellemfolkelige egenskaber, er der ikke tale om noget egentligt venskabsforhold mellem danske og tyske badegæster. Der er ingen hjertelighed - men heller ingen fjendtlighed. Tyskerne har pø om pø, belært af deres egne turistorganisationer og af tysk presse, forstaaet, at fortiden er noget man gør klogt i at holde mund med.

De er heller ikke saa støjende og dominerende, som før, til gengæld skamferer de stadig strandens ellers saa imponerende store linjer med deres hæsligt sammentømrede strandborge af sand og vraggods. Hvornaar faar Rømø klausul paa saavel sommerhus- som strandborgsbyggeri, saa der bliver sat punktum for de mange arkitektoniske rædsler, de være sig opført af sand, træ, beton eller mursten?

Paa hotellerne ynder de stadig det trick at bestille én portion og saa sætte sig 4 mand til bords og fordele den mellem sig. I butikkerne, hvor Frankfurter Allgemeine og Hamburger Tageblatt er de mest udbredte nyhedsorganer, er de selvsagt de største kunder, men det er udfra devisen: det er mængden, der gør det, for den enkelte tysker er sparsommelig, han tænker sig grumme om, før han køber ind, og den tyske Hausfrau forstaar at faa husholdningspengene til at strække ned til den sidste pfennig.

Alligevel maa man sige, at tyskerne af de fastboende danskere alt i alt betragtes med en respekt, der gaar langt ud over, hvad deres stærke mærk eventuelt kunne fremmane. Tyskere er bedre til at tage primitive forhold, end danskere. Danskere kommer i nylonstrømper og stilethæle og bryder sammen i krampegraad, hvis solen ikke skinner fra en skyfri himmel. Tyskere indretter sig med stoisk ro paa al slags vejr, ferien skal udnyttes, hvadenten det sner eller hagler.

Tyskere »arbejder« i deres ferie. De faar lynhurtigt arrangeret fællesaftaler, og kl 5 morgen drager de talstærke til vandet for at lede efter rav, om formiddagen traver de lange ture i klitterne, kommer hjem og spiser frokost - for at sige det direkte og med en fagmands enkle ordvalg: alt, hvad de kan proppe i sig - og styrter sig derefter med fornyet energi ud i naturen igen.

De organiserer, de er fyldt med metoder og principper, de spilder ikke et minut. Paa campingpladsen er det dem, der gi'r sig sidst over for de uvenlige vejrguder, og i husene hygger de sig med indendørs sysler, hvis vejret virkelig er for groft til at holdes ude af støvler og sydvest.

De senere aars statistik viser, at tre fjerdedele af samtlige turister paa Rømø er tyske. Derefter følger danskere, øvrige skandinaver og nogle faa schweizere, amerikanere og englændere. En enkelt ægypter er ogsaa set, men han blev frygtelig forskrækket over gensynet med saa meget sand og drejede rask omkring.

Tallet paa en-dages-turister har man slet ikke. En almindelig sommer-weekend med hæderligt vejrmelding, kan faa titusindvis af sønderjyske og sydslesvigske familier til fortrøstningsfuldt at rulle over dæmningen - sidste søndag taltes ca 15.000 biler paa stranden!

Tyske billster lader haant om omvejen og sparer penge ved at komme med den billige spritrute til Sild, i stedet for at sætte deres vogn for dyre penge paa toget over Hindenburg-dæmningen.

Da dæmningen i 1948 blev aabnet, sagde en god, gammel Rømø-bo tungsindigt: Nu faar vi ræve, rotter og turister! Rotterne har holdt sig borte, men ræve og turister kan øen ikke sige sig fri for. De fleste er dog glade for denne tingenes udvikling - økonomien blomstrer, man kan komme hurtigt til og fra fastlandet, i den nye havn ligger allerede 40-50 kuttere, og skibsværftet bygger og bygger.

Edderfuglen har Mikkel ræv fordrevet, men lærkerne, havluften, strandvidden og den »bløde luft« kan ingen faa has paa.

Og for at vende tilbage til det ømfindtlige problem - de talrige tyske turister - saa siger man paa Rømø: Vi er opdraget til at hade tyskerne, men i dag er vi alle europæere!

Og det er vel fremtidens løsen. Baade paa den ene og den anden side af en revolutionerende dæmning, der sammen med ræven og turisten bragte meget nye tider til en meget gammel ø.«

Af den ældre præstehistorie

Rømø har altid hørt under Ribe stift undtagen 1864–1920.

Præsterækken efter ref er noget usikker. Den kan vist konstrueres saaledes: *Jespér Gundersen* (ca 1584) *Jørgen Winther* (ca 1605) *Jens Engelbrethsen* (ca 1650).

Okt 1634 var den frygtelige vandflod. Kanonerne minder om slaget ved Listerdyb, det dybe farvand mellem Rømø og Sild, da Chr. IV, 16. maj 1644 slog en fra Holland kommende flaade paa 28 mindre skibe, der af svenskeren *de Geer* var samlet til hjælp for Sverige. Chr. IV sejrede med kun 9 orlogsskibe, men *de Geer* kom senere igen for at kæmpe mod Danmark.

Først fra 1677 ligger præsterækken fast: 1677–93: *Søren Christensen Aagaard* af V Vedsted. C. P skriver (s. 84): »Ude i Vesterhavet sad paa Rømø mag *Søren Aagard* og havde ikke glemt det skønne verdensprog, latin, som han der næppe kunne tale med andre end sig selv. Han havde været hører i Ribe og var gift med en raadmandsdatter fra

Svendborg, med hvem han havde 14 børn. 3 sønner blev præster (i Husby-SN, Hassing-V og Horsens), 3–4 døtre blev præstekoner (Stamt 1). – *Anders Ambders* (1693–1733) af Burkal, havde studeret i Jena og Kbhvn var først gift med fmd's enke, saa med en herredsfogeddatter, ogsaa han havde 14 børn. Han havde et bibliotek paa 500 bd, elskede læsning, var en from og afholdt mand (vir veræ pietatis et politioris litteraturæ amantissimus). Han sad i de lavloftede stuer med de blyindfattede ruder, mens Vestenvinden tudede og fordybede sig i sine folianter og kirkefædre, samt hollandske og engelske bøger. I hans bibliotek var ogsaa bøger af Brochmand, Klotze, Niels Hemmingsen, Lundius, ja endog P. Wandalls: »Guds aandelige husholdning«, som lige efter trykningen blev forbudt og beslaglagt af Universitetet og alle eksemplarer indkaldt. *Ambders* studerede og noterede til det sidste. Da han døde, laa der mange knipper skrivetøj, pennefjer og rene folioark, alt optegnet i auktionsprotokollen over den smukke bogsamling (C. P 323). – *Chr. Gerhardsen Neve* (1733–71) kom hertil fra Vorde-F-R. Da biskop *H. A. Brorson* 1750 ville holde visitats »nødede den stærke og bestandige modvind til at rejse bort med uforrettet sag efter nogle dages forgæves varten« (Vis. 56), men faa maaneder senere lykkedes det biskoppen at komme til Rømø, hvor »menigheden var attent og lovede at afskaffe den forargelige juleleg, som hidindtil ikke var sket«. 1760 prædikede en søn af Neve (se ndf) ved visitatsen, lærerne var upaaklagelige, og ungdommen svarede upaaklageligt. Der havde i flere aar været »en smuk opvækkelse«. J. Br omtaler unge fra Rømø, der »fra deres Barndoms tid vidste, at de skulle overgive sig til Herren, og at man kun blev et Guds barn ved tilegnelse af Kristi retfærdighed«. De troende havde forbindelse med vækkelsen i Ballum (J. Br 310), se iøvr brev fra Brorson om en sag 1748 om adgang til skriftemaal (Vis 202). *Neve* efterfulgtes af sin søn, *Rasmus Neve* (1771–94) med hvis prædiken Brorson havde været godt tilfreds. 1781 var der et samfund af ca 40 troende sjæle paa Rømø (J. Br 312). Ny pgd 1779.

Niels Hveysel (1794–1829) var lærersøn fra Hvirring. Han var missionær i Grønland 1784–94 og før sin afrejse blev han gift med *Charlotte Amalie Lillienskiold de Swanenhielm,* hvis fader var den i sin tid kendte norske kolonibestyrer paa Grønland, Jonas L de S, (som var gift med *Hans Egedes* plejedt, *Birgitte,* og som gjorde sig fortjent ved sin dygtige administration i handelskompagniets tjeneste, han bestyrede den største koloni, Christianshaab. 1783 tog han afsked og flyttede til sin svigersøn paa Rømø, hvor han døde 1801, se DBL XXIII, 172). Da fru Hveysel (sm m Poul Egede) kom til Kbhvn, blev de to kaldt til audiens hos enkedronning *Juliane Marie,* som ønskede at se fru Birgitte i grønlandsk dragt. Dronningen gav hende et kostbart halssmykke, som endnu er i familiens eje. Fru Hs svigerfader, som var adelig, er den sidste, der blev begravet i Rømø kirke. I Ribe stifts- og adresseavis 24. april 1829 læses en smuk nekrolog over pastor H. Hans børn delte kaar med øens beboere, blev sømænd eller haandværkere. Indtil for faa aar siden levede hans efterkommere her. Den sidste, den stoute kaptajn *August Hveysel,* døde 1943. (Hejsb P s. 138).

Paul Brynjulvsen Petersen (1829–35) kom hertil fra Dejbjerg-H, flyttede til Hillerslev-K, (se her V 676), rationalist, udg et ugeblad for landmænd, drev udbredt landhandel, praktiserede som kvaksalver (havde forgæves søgt at tage lægeeksamen). Pgd brændte 1831. *Benedict G. Scheving* (1836–46) var født i Haga paa Island, præget af sin islandske æt, og af sin volontørtid hos biskop *J. P. Mynster,* han var udprægget embedsmand (se her III, 190), *Fr. Werliin* (1846–53), fl t Hviding, *C. P. Ussing* (1854–60) fl t Roager, *J. C. B. Jacobsen* (1860–67) blev afsat p gr a edsnægtelse.

1765 oprettedes et embede som **ordineret degn paa Rømø.** Her fungerede flg præster: **Bertel Friis,** (1772–77), **Laur. Helbech** (1778–1803), fl t Stadil, **H. C. L. Holm** (1803–11), fl t Ballum, **Simon H. Rosendahl** (1811–17), se Bevtoft-T, **P. O. Winther** (1821–23) fl t Sønderho, se Bringstrup-S, **A. S. Jantzen,** (1825–32) fl t Læsø, se Kolind-E-S, **Conrad D. Sørensen** (1832–36) fl t Hurup **H. J. Rhod** (1837–47) fl t Ansager, **C. F. B. Halvorsen** (1847–53), fl t Vindum, **J. C. B. Jacobsen** (1853–60) sp her, **N. T. J. Jespersen** (1861–65) fl t sp Abild, se der.

Tiden 1867–1920

W. A. Hillegaart (1867–71) fl t Arrild, *G. G. Jacobsen* (1872–74) fl t Randerup, *H. F. Horstmann* (1875–1902), *Bertel N. Paulsen* (1902–06) fl t Kværs, *L. M. Lauritzen* (1906–10) fl t Tinglev († 5. dec 69). Pastor Lauritzen skriver hertil:

Saa længe endnu ingen dæmning forbandt Rømø med fastlandet var den ikke blot et sogn, men i vort lille nordslesvigske folkesamfund en verden for sig, baade paa grund af dens naturejendommeligheder og befolkningens særegenheder med hensyn til ordbrug og talemaader, sæd og skik, fornuftro og overtro (bl a heksetro), isolation fra omverdenen og berejsthed paa alle verdenshave o a m. En aften i december 1909 kunne en fremmed paa øen nok blive uhyggelig til mode. Det var bælgmørkt, stormen rasede og havet buldrede. Det varslede ikke godt. Det viste sig da ogsaa den næste dags morgen, at havet var naaet helt op til landevejen – den eneste der fører fra syd til nord; visse steder var det endogsaa gaaet over vejen saa der for en tid ikke var passabelt overalt; ja, det var ogsaa trængt ind i adskillige haver og huse, saa deres beboere havde maattet rømme dem i nattens mulm og mørke – noget der ikke var sket siden den store stormflod i 1872 og et enkelt hus var ligefrem knækket midt over. Heldigvis var det et sommerhus, som stod ubeboet i vinterhalvaaret, men det var dog opført af sten, særdeles moderne indrettet og laa saa kønt paa en pynt ud imod havet. For at værne det mod havet havde ejeren en rig hamburger, omgivet pynten med en cementmur, men det nyttede altsammen ikke noget.

Ogsaa paa anden maade har de stærke naturkræfter vind og vand saa tit anrettet ødelæggelser, saa befolkningen til stadighed har maattet være paa vagt for at værne afgrøde, kvæg og især menneskeliv, naar de var i havsnød efter et strandingstilfælde.

Indtil min tid var der ingen politibetjent eller amtsforstander paa øen. Befolkningen levede sit eget liv under kaptajn **A. List,** Tagholm, som øens mangeaarige myndige, men ogsaa dygtige »konge«. Han ordnede private og offentlige anliggender med myndighederne, og for ham bøjede man sig i den grad, at det ikke var let at faa noget gennemført mod hans vilje, selv om han var i mindretal.

Desuden var der flere andre udprægede enere derovre. En kaptajn **Møller** sendte et aar præsten en julehilsen: »Tag jer i vare for præsternes surdejg-hykleriet!« Da et barn døde, ønskede han hverken præstens, degnens eller graverens medvirken, men begravede uden videre barnet selv. Han

var formuende, men gik - helt i modsætning til tidligere af princip yderst tarvelig klædt, saa han engang i Skærbæk blev anholdt som tigger, men blev dog hurtigt løsladt igen, da han bad om først at maatte sætte nogle tusinder i banken. Han ejede ogsaa huse i Esbjerg, men indkrævede aldrig den aftalte husleje i den overbevisning at den nok til sin tid skulle indgaa ad frivillighedens vej.

Befolkningen var paa én maade ret uensartet, idet en del var søfarende, havde været verden rundt adskillige gange og havde set og lært meget, saa de kunne fortælle vidt og bredt derom - dersom de da var kvalificeret dertil, - medens andre beboere endnu i aarene 1906-1910 aldrig havde set en jernbane endsige rejst med den, men trods det var de rømøser baade hjemme paa den lille ø og ude i den store verden i sjælden grad sammenrystet - uden større sociale, politiske og kristelige skel - forbeholdne, kritiske, mistroiske overfor fremmede, men lige saa aabne, tillidsfulde, meddelsomme overfor deres egne - et folkefærd for sig!

Vel omtrent halvdelen var den gang tysk »indstillet«, deriblandt mærkeligt nok en del jyder fra det gamle land, som var kommet der over som tjenestekarle, var forblevet og havde bosat sig der og nu holdt med de »stue« (store), vel sagtens - og det er forstaaeligt nok - for ikke at risikere at blive udvist eller for lettere at kunne blive naturaliseret.

Der var dog sikkert ingen paa øen, som af sig selv kunne falde paa den fikse ide, at der skulle prædikes paa tysk i kirken, da dansk var omgangssproget og paa en enkelt undtagelse nær ogsaa alles modersmaal, tilmed fik børnene religionsundervisning paa dansk. Naar der alligevel skulle holdes 15 tyske gudstjenester aarligt, var stødet dertil ganske givet kommet udefra (den tyske forening i Nordslesvig). De blev da heller ikke besøgt om vinteren, mens fortyskningsbadestedet Lakolk var lukket, saa præsten ganske naturligt aflyste dem for vintermaanederne. Dog det blev hurtig kendt paa højere sted og paatalt. Provsten i Tønder berammede i den anledning et menighedsraadsmøde i præstegaarden, hvor han fik klar besked om, hvor inderligt overflødige de tyske gudstjenester var, men da saa et medlem, smedemester Jessen, Juvre, ganske troskyldigt slap den nøgne sandhed løs, at det kun var af politiske grunde, at de var blevet indført, da mistede provsten totalt sindsligevægten og begyndte skummende af raseri at læse de - fraværende - arrogante danske irredentister teksten. Han kom dog hurtigt til sig selv igen - godmodig, som han af naturen var, men han holdt dog til det sidste paa, at tallet paa de tyske gudstjenester ikke maatte formindskes, idet han foreslog en udvej: Ønskede vi ingen tyske gudstjenester om vinteren, saa kunne de for hans skyld gerne falde bort, men saa maatte der afholdes det dobbelte antal af dem i sommerhalvaaret - af hensyn til badegæsterne! Selv om vi vel alle følte, at provsten saaledes paa en smidig maade søgte at dreje os en knap, gik menighedsraadet omsider ind paa forslaget med den betingelse, at der fremdeles skulle holdes danske gudstjenester hver søn- og helligdag.

Deltagelsen i de danske gudstjenester var udmærket trods de delvis ret store afstande, tit daarlige veje og om vinteren den kolde kirke. Der blev først besluttet at indlægge varme 1909-10. Indtil da kunne kirkesøgende faa varm kaffe i præstegaarden før gudstjenestens begyndelse.

En enkelt familie tilhørte IM, nogle faa pinsemissionen, langt det store flertal var ikke særlig retningspræget, snarere modstandere af alt klikevæsen i kirkens anliggender. En tidligere præst holdt en vinter i skolerne foredrag om og imod pinsebevægelsen. Da dens tilhængere ved den lejlighed følte sig uretfærdig behandlet bad en af dem efter foredraget om ordet, og da han blev afbrudt udbrød han: »Der kan I se, hvad præst vi har. Han kan ikke forsvare sine egne ord«. Desværre var præsten saa uklog at melde manden, saa han blev ikendt en bøde paa ikke saa lidt.

I virkeligheden var pinsefolkene jævne hjertekristne, flittige kirkegængere, med missionssind og offervilje, uden dømmesyge, saa de blev respekteret ogsaa af anderledestænkende.

Rømø var et interessant og taknemmeligt sogn for en præst paa grund af dets vidunderlige natur og prægtige befolkning, men forbindelsen med fastlandet var den gang vanskelig, især om vinteren, og ikke enhver kunne taale det barske klima.

Pastor *Johs. Lorentzen* (1910–14) fl tl Diakon, Haderslev fik gennemført, at der blev indlagt centralvarme i kirken. Han fik indført en lille snes rensdyr paa Rømø, der var tænkt som en indtægtskilde for den fattige ø. Desværre maatte de skaffes af vejen under den 1. verdenskrig. Han plantede ogsaa en masse naaletræer paa heden.

Pastor *A. E. Lorenzen* (1914–19) fl t Hjordkær, plantede løvtræer, saa præstegaarden blev omgivet af mange dejlige træer, som giver godt læ. Pastor L var en alvorlig, samvittighedsfuld præst, IM. Omkr 1900 var der stiftet en afholdsforening, som fik stor tilslutning og fik god indflydelse. I aarene før 1914 sporedes et aandeligt røre, præsten, kaptajn *August Hveysel* o fl prædikede Guds ord i kirke, skoler og hjem, og kirken var fyldt. Pastor L stod virksomt i dette røre, men efter 1918 stilnede det af lidt efter lidt. Pastor L skriver, at besættelsen af tyske tropper 1914–18 og mørklægning medførte mange vanskeligheder, ogsaa stridigheder med gudløse tyske befalingsmænd. Men i befolkningen var der stor hørelyst. Jan 1915 var der vækkelse, som baade blev omfattende og dybtgaaende. Det var mest ældre folk, der blev omvendt, men ogsaa enkelte unge. I forvejen var en del paavirket af Lt Mf, nogle ogsaa af frimissionen, medens IM næsten intet arbejde havde i gang. Nu sluttede mange op om den kirkelige vækkelse, og møder og gudstjenester blev stærkt besøgt.

Pastor *H. L. M. R. Treplin* (1919–22) havde kun været paa Rømø et aar, da 1920 oprandt. Han var tysk af fødsel, men havde været præst i Løjt og Holbøl, kendte forholdene godt, ved afstemningen var der 167 st for at beholde ham mod 130 nej. Pastor *Treplin* tog afsked 1922.

Tiden efter 1920

Pastor *R. Jørgensen* (1922–50) skriver: Rømø er et godt sogn at være præst i. Præsten er velkommen i alle hjem, menigheden er venlig og imødekommende. Velhavende skibskaptajner og andre har stiftet større eller mindre legater til værdige trængende. Offerviljen i kirken er efter forholdene god. Den sidste verdenskrig skabte national vækkelse, men ikke nogen kristelig vækkelse paa Rømø.

Pastor *A. E. B. Jeppesen* (1950–54) skrev 1953, at før verdenskrigen 1914–18 var der meget aandeligt liv af IMs præg, men efter 1918 er det gaaet tilbage her som andre steder. De ældre har bevaret deres aandelige stade, men de fleste yngre er uden bestemt retningspræg. Ca 20 fam til pinsebevægelsen. (K o S, s 77).

Pastor *C. A. Jørgensen* (siden 1955) søn af pastor R. Jørgensen her skriver 1967: Kkg 6 pct, menighedssal i pgd, (mange turister om sommeren), gode forhold. Velv, gæstfri bef, trofaste kkg u p. Endnu en del gldags kirkelighed. M-spejdere (24), ugentl ungdomsaften i pgd, højskolekr i pgd, arb f Dsk Sømandsk, kirkeblad. Kun faa unge. Ringe uddannelsesmuligheder for ungdommen. Siden 1960 særlig gudstjeneste for turister om sommeren ved tyske præster fra anerkendte trosamfund, med god tilslutning (indtil 200).

Blandt ledende lægfolk.

I mghr.: *C. List,* Tagholm, *Jens Bleeg,* Juv-

re, bagerm *P. Duhn,* Mølby, forretningsfører *Math. Møller.* Frimenighedspræst *Thade Petersen,* Haderslev, * 1866 paa Rømø, er i særlig grad øens historiker.

Skolen

3 skoler var tidligere i brug, men der er nu opført centralskole i Havneby, realafd i Skærbæk, hvortil de større børn køres. Blandt lærere nævnes *A. K. Jessen,* † 1966, 71 aar. Han var født paa Rømø, og var lærer her i over 40 aar. 1929 sogneraadsmedl, 1935 til 1966 sogneraadsfmd. Desuden *A. Tønder,* tillige degn og organist.

Verdenskrigen 1914–18. 11 faldne fra sognet.

1927 skrives: Kkg 10 pct, gode forhold, IM smf (40), ungdomsarb, en del aandelig interesse. 1939: Kkg 9 pct, ret gode forhold, IM smf (sp) hørelyst, kirkeblad, fh, pinsemiss, smaa kaar. 1951: Ikke god kirkegang, IM smf (sp), børnegudstj, ungdomsarb, pinsemiss. 1967: se ovf.

Rømø kirke (Sct Clemens) ligger paa sydlandet og udgør sm m præstegaarden en smuk helhed i landskabet. En lille lund vest for kirken giver kirke og pgd en skovagtig indfatning og dermed et af de smukkeste steder paa øen. Kirken er særpræget, hyggelig og anselig, bestaar af smaa rester af en gl gotisk kerne, taarn og flere tilbygninger, der afspejler øens stigende velstand. Udvidelserne fandt sted i de tider, da øens mænd næsten alle var paa langfart, i sejlskibenes tid, fra februar til efteraaret. Trods lille folketal fik Rømø en stor kirke. Velstanden i 1600–1700t skyldte især »kommandørernes« Grønlandsfart. Den ældste del af kirken, skibets vestende, er gotisk, af munkesten, men stærkt ommuret. Det sengotiske taarn, af tørninglentypen, er svært, med pyramidetag ml 4 spidsgavle. Taarnrummet har fladt loft og rundbue til skibet. Under taggavlene mod nord og syd er der savskifte, levn af gl dekoration, men alle de nuv gavltrekanter er yngre end 1753. Ældst af de mange udvidelser er tilbygningen mod nord fra 1626 (»den nør kvist«) udgør vestre halvdel af hele den store udbygning, derefter følger 1700–01 »den søndre kvist« og 1750 »den østre nørkvist«, østre halvdel af udbygningen mod nord, og 1751–52 langhusets østende. Vaabenhuset ved »øster-nør-kvist« er fra 1800t. Indvendigt udgør langhuset sm m »kvistene« eet stort lavloftet rum. Hele bygningen er hvidtet med blytag paa langhus og taarn, ellers skifer og tegl. Glasmaleri i korgavlen er skænket 1942, og 4 andre i »øster-nør-kvist« 1954. Solskive fra 1773. Kirken er hovedrest o 1833 (en tavle fortæller, at der indkom 6000 rdl ved indsamling i hele Danmark). 1858 blev der tilbygget ved det sydlige tværskib et rummeligt vaabenhus, kaldet kapel, fordi begravelser foregik derfra. Og hovedindgangen, der hidtil havde været ml taarnet og tværskibet mod syd, blev anbragt der. Kirken har ogsaa indgang fra nord. – Alterbordet dækkes af fyrrepaneler. I oversiden en labyrintagtig figur, hvorom fortælles, at en mistænkt forbryder skulle frikendes, hvis han kunne tyde figuren. Smuk (lidt ubehjælpsomt skaaret) altertavle i akantusbarok, fra 1686, nadvermaleriet i midten er ofte opmalet, men oprindeligt. Det indrammes af 2 snoede søjler, en mandsfigur og en kvindefigur til højre og venstre derfor, de skal fremstille menneskelivets begyndelse og slutning. Øverst et ornament omgivet af 6 engle. Yderst paa siderne to sengotiske bispefigurer. Kalk fra 1834, oblatæske fra 1733, hollandske stager fra 1733 og 1735, romansk granitfont af arkadetypen m 3 skævt fordelte hoveder, nederlandsk daabsfad m blomstervase fra ca 1650, tinkande fra 1812. Fontehimmel fra ca 1640, svarende til lydhimlen. Højgotisk korbuekrucifix fra ca 1300 (rest), ungrenæssanceprædikestol fra 1584 i Ribe-stil, ændret 1727, med mange felter med hoveder og ornamenter. Lydhimmel fra 1643. Ret ensartet stoleværk med dele af renæssance og barok. I ndr sideskib et pulpitur. To af lysekronerne er bragt hjem fra Rusland af kaptajner 1704, en 3. lysekrone er fra Holland. Karakteristisk for denne sømandskirke er, at der er ikke mindre end 5 skibsmodeller. Mærkelig for kirken er en del lange, haandsmedede hattekroge, som hænger ned fra loftet, flere med ejernes initialer. Under pulpituret mod nord en silkefane, (Danebrog), som Rømøboere i Kbhvn og andetsteds ved genforeningen skænkede deres gl kirke. Mindetavler for kongebesøg 1832, 1921 og 1949 samt for restaurationen 1833. Et par portrætmalerier. Billedskærer P. L. Brodersen, Hjerpsted, har skaaret mindetavlerne om de to sidste kongebesøg. Et ur fra Lakolk badehotel er 1953 anbragt paa sdr. Udbygning. Klokker fra 1717 og 1837. Kalkstensepitafium fra 1773. Paa taarnmurens østgavl er malet 2 Danebrogsflag 1854 med et skjold i midten (se ovf). Kirken hovedrest 1957. 400 sd, orgel fra 1957.

Danm kirker XXI, Tønder a, 1957, s 1419–42, Thade Petersen: Om R kirke, Sdj aarb 1923, 314 f, Mack D 306.

Paa kirkegaarden er en enestaaende samling »kommandør-gravsten«, ialt 42, fra 1600–1800t, paa menighedsraadets foranledning samlet i et smukt anlæg.

En besøgende giver flg malende skildring af denne seværdighed, som man sent glemmer:

Da jeg for nogle aar siden tog en afstikker til Rømø, fandt jeg hurtigt hen til den gamle Sct Clemens kirke. Allerede rundturen paa kirkegaarden lærte mig ikke saa lidt om den gamle økultur. Langs med muren i det nordøstlige hjørne staar der nogle gravsten fra sløjfede grave. Et par af dem er særdeles smukt, ja man kan næsten sige overdaadigt prydede – med relieffer i barokstil, forestillende engle, blomsterkranse, guirlander osv – og, hvad der er det mest ejendommelige – figurer af de afdøde og deres børn. Det er ikke portrætter, thi figurerne er traditionsmæssigt – om man ellers kan udtrykke det saaledes – »skaaret over samme læst« og efter vedtagne maal: Mændene størst, kvinderne lidt mindre og børnene smaa, selv om der er mange af dem i ægteskabet, og det er der meget ofte – og de saaledes ikke kan være lige gamle og derfor heller ikke af samme højde og drøjde. Næsten rørt betragter man gravstenen over den »ærlig og velacht mand« salig Niels Petersen af Toftum, født 1693 og død 1771, og hans kone, »den ærlig og gudfrychtig matron«, salig Maren Nielskone, født 1697 død 1764. Øverst paa stenen ses to kvindelige figurer, af hvilke den ene som bærer et bæger (en alterkalk?) og et kors, aabenbart skal forestille »troen« mens den anden, som er udstyret med en fugl (due?) og et anker, er haabet. Under den lange indskrift, som begynder med et citat af en ældre oversættelse af Jobs bog 19, 25: »Jeg ved, at min Frelser lever, og Hand skal derefter opvække mig af jorden«, ses paa foden af stenen to billedrækker: øverst mand og hustru, der undtagelsesvis er lige høje, derunder deres tolv børn, 6 sønner og seks døtre, alle lige høje og klædte ligesom forældrene i Holbergdragter med allongeparykker, for sønnernes vedkommende med langskødet frakke og knæbenklæder, for døtrenes lange kjoler.

Ved siden af denne sten staar en lidt mindre, oprindelig lagt over Peder Laustsen fra Toftum, død 17–, i hans alders – aar og hans første hustru, Kirsten Pederskone, død 1770, 68 aar gammel. Ovenover ses i en ramme af blade billederne af Peder Laustsen og hans to koner, Kirsten og Karen, samt hans fem børn, 2 piger og tre drenge. Disse figurer er typiske for flere andre sten paa kirkegaarden, sten, der endnu ligger over de respektive grave: Mændene størst, kvinderne lidt mindre og børnene tro kopier af de voksne i miniatureudgaver. Under den nævnte billedrække staar inden for bladrammen ordene: »See, her er jeg og de børn, som Herren har givet mig«. Allerøverst i stenens halvrunde afslutning staar: »Hans anden kjære hustru Karen Peders. . .«. Derefter er der afsat plads til dødsaaret. Stenen er med andre ord blevet anbragt paa graven, uden at de efterlevende har draget omsorg for at komplettere indskriften.

Endnu en ting er værd at lægge mærke til: indskrifternes rene danske sprog i modsætning til de tyske og frisiske inskriptioner, der findes paa ganske lignende gravsten paa För, Amrum og de andre sydlige øer, skønt disse øer i det samme tidsrum ogsaa tilhørte det danske monarki. Sproget paa Rømø har altid været dansk og er et vidnesbyrd blandt mange om disse øboers nationale trofasthed. En udmærket kender af saavel øen som befolkningen, **Eduard Moritz** fremhæver, at »Fastholden ved Modersmaal og Nationalitet er et fremragende Kendetegn for de danske; ogsaa Rømø-boeren bevarer

foruden sroget erindringen om, at hans ø tidligere har hørt til Danmark, trofast i sit hjerte«.

I kirkeskibets vestdel har der været stolestader, som blev kaldt »Listerstader«. Danske »Lister« fra norddelen af Sild (nordspidsen af Sild hedder List) plejede i gamle dage at gaa i kirke paa Rømø.

Folketal: 1860: 1336, 1910: 810, 1926: 766, 1960: 651, 1965: 812.

Altergæster: 1922: 220, 1934: 234, 1942: 174, 1953: 213, 1962: 230, 1966: 352.

Menighedsraad: 1922: 6 u p, 1938: 1 soc, 5 u p. Derefter hver gang: 6 u p, 1965 valg, valgdeltagelse 48 pct.

Sognepræst

Indt: 1859: a) 45 byg, b) 17 byg, 90 rdl, c) naturalier, 25 lam d) 300 rdl, e) 25 td ld ager en del hede og klit. Anselig, grundmuret pgd i 2 længer, 7 vær, højt til loft. 1907: 2017 rm. Det lavest lønnede embede i Sdj. 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Pgd opf 1832, god. Ialt 35 ha jord.

14. 30. okt 1846–14. okt 53 (kkp Hyllested-V.-H. 20. maj 41): **Frederik Werliin,** fl t Hvidding, se Højen-J.

15. 1. jan 1854–10. sept 60 (ord kat Bogense-S 31. dec 50): **Christian Petersen Ussing,** fl t Roager, se Gern-S.

16. 18. nov 1860–20. maj 67 (ord degn Rømø 20. juli 53): **Johan Christopher Bendix Jacobsen,** afsk se sp Sydstrømø.

17. 1867–71: **Wilhelm August Hillegart,** fl t Arrild, se der.

18. 1872–74: **Georg Gottlieb Jacobsen** fl t Randerup, se Bregninge-B.

19. 1875–1902 (diakon Tønder 71): **Hermann Friederich Horstmann,** * 24. aug 42 Sarau (Prøjsen). Forældre: Gaardforp Johann Friedrich H og Magdalene Cathrine H. Stud Plöen 63, c Kiel 69 † 13. marts 02. ~ 2. maj 73 Gunder Christine Gottfriedsen, * 1. juni 52. Søn: Skærbæk.

20. 1902–06: **Bertel Nikolai Paulsen,** fl t Kværs, se kompastor Broager.

21. 1906–10: **Lauritz Michael Lauritzen,** fl t Tinglev, se Varnæs.

22. 1910–14: **Johannes Lorentzen,** fl t diakon, Haderslev, se der.

23. 1914–19: **Anton Elias Lorenzen,** fl t Hjordkær, se Vallensbæk.

24. 1919–22: (sp Løjt 04, feltpræst 16–18): **Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin,** * 5. dec 71 Friedland, Mecklenburg. cand 98, sp Holbøl 00, afsk 7. aug 22, † 30. maj 60. ~ Georgine Maude Fox.

25. 9. nov 1922–6. juli 50 (kst sp Spandet 17): **Rasmus Jørgensen,** * 17. april 82 Nr Ønlev ved Aabenraa. Forældre: Landmd Rasmus J og Anna Margrethe Hansen. Missionseksamen i Breklum og Neumünster, missionær Indien (Brødremgh), kst sp. Bjolderup 15, afsk 6. juli 50. † 12. aug 71. ~ 21. dec 10 Meta Kjerstine Sommer, * 8. okt 89 Tønder. Forældre: Skrædderm Martin Thomsen S og Meta Sørrine Engelstoft. – Sønner: Ballum-S og her, se ndf.

26. 4. nov 1950–30. sept 54 (dsk præst, Berlin 49): **Axel Emanuel Brunaa Jeppesen,** fl t rkp Viborg Domkirke, se der.

27. 9. jan 1955 (Dsk sømandspræst Antwerpen og legationspræst Bruxelles 50): **Christian Adolf Jørgensen,** * 20. juli 19 Spandet. Faderen: Sp her, se ovf. Stud Aabenraa 39, c 46[1] (1-104), Dsk sømandspræst Danzig 47, till legationspræst Warszawa 48. ~ 28. dec 45 Gerda Pump, * 17. dec 21 Tønder. Forældre: Postmester Bernhard P og Emma Peters. – Broder: Ballum-S.

BM Dsk sømandskirke i frem havne 59.

Ordineret degn

9. 9. dec 1847–12. maj 53: **Christian Frederik Bartholin Halvorsen,** fl t Vindum, se Sandager-H.

10. 20. juli 1853–18. nov 60: **J. C. B. Jacobsen,** sp her, se sp Sydstrømø.

11. 26. jan 1861–2. juni 65 (hjpr Ørum-D 22. juli 47, do V Skerninge-U 57): **Nicolai Thomas Johannes Jespersen,** fl t Abild, se der.

Litt foruden ovenn: E. Moritz: Die Nordseeinsel Røm, 1903, H. Handelmann: Die Burg auf R, Zeitschr f Schlesw-H Gesch IX, 186 f, Thade Petersen om R og gl sømandsskikke, Sdj mdskr 1935, 4–11, Turistf aarb 1935, Danmarks Sahara, en dødsdømt idyl, Dsk jagttid 1938, 280 f, Eggert Nielsen: R, en afkrog af landet, Brugsforeningsbl 1943, 12 f R i planlæggernes smeltedigel, Samvirke 15. marts 53, Politiken 14. april 1960 (Fiskerihavn uden fiskere!), smst 7. maj 64 (nu har R havn), Kirke og Sogn 1953, 74 f Hejselbj P 134–40, Thade Petersen: Rømø, Sdj aarb 1903–, 196–253, 1904, 217–73, 1905: 30–97, samme: Fattigforsørgelsen paa R, Sdj aarb 1930, 158–59, Vider og vedt V, 220–24 og Sdj aarb 1904, 238 f, V. Nordmann: Gl mindesmærker paa R, Danmark, 1942, 303 f. H. Lausten-Thomsen: Rømøgaarden, Sdj Mdskr 1950–4, A. Helveg Glenstrup, Kulturgeografi 1952, 33–40, Kommandørgaarden paa R. Fra Nationalmus Arbm 1954, 49–62.

Endvidere: Interview m pastor C. A. Jørgensen i Jysk Tid i anl af 50 aarsdagen 20. juli 69. Pastor H. F. Horstmanns søn, pastor G. Horstmann har i sin bog: Erinnerungen aus verlorenem Land (1925) givet en smuk skildring af Rømø og barndomstiden der.

Slogs herred

BURKAL

Burkal sogn, 8749 ha, strækker sig 18 km langs rigsgrænsen, fra grænsepæl 129 til 195, og omfatter dermed den midterste trediedel af Danmarks landfaste sydgrænselinie. Sognet er udstrakt. Størstedelen hører til Tinglev-fladen, kun bakkeø mod nordvest ved Lund, indtil 25 m med storslaaet udsigt over hele herredet. Det sletteagtige landskab har en særlig karakter med sit net af aaløb, som løber sammen i en slags indlandsdelta. Skelbæk er grænsevandløb, nu reguleret. I det hele er de fleste vandløb reguleret og udrettet, især med Vindtvedkanalen. Jorden er sandet, til tider fygning, bortset fra engene langs aaerne. Bebyggelsen i

denne ejendommelige egn er især knyttet til de tørre flader og deres grænser til engene, mest samlet i større landsbyer. Hist og her enligtliggende gaarde med store arealer. De østlige flader laa tidligere hen som heder, men er nu delvis opdyrket. Store strækninger er nu plantage. Bebyggelsen mod nord har en lidt anden karakter, præget af modsætningen mellem den frugtbare bakkeø og fladerne mod øst. Her en del nybebyggelse.

Byerne: Burkal (kirken 1 km nord for byen) og Saksborg kro (ved kirken), stationsbyen Bylderup-Bov, 425 indb, med bolig for den tyske frimenighedspræst, mh, fh, alderdomshj, sportspl, biograf, 2 kroer m.m., Rens, 350 indb, m skole, tysk privatskole, ungdomsskole fra 1921, udvidet 1965, bibl, mh, toldkontor, Store Jyndevad m skole fra 1923, bibl, tysk privatskole, mh, fh, vandrerhjem, Lille Jyndevad, Nolde, Lydersholm, m skole, bibl, fh, Stemmild. Bebyggelser: Saksborg m skole fra 1923, tysk privatskole, Kværnholt, Aabøl, Midtholm osv.

Blandt større gaarde nævnes: Grøngaard, tidl domæne og kancelligods. (Hertug Hans d ældre opførte 1570 et jagtslot ved Grøngaard, grunden afdækket 1954, slottet var prægtigt udstyret, hvad fund viser). 1955 rejstes en 2,8 m høj granitsøjle paa slottets grund. Grøngaards hovedbygning er anselig, laden interessant med sit høje tag. Gaarden er udstykket, hovedparcellen ejes nu af præsteembedet. – Vraagaard er tidl adelsgd, har nu 115 ha, ejedes fra 1844 af stænderdeputeret *Joh. Fr. Mommsen,* derefter af hans søn, solgtes 1885 til sognefoged og medl af provinsiallanddagen *Jørgen Th. Lorentzen,* i hvis slægt den siden har været. Desuden kan nævnes: Vestergaard, den Hoeckske gaard, den Adolphske gaard.

Genforeningssten i Rens.

Oldtidsminder: En jættestueagtig stengrav, hvor der fandtes karakteristiske sager fra den yngre stenalder, flere mindre høje ødelagt, flere fund. I landsbyen Nolde er der rester af et voldsted. Til Nolde knytter sig navnet paa en af Tysklands største kunstmalere, **Emil Nolde** f her 1867 (egtl Hansen), en af Weimarrepublikkens 100 førende kulturpersonligheder, forkætret af nazisterne. – Mange sagn knytter sig til egnen, f eks om kong Valdemar, der sad til bryllupsgilde paa Sønderborg slot, og da snakken hørte op, sendte han løbere ud for at høre nyt, der kunne faa samtalen i gang igen. En af disse løbere kom til Nolde, hvor han mødte først 12 grønklædte ryttere, senere 12 blaaklædte ryttere, saa 12 rødklædte. Han standsede da en morlil, som kom kørende. I hendes vogn var der halm, og oven paa halmen laa en meget gammel mand. Hun fortalte, at de 12 grønklædte var hendes farbrødre, de 12 blaaklædte var hendes morbrødre, og de 12 rødklædte var hendes sønner ... »og omme bag i vognen: det æ Thøge fra Naall', han æ fa-ar te dem aall!«

I øvrigt flere rester af borgvolde. I 1700t laa her en tysk koloni: Christianshaab (11 familier).

Plantager: Kloppenborglund pl 75 ha, anlagt af Skibelundforeningen 1932, Rens hedegaard pl, 186 ha, plantet 1932, Cimbriaplantagerne, Jyndevadgd pl, 81 ha, Store Tønde skov 53 ha m m.

Under den prøjsiske administration var sognet delt i 10 kommuner: Burkal, Bov, Grøngaard, Jyndevad, Lund, Lydersholm, Nolde, Rens, Stemmild og Stade.

Afstemninger: 1871: 160 dsk, 63 ty, 1920: 445 dsk (65 tilrejs), 422 ty (107 tilrejs), 1964: 829 dsk, 365 ty.

Af den ældre præstehistorie

I middelalderen hørte B under Ellumsyssel provsti, senere under Tønder provsti. Indtil 1921 hørte det under Slesvig stift.

Sagnet fortæller om den sidste katolske præst, »*Lille Per Wollesen*« at han altid sluttede sine prædikener: »Saa sandt hjælpe os Sct. Knud! Gid han vilde!« – Vi kender ikke navnet paa den første lutherske præst, men omkr 1569 var *Andreas Michelsen* sp hr. Han skal have været diakon og conrektor i Tønder. Hans søn var provst Mikkel Andersen, Døstrup. – *Thomas Petersen* († 1593) efterfulgtes af *Thomas Petri Gaultherus Walther,* † 1617. – *Thycho Sveno Høyer* (1617–50) af Højer, hvis søn blev sp i Itzehoe, hædredes med mindevers (CP 90 Rollf, 21), i hans tid døjede sognet under svenskekrigene. Svenskerne hærgede og plyndrede, de stjal bly af kirken, sønderbrød kalk og disk, slog kirkens skabe osv i stykker. Præsten maatte skaffe sig et beskyttelsesbrev hos Brandenborgerne for at kunne blive i sognet, men kirke og bondegaarde skaanedes ikke (CP 339). Derefter 3 slægtled af slægten *Ambders: Mag. Andreas Ambders Andersen* (1651–87) var søn af en raadmand i Tønder, studerede i Rostock (mag 1646) og Kønigsberg, blev rektor i Tønder 1642, var gift 2 gange, en søn blev diakon i Nibøl, en anden paa Sild, en 3. blev hans efterfølger. (Carstens: Die Stadt Tondern, s 158, Intelligensbl i Tønder, 1859, nr 9). Han omtales som en lærd, ortodoks teolog, jvf CP 89. Mag Andr. Ambders udgav æresdigte over afdøde venner paa latin og tysk »Die Tundersche unsterbliche Sterblichkeit« i klingende rytmer. (se DBL, I, 265, Aage Dahl i Præstehist saml I 173 f). Hans søn *Chr. Ambders* (1687–1725) blev sin faders adjunkt 1668 efter at have studeret i Kiel, var gift med en sønnedatter af Thycho Sveno Høyer og fader til eftm her og Chr. A, Ubjerg, svigerfader til historikeren *Andreas Høyer.* (Unsterbl. Sterbl II).

Pietismen i Burkal

Seminarierektor **E. Høgel** gør opmærksom paa (Hejs P, s 68), at det vistnok er almindeligt overset, at pietismen i Danmark i det væsentlige kun slog rod i København og i Sønderjylland. I Kbhvn fremmedes bevægelsen stærkt fra oven ved kongehusets interesse, der bl a gav sig udslag i import af nogle af de bedste kræfter fra den sønderjyske bevægelse. Fra 1725 til 1820 var der i Burkal stadig opvækkelse paa pietistisk grund. Allerede 1715 blev kirkens siddepladser forøget med et stort pulpitur med 100 sd, og alligevel slog kirkens 500 sd ikke til. Samtlige degne og 13 emissærer fra Christiansfeld hjalp i disse 100 aar med til at pleje dette liv i B.

Pastor **Andreas Chr. Ambders** (1727–49) oplevede den første vækkelse i Burkal, og snart blev Burkal midtpunkt i vækkelser og stærkt pietistisk menighedsliv. Der fandtes mange ugudelige skikke i sognet, men der blev ogsaa et samfund af hellige, ja man sagde, at præsten var »lige saa tosset som de hellige i nabosognet mod syd, Ladelund«, hvor der var en stor vækkelse. Pastor **Andr. C. Ambders** kom i syndenød og erkendte, at han »med sin videnskab, ortodoksi og retskafne vandel ikke kunne bestaa for den levende Gud«. Han blev omvendt, og hans forkyndelse fik en ny klang. Den unge degn, **Peter Asmussen** (som havde været huslærer hos pastor **Nic. Brorson,** Bedsted), og hans kone, Apollonia, blev ogsaa omvendt, ligesaa hendes forældre, den gamle degn, **Johannes Prætorius,** præstesøn fra Højst. En søn af Prætorius der flyttede til Kbhvn, og blev justitsraad, blev et trofast medlem af Brødremgh. Denne vækkelse i Burkal fandt sted omkr 1741. De nyomvendte sluttede sig til forsamlingen i Burkal by, hvor en kreds af vakte stammede fra den unge kandidat **Enevold Ewald** fra

Højst (en slægtning af Prætorius). P. Asmussen repræsenterede pietismen i dens danske facon. Men det blev herrnhutismen, der kom til at præge, sm m brødremenigheden. Andr. Ambders og sognet dannede et brødresocietet, og det blev kaldt »en Guds have«.

Der var troende mennesker i alle sognets byer. I Jyndevad: **Hans Petersen** (som 1739 kom i syndenød, og blev hjulpet til tro ved et møde i Lund), det frimodige vidne **Nikolaj Asmussen**, i Rens: den enfoldige **Hans Jürnsen**, som led megen spot, i Lydersholm: **Iver Matthiesen**, og hans efterfølger paa gaarden, **Thomas Iversen**. 1745 kom brødremghs rejseprædikant **Zeidler** til at bo i Burkal. Han hjalp pastor Ambders trofast i hans virksomhed og arbejdede rundt om paa egnen. Burkal blev knyttet nær til Brødremgh, idet der fra 1745 til 1857 var 9 af deres rejseprædikanter, som boede i Burkal (**Zeidler, A. S. Eckberg,** 1785–91, **Jens Jakobsen** (1791–95), **Joakim Kramer** (1795–1810), **H. C. Hansen** (1810–14, **Joh. Schæfer** (1815), **Asmus Asmussen** (1816), **Gottl. May** (1817–23). **H. C. Winther** 1828–57(). Desuden virkede 4 søstre blandt ugifte kvinder: **D. Backer** (1772–83), **Anna Wagner** (1784–92), **Botilla Greisen** (1792–97) og **Cecilia Haugaard** (1797–1811). Blandt de troende, som **Zeidler** særligt nævner, var de to lærere: **Nis Hansen** og **Jakob Asmussen**. I dennes degnebolig var et samlingssted, hvortil folk kom fra nær og fjern. Skolen og præstegaarden var tilflugtssteder for de hellige, og nær forbindelse var der med de troende i Ladelund.

Zeidler gennemvandrede Jylland fra Elben til Vendsyssel, og hans beretninger fra menighederne er nok værd at læse, han var tysk, men havde lært sig lidt dansk. Magister **J. G. Waiblinger,** en af de ledende herrnhuter i Pilgerruh-kolonien 1737–41, skriver i et rejsebrev fra 1742:

»Den 3. juli havde nogle præster i denne egn en pastoral konference (i Burkal), hvortil broder **Kastrup** ogsaa var inviteret, og da jeg ved denne lejlighed ogsaa kunne tale med nogle mig bekendte præster, tog jeg med der hen. Dagens løsen lød: Han hjælpe mig igennem dér, hvor man Ham nok nævner, men alligevel slet ikke kender. Præsterne havde forberedt sig paa to emner, hvorom de ville tale, 1) hvorledes man skal omgaas syge, 2) om de mæhriske brødre. Da de havde sunget og bedet, blev der spurgt, hvad enhver havde at bringe frem til det første emne. Nogle havde bragt deres tanker paa papiret og ville da læse det op. Men broder **Kastrup** slog straks en streg herover med de ord: Hvad hjælper det altsammen, var det ikke bedre at tale om vore hjerter, hvordan vi staar til Frelseren, saa ville det andet altsammen give sig af sig selv. Et par stemte i med, men de andre ville ikke have haft deres møje og meditation forgæves. Een læste saa sine nedskrevne tanker op, men da ingen sagde noget til det, generede han sig og stak papiret i lommen igen; og af de andre dristede sig ingen til at læse noget. De spurgte mig nu om mine tanker, som jeg da meddelte dem: At man maatte kende Herren og hans Aand, inden man kan føre aandens embede.

Derefter kom de til det andet emne og havde her meget at indvende imod hr Greven, mod lære-bogen, Testamentet og nogle breve, mod menighedens indretninger og skikke, mod læren, hvor man beskylder os for at være af reformert opfattelse 1) i nadveren, 2) i artiklen om hele naadevalget. Jeg svarede kort paa alt efter den naade, som Frelseren gav mig, og følte inderligt hans nærhed.« (Ribe bispesæde 948–1948, s 144 f).

Pastor *Ambders* døde pludseligt 8. nov 1749, 57 aar gammel, en stor skare fulgte ham til graven. Pastor *Eichel,* Hostrup, og provst *B. Petersen,* Tønder, talte (J. Br 385 f). Ambders havde fulgt sin farfader og fader i embedet, han var blevet pietistisk paavirket i Jena, men han blev vundet for Herrnhutismen ved pastor *Lundius,* Ladelund. Burkal blev det landsogn, hvor Herrnhutismen satte sine mest varige spor, og vækkelsen fik afgørende betydning for den primitive almues religiøse og moralske vækst. (Ribe bispesæde 948–1948, s 162). *Lundius* var forøvrigt paavirket af den lidt omtumlede, pietistiske pastor *F. C. Bruhn,* Humptrup, tidligere Rinkenæs, saa vækkelsen i Burkal havde flere rødder. Forsamlingerne fortsattes hos lærer *P. Asmussen,* der var svoger til societetslederen *L. Prætorius,* Kbhvn.

Efter at præsteslægten *Ambders* havde siddet i Burkal i henved 100 aar i 3 slægtled, valgte man 1740 den 25 aarige farversøn, cand theol *Peter Petersen* (1750–89) fra Sønderborg, til sognepræst. Han havde studeret i Kbhvn, var gift med Esther Lorenzen fra Møgeltønder og fader til Peter P, der blev sp her 1802. Da *Peter Petersen* (den ældre) kom hertil 1750, var han ikke omvendt, og »mange var glade for, at de ikke fik en hellig præst, skønt de var vant til en tro sjælesørger« (J. Br 389). Men da han ved et sygebesøg i byen Stade hørte den syge sige, at »den stakkels præst jo ikke kunne bringe ham noget«, gik det ham til hjertet: »Du stakkels præst, som skal være menighedens hyrde og ikke har noget at bringe den!« Han blev saa omvendt og blev »et af Jesu mest velsignede vidner og et stort redskab til mangfoldige sjæles omvendelse« (smst 390). Han glædede sig over Brødremenighedens hjælp i sognet, lod dens rejseprædikanter prædike i kirken, holdt forsamlinger hver søndag eftermiddag, de særlige samfundsmøder lededes af præsten, lærer *Asmussen* og Brødremenighedens folk. Der blev indført personlige samtaler med de vakte. Præstens prædikener blev til stor velsignelse, folk strømmede til fra Tønder, Brede, Agerskov og andre sogne, og J. Br fortæller udførlige omvendelseshistorier om folk fra Terkelsbøl og Bylderup, der blev vakt i Burkal kirke. Rejsepræst *Jens Block* fortæller, at han 1757 prædikede i Burkal, og pastor Petersen »kyssede mig med vaade øjne, da jeg kom ned fra prædikestolen«.

Pastor *Peter Petersen* fortæller sin biskop: »Ved min tiltrædelse fandt jeg nogle faa sjæle, som elskede Jesus: De havde omgang med hinanden og med den herrnhutiske menighed. Jeg var stille og prædikede Jesus efter 1. Kor, men saa mig derhos nødsaget til at sætte mig hen som den blinde ved vejen og bede om øjensalve, fordi jeg for min person og embede havde frelseren behov. Jeg prædikede i 2 aar uden at spore en eneste velsignelse. Derefter saa jeg en temmelig flok af sjæle, som vaktes ved mit embede, gaa sammen med de forrige sjæle og samtale med dem om deres tilstand. (P gik selv med til sammenkomsterne). Efter 6 aar blev jeg af frygt for misbrug (erschrecklichen missbrauch) nødsaget til paa Himmelfartsdagen 1759 at meddele forsamlingen, at sligt skulle ophøre med denne dag«. Men efter 4 uger bad man under taarer, at præsten ikke ville unddrage sig. Han maatte altsaa til det igen, dog saaledes, at mændene nu samledes i pgd, kvinderne i skolen. Præsten var, hedder det »dem Herrnhutismus ungemein zugetan, dabei ein paradoxotatus und apocalypticus« med mange talenter og stor veltalenhed. Man fortæller, at han engang i Tønder talte i næsten to timer om Guds tre husholdninger, og »med allerstørste fornøjelse hørte man hans fremstilling af Apokatastasis« (CP 268).

1780–82 var der store vækkelser, *Eckberg* meddelte 1781, at der var 200 mennesker, der ville frelses (J. Br s 392). En søndag efter gudstjenesten i febr 1781 kom alene ca 80 kvinder og ca 50 mænd til *Eckberg* (foruden dem, der kom til præsten) og spurgte om,

hvad de skulle gøre for at blive frelst. Søster *Dorina Backer,* som arbejdede i sognet, var til hjælp over for de mange kvinder. Der kom herefter saa mange til forsamlingerne, at man delte dem i kor-afdelinger, for gifte og ugifte, mænd og kvinder hver for sig. Især arbejdede Guds aand mægtigt blandt de unge, hvoraf de fleste var kniplepiger, der var konfirmeret af pastor *Petersen.* Konfirmanderne laa ham særligt paa sinde og med taarer bad han om deres frelse. »Burkal var en Guds have, hvor det udstrøede Guds ord voksede og stod i yndig flor«, skrev pastor P. Burkal blev kendt i vakte kredse i mange miles omkreds. 1785 bestod samfundet i Burkal af flere hundrede mennesker. Da en smitsom sygdom rasede 1787, var der atter vækkelse, og adskillige blev omvendt paa dødslejet. Kirkehistorikeren *Fr. Hammerichs* moder, *Mette Magdalene Adolph* fra Nolde, blev omvendt. Hun kom i skole i Christiansfeld. Pastor *Petersen* havde 7 børn, som han bad meget for. Den ældste datter, Adelheid, hvis omvendelse han oplevede, blev gift med gdjr *Samuel Kaysen,* Lydersholm, de havde et godt, helligt hjem, datteren *Magdalene* blev gift med pastor *Bay,* Schønkirchen, de to sønner *Markus* og *Peter* studerede teologi, Markus maatte p gr a sygdom opgive studierne, blev medlem af Brødremenigheden og købmand i Christiansfeld, han var gift med en datter af gdjr *Thomas Iversen,* Lydersholm, trofast i mgh, en søn, *Nikolaj,* var gift med en datter af en af de bærende i samfundet i Humptrup.

Alt i denne vækkelse var dog ikke lige sundt, hvad forskellige beretninger vidner om. Man standser ogsaa ved oplysningerne om, at pastor P kunne se *ind i fremtiden.* Han var i nogle henseender meget ejendommelig. Da rejsepræsten *Pihl* kom til ham, sagde *Petersen:* »Aah, er det dig? Jeg har set dig i nat i drømme og blev derved saa vel tilmode!« Han forudsaa forunderlige ting, saa folk sagde, at han kunne spaa. F eks sagde han, at der til Burkal skulle komme en præst fra Sønderborg, og efter hans død ville der blive krig (det kom til at passe 60 aar senere med pastor *Claudius,* der døde lige før krigsudbruddet 1848). Mere alvorligt var det, at han sagde om to af sine børn, at de ville gaa fortabt. Han forudsagde selv sin død, tog 1788 kun de konfirmander, der havde ventet et aar, og 25. jan 1789 formanede han ved gudstjenesten særligt alvorligt menigheden til »at gaa ind i helligdommen ved Jesu blod«, da det var sidste gang han stod paa prædikestolen. Torsdagen derefter var han lig. En mængde fulgte ham til graven. Hans grav med en lille, beskeden gravsten er paa kirkegaardens nordvesthjørne. Stenen blev lavet i Christiansfeld. Et langt mindedigt blev skrevet om ham:

Hvor levende han var af lammets blod opflammet,
hvor helt forelsket i de saar paa marterlammet,
hvor lifligt han beskrev os denne mand,
det i al evighed vi ej forglemme kan...

Efter næsten hele sognets ønske blev *Andreas Prætorius* sp her (1789–1801). Han var præstesøn fra Hammelev, og blev sp i Hellevad-E 1772. Det herrnhutisk prægede menighedsliv blomstrede videre i hans tid i tilslutning til sognekirken, og især mindedes man de meget store fælles altergange. Han havde en egen evne til at skildre synden i dens vederstyggelighed og Kristi blodige fortjenester«. Han formanede de vakte til stadig selvprøvelse. Hvis en af de troende tog del i verdens glæder, var han skarp i sin dom. Han var ogsaa agtet af dem uden for de vakte som »en Guds mand«. Han arbejdede meget for konfirmanderne og for de unge. Nu mærkedes rationalismen. Han skriver derom i et brev 1796 til Brødremghsmiss *Briant,* og udtaler sin sorg over, at »ikke een eneste af de mig bekendte unge præster, der har studeret i Kiel, tror paa Kristi guddom. Vi maa bede: Herre, hjælp os, at vi maa blive tro indtil enden«. (Jørgen Larsen: Sønderjyll Khst, 1946, s 95).

Rationalismen var da allerede trængt ind i mange sogne, men Guds rige blomstrede i Burkal. Det store samfund blev delt i 6 afdelinger, og med de mange altergæster blev der samtalet ugen før altergangen. Hver gang var der over 100 til alters. Præsten holdt stærkt besøgte forsamlinger hver søndag eftm i præstegaarden. Flere missionærer udgik fra Burkal: *Rasmus Holt* fra Terkelsbøl, senere flyttet hertil, drog til Vestindien, *Cornelius Adolph,* søn af sognefogeden i Nolde, drog 1796 til Antigua (i Vestindien), *Ellen Stade,* gift med *Johan Møhne,* drog 1794 til Grønland, rejsepræst *Schæfer* drog til Vestindien. – Da pastor *Prætorius* 1799 var syg, prædikede i længere tid de to præstebrødre *Jens Peter* og *Hans Windekilde,* Vilstrup for ham. Rørende er skildringen af Ps død, han kaldte sin hustru og sine 4 børn ind til dødslejet, takkede dem for al kærlighed og bad dem meget alvorligt om at holde sig til Jesus paa alle omraader. Han nød for sidste gang nadveren, viste stor frimodighed og døde 22. okt 1801.

Hannoveraneren *J. C. Kramer,* der var en af Christiansfelds første indbyggere sydfra, havde ledet gæstgiveriet der og været forvalter paa Tyrstrupgaard, og ved hjælp af sin hustru *Gedske Schmidt* fra Flensborg havde lært noget dansk, virkede 1795–1810 i Burkal, hans beretninger om hans missionsrejser i Jylland giver gode indblik i menighedslivet rundt omkring, men i selve Burkal var kredsen efterhaanden blevet mindre.

Den forrige, højt beundrede pastor *P. Petersens* søn, *Peter Petersen* blev valgt til sp (1802–30) efter *Prætorius.* Han havde studeret i Kiel og Gøttingen, været præst paa Sild og i Sterup, var gift med en datter af provst *G. C. Adler,* Altona (hun var altsaa søster til generalsuperintendent *J. G. C. Adler,* † 1834). *Peter Petersen* holdt sin tiltrædelsesprædiken her 14. nov 1802. Han kendte forholdene og vidste, at menigheden havde elsket hans faders og Prætorius' forkyndelse, og han gjorde sig straks umage for at prædike menigheden til behag, stillede sig venligt over for de vakte, som han betragtede som »menighedens pryd«, saa længe de ville være de flittigste kirkegængere. Men menigheden havde hørt om hans daarlige liv. De haabede, at han ville gaa i sin faders spor. Men det skulle gaa lige modsat.

Han »sank dybere og dybere i synd, søgte ved spot og andre midler at ødelægge, hvad hans fader og Prætorius havde bygget op«. Han afskaffede de store altergange og havde kun altergang to gange om aaret, han forbød rejsepræst *May,* der var stationeret i sognet, at nyde nadveren sm m andre i kirken og ville have, at han skulle gaa til alters alene i pgd (saa skulle præsten have særligt offer). I pgd saa det sørgeligt ud. Hans hustru havde ikke noget at skulle have sagt, men en anden kvinde, der boede i pgd, kunne faa, hvad hun ville. Der blev holdt gilder med svir og drik natten igennem, og der gik mange historier om alt det kortspil og drik i pgd. I flere aar drak og spillede han ofte med diakon *Tychsen,* Tønder, og naar han søndag morgen kom hjem derfra og tog sin præstekjole paa i Saxborg kro ved kirken, lovede han at prædike, saa der »var klem i det«, men hans forkyndelse var uden virkning. De troende samledes i degneboligen, hvor *P. Asmussens* efterfølger, *Markus Johannsen,* der havde været lærer i Vilstrup, og hans hustru *Mette Meinert* fra Dagebøl, var ydmyge, alvorlige Guds børn, respekteret af alle. En tid havde han en troende hjælpelærer, *Bertel Hammelev.* Til degneboligen kom nu de søgende sjæle, her kom ogsaa Brødremenighedens rejsepræster, og da degneboligen blev bygget om 1813, holdtes møderne i rejseprædikantens hus. Præstegaarden var lukket. De troendes antal svandt ind. Mange af de gamle døde, andre flyttede, især til Christiansfeld. Statsbankerotten forarmede mange, men alligevel var der stadigt enkelte, der blev vakt. I Burkal efterfulgtes degnen *Markus Johannsen* af sin søn *Johs. P. Johannsen,* gift med en datter af pastor *Windekilde,* Vilstrup; de var troende Guds børn ligesom læreren i Rens. Men 1829 var der kun 35–40 i samfundet i Burkal. Broder *H. C. Wolther* boede da hos gdjr *Martin Adolph* i Nolde, i hvis gaard der var samlingssted. Pastor *Petersen* døde 1830 uden at have forandret sig (en søn blev amtssekretær, en anden blev tigger). Se iøvr (Wulf, s 16).

Pastor *Hans Poulsen Beyer* (1830–37) var født i Bylderup, cand fra Gottorp, havde været sp i Karlum fra 1813. Han var rationalist (Wulff, 26, 31), men stillede sig venligt over for de vakte.

Men Burkal sogn var ikke mere »en Guds have« som i gamle dage, da man over hele Sdj talte om »de Burkal-Hellige« -- Pastor *Joh. P. G. Claudius* (1837–48) (nevø af Mathias Claudius) havde været diakon i Sønderborg, var præstesøn fra Reinfeld (Wulff 38), (se P. Petersens spaadom ovf). Pastor *P. C. Schmidt* blev udnævnt, men hans udnævnelse blev annuleret 1850, se Skodborg.

Johs. G. E. Kok (1851–64) var kendt som sprogforsker, han paaviste ved hjælp af sprogformer i norsk, færøsk og islandsk, at den del af de sprogformer, man i den slesvigske dialekt hidtil havde holdt for germanismer, ikke kunne være det, men i virkeligheden var gamle danske former, der her var bevaret, mens sproget i det øvrige land havde ændret sig. Hans teorier staar uimodsagt. For de blandede sogne udgav Kok 1857 »Pontoppidans ledsager«, en samling af ældre og nyere salmer, især for at redde Pontoppidans salmebog i disse egne. *Kok* hørte til den kreds af sdj præster, der var optaget af *Søren Kierkegaard,* men iøvrigt sluttede han sig nær til biskopperne *Brammer* og *Martensen.* Han kom hertil fra Aarhus, og i biskop Brammers anbefaling hedder det: »Koch (han skrev sig først Kok efter 1864), fortjener p gr a sit oprigtige kristelige sindelag, sine gode talegaver, sin trofasthed mod kirke og fædreland og sin med besindighed forenede nidkærhed at komme i gunstig betragtning ved besættelse af præstekald i det slesvigske. Han er en af de faa, hvilke jeg har opfordret til at søge ansættelse der.« (1851, CP 157). Han skrev 59 i Slesv provinsialefterretn om den mellemslesvigske slette og dens beboere (især om Burkal), og hans afhandling i det store værk »Det danske folkesprog i Sønderjylland«, I, 1867 med dens paalidelige oplysninger om sdj dialekt, person- og stednavne er meget værdifuld, selvom dens etymologi er forældet. – Mens han var i Burkal, blev han angrebet af den ildeberygtede slesvigholstener pastor *Fr. Petersen,* Notmark (Sdj aarb 1929, 145 f, Rolfs, 104, C. P 157). Hans svar i »Dannevirke« udkom som særtryk 1858 (»Bidrag til bedømmelse af den kirkelige tilstand i Nordslesvig før og nu«) og slutter med disse ord: »Idet jeg nu nedlægger pennen, er den tanke mig usigelig smertefuld, at den hele nation, som jeg med liv og sjæl tilhører, er genstand for en behandling, af hvilken den, der er blevet mig til del af hr Petersen, kun er at betragte som en ubetydelig aflægger.« Smerte og angst over udviklingen fyldte ham, hvad man ogsaa ser gennem den postille, som han udgav 1874 sammen med en række af de præster, som han havde tjent sammen med i Sønderjylland i de kritiske aar mellem 1850 og 1864, et solidt vidnesbyrd om dansk forkyndelse i Sønderjylland i denne svære periode (f eks sammen med *F. E. Bojsen, A. Grove-Rasmussen, Jensenius Johannsen).*

Pastor Kok omtales af N. C. Spandet som den lærde mand, den dygtige prædikant, flink imod folk, naar de kom til ham, men som det fine bymenneske han var, forstod han ikke at faa indgang i den jævne landbefolkning. Han havde fyldt kirke. Men det gik efterhaanden haardt til. Han blev 1864 fordrevet fra sognet under stenkast af en rasende schleswig-holstensk hob med degnen i spidsen under afsyngelse af en smædevise: »Nun herut du sorte Kok, nun har du galet længe nok...« (K o s s 21, Hejs P s 69). Da var samarbejdet og brodersindet tabt og til 1940 var præsterne tyske. Der gaar iøvrigt mange historier i B om Kok.

Pastor Koks gamle dannebrog, som han efterlod, da han blev uddrevet har man resterne af i præstegaarden endnu. Den almindelige stemning har sikkert ikke været imod Kok i 1864, hans billede hang i mange hjem, hvilket vel kan tyde paa en vis popularitet.

Kok blev senere præst ved Citadellet, Kø-- benhavn, en flittig og anset præst (se her I, 119, DBL XIII, 102 f, KLfN II, 822), skarpt imod grundtvigianismen.

Rationalismen sejrede efterhaanden, den gamle vækkelse var ebbet ud, da Sønderjylland vaagnede og splittelsen fra flere hold satte ind, baade religiøst og nationalt. Men paa mindevarden uden for kirkegaarden mindedes

man stadigt kong Fr VI som »den bedste fyrste af Slux herred«, man beholdt det danske hverdagssprog, selvom kirkesproget efter 1864 blev tysk, og man beholdt kong Fr Vs spejlmonogram i kirkens kor.

Tiden 1864–1920

Da pastor *Kok* var fordrevet, kom den første tysk udnævnte sp til Burkal:

Ahrend D. Grauer (1864–73). I modsætning til Kok var han en jævn mand af bondeslægt, hjemmetysker, han forstod landbefolkningen, havde altid en skare livligt talende folk om sig, naar han gik fra kirke. Men kirkelivet gik ikke fremad, han mindes som rationalist og dreven kreaturhandler. En begivenhed, der mindedes længe i danske kredse var Flagoptoget i Lund: »18 mand med *Hans Jørgen Lassen* i spidsen marcherede gennem byen med Dannebrog i spidsen og sang: »Vi vil hjem til Danmark« (efter 1864). De fik hver 3 daler i bøde. Kok sendte dem 54 daler til betaling af bøden og skrev samtidig til dem: »Det har ikke været vanskeligt at faa de penge samlet. Klem bare paa. Til det formaal er der altid penge nok.«

Pastor *Johs. J. A. Momsen* (1874–1905) var født i Ullerup, stod IM nær, var tysk, N. C. Spandet skriver: »Fattige folk var dengang ikke meget regnet, selv ikke af sognets præst *(Momsen)*. En dag gik en gaardmand fra Bov ad vejen til Saksborg. Lidt foran ham gik en fattig mand fra Bov. Da mødte den fattige mand pastor Momsen. Momsen havde altid den vane at gaa med hænderne stukket op i ærmerne paa frakken og med spadserestokken hængende over den ene arm. Den fattige mand tog ærbødig huen af for Momsen, mens præsten blot nikkede og gik videre. Da han (Momsen) mødte gaardmanden fra Bov, kom haanden frem til hilsen, idet han sagde: »Goddag Andreas Povlsen. »Men Povlsen svarede: »De glemte noget hr pastor. De tog ikke hatten af for manden foran, og han kommer sikkert lige saa godt i himlen som vi.«

Pastor *H. Burmeister* (1906–15) flyttede til Tinglev. Tyskheden gik stærkt frem, der var 1912 kun 33 dsk stemmer mod 216 tyske.

Pastor *P. M. C. Schwarz* (1916–30) var her i krigens svære aar, som mærkedes haardt i dette sogn. Han kom hertil fra Kliplev.

Tiden efter 1920

Pastor *Martin Schwarz* var den tyskansatte sp, som forblev længst tid i embede som dansk sp. Provst *Erik Christensen* skriver (s 34): S var holstener, men hans hustru var nordslesviger. Han var udpræget IMs præst (»Det gamle budskab«), og meget virksom. Han havde ikke direkte udæsket i national henseende, snarere havde han stræbt at slaa det nationale hen med en henvisning til kristendommens overnationale karakter. Men hans hele udvikling og fremtræden var præget af tysk aandsliv. Afstemningen blev noget præget af det ret betydelige antal grænsegendarmer, som havde bolig i det store grænsesogn. Pastor S kunne efter hele sin indstilling ikke forlige sig med, at de skulle være med til at afgøre, om han skulle blive eller ikke som sognets præst. Han havde derfor forsøgt at hindre deres optagelse paa den kirkelige valgliste. Der blev naturligvis klaget derover. Kirkeministeriets afgørelse gik, som rimeligt var, ud paa, at de skulle optages og have lov til at stemme. Denne hans stilling bragte ham paa forhaand i et vanskeligt forhold til en ikke uvæsentlig del af den danske befolkning. Men ved afstemningen var der 418 stemmer for at beholde ham, 136 imod.

Pastor Ss tidligere forbindelser sydpaa kunne ikke undgaa at præge hans virksomhed, og der var kredse, som ikke følte sig hjemme ved hans forkyndelsesmaade. Det gav sig udtryk i, at en kreds bad pastor *J. C. Nielsen,* Tinglev om at holde gudstjeneste i Burkal en gang om maaneden (den søndag, da S havde tysk gudstjeneste i Tinglev). Paa lignende maade holdt pastor *Jensen,* Møgeltønder, pastor *Knudsen,* Bylderup og pastor *N. P. Nielsen,* Vedsted, adskillige gudstjenester i skolerne eller paa Rens efterskole. Det kneb med tilliden mellem pastor S og disse kredse i sognet. 1934 var pastor *C. F. Bruhn* ansat i Haderslev i et særligt embede (fra 1941 som rkp i Burkal) med den opgave at betjene tyske mindretal i sognene. Derved opstod tanken om ansættelse af en *dansk* præst, der særligt skulle betjene danske sogne med tysk sp. 4. sept 1935 blev pastor *N. P. Nielsen,* Vedsted, udnævnt til rkp i Højer, og han fik til opgave ogsaa at holde regelmæssig gudstjeneste i Burkal en gang om maaneden, og da han var grundtvigsk, fortsatte IM med en maanedlig gudstjeneste ved pastor J. C. Nielsen, Tinglev.

Disse problemfyldte aar skildres paa forskellig maade, efter den synsvinkel de ses fra. Pastor *O. Kragh-Schwarz,* Ø Nykirke, søn af pastor S, skriver bl a: Det aandelige liv var 1916, da S kom hertil, splittet i sekter og retninger. S var af pastor *H. Tonnesen,* Hoptrup, paavirket i pietistisk retning, og var i sine første præsteaar udpræget vækkelsesprædikant, og i Kliplev blev et betydeligt aandeligt røre. Han blev sjælen i en udstrakt mødevirksomhed paa egnen. Han kom til Burkal i de uhyggelige krigsaar, med deres angst og besvær. Mange af sognets mænd var indkaldt, hustruer og børn skulle klare bedriften alene eller ved hjælp af krigsfanger, men værst var angsten for dem derude paa fronterne. Pastor S hjalp dem i Guds hus til frimodighed og bragte trøst, naar dødsbudskaberne kom. Da han ved genforeningen valgtes til at fortsætte som sp var det helt i overensstemmelse med hans personlige indstilling, at der skulle holdes 3 danske og 1 tysk gudstjeneste om maaneden, saa han kunne være hele sognets præst. Kirken skulle ikke deltage i nogen national eller politisk kamp, men samle sig om sin egentlige opgave: at forkynde evangeliet for alle i sognet. Saaledes arbejdede S i Burkal efter biskop *Ammundsens* linie. Redeligt prøvede han at betjene baade danske og tyske i det nationalt splittede sogn. Han var lærersøn og en dygtig pædagog. Ved oprettelsen af en privatskole, som gjorde god fyldest i en tid, hvor skolevæsenet led under indkaldelsen af mange lærere, virkede han indtil genforeningen atter gjorde skolevæsenet normalt. Kvaliteten af hans undervisning viste sig ved, at en del af de ældre

elever direkte kunne overføres til det nyopretede Tønder gymnasiums gymnasieklasser.

Efter krigen og den første vækkelses grøde kunne kkg ikke holde sig paa den tidligere højde. Men desmere lagde S saa sit arbejde i det store sogn, dels ved udstrakt mødevirksomhed, dels ved talrige husbesøg. Mange fik gennem de talrige møder i hjemmene paavirkning for livet. Men den største indsats øvede han sikkert ved de mange husbesøg før møderne, naar han drog rundt for at indbyde til møde. Livlig som han var af natur havde han let ved at komme i kontakt med folk og dele smaat og stort fra hverdagslivet med dem, og ofte mindede han de »vantro« om omvendelsens nødvendighed og de »troende« om den sande efterfølgelse. I de første aar kørte han ud i jagtvogn eller jumbe, og med sin passion for smukke køreheste ofte paa udkig efter en handel, hvilket jævnligt kunne medføre morsomme episoder. Senere brugte han cykle eller bil. Hans forkyndelse var pietistisk med stærk paavirkning baade fra Herrnhut og Vilh. Beck. Medarbejdere fra Brødremenighed og dansk IM var særligt velkomne. Ofte var der bud efter ham udefra, og han gjorde mange rejser for sønderjysk-gamle-stiers IM, som han dog senere tog afstand fra p gr a deres lidet økumeniske indstilling. En forbindelse sydpaa med pietistiske kredse i Sydslesvig blev i mange aar holdt vedlige. I hans sidste aar føjedes et nyt moment ind i hans forkyndelse med stærk fremhæven af Kristi genkomst og alle tiders afslutning. Verdensbegivenhederne kunne visselig føre ham paa disse tanker. I Hitler saa han Antikrists forløber. »Djævelen øver sig i at sende Antikrister«, sagde han.

Det glædede ham, at hans 3 sønner fulgte i hans spor og blev præster i den danske folkekirke. Hans milde og kærlige hustru (fra Haderslev-egnen) var ham en udmærket støtte. Efter sin afsked boede han i Sønderborg, de er begge begravet i Løgumkloster.

Pastor *Laust Kristensen* skriver, at »S havde det vanskeligt, da han jo var klemt inde i det nationale, de dansksindede, de nationale havde megen skepsis til ham, han har haft det vanskeligt her i sognet, for han var jo tysk. Forholdene taget i betragtning er det svært at dømme – men pastor N. P. Nielsen (grænsepræsten) har kun øget vanskelighederne, og efter min mening været med til at splitte befolkningen kirkeligt – ogsaa kampen om konfirmanderne var nok lidt usmagelig. Nielsen havde jo konfirmation her, ligesom Schwarts konfirmerede baade paa dansk og tysk efter ønske. S var missionsmand og flittig til at gaa paa husbesøg. Tre sønner er danske præster og dansksindede, en eller to døtre er til gengæld tysksindede – det fortælles, at den ene datter ved tyskernes ankomst til Burkal i 1940 straks hejste hagekorsflaget i præstegaarden, medens en bondekone, der boede overfor dog fik det pillet ned igen. Som det havde været tilfældet lige fra 1864, saa var der kun en tysk gudstjeneste om maaneden, alle de andre var paa dansk. Fra omkring 1880 fik tyskerne ogsaa 2. helligdagene paa tysk. Ogsaa konfirmationen kunne under hele fremmedherredømmet frit vælges mellem dansk og tysk.«

1939 skriver pastoi *Schwarz:* Jævn, selvbevidst og religiøs, meget selvstændig bef, en taknemmelig arbejdsmark, en del sektvæsen.

1935 blev pastor *N. P. Nielsen* ansat som dansk rkp i Højer. Han skulle tillige betjene de sogne ved grænsen, hvor der var tyske præster. Han fortæller (Præst ved grænsen, 1961, s 19 f) om Burkal, hvorfra der blev sendt andragende fra de danske til provsten om at han maatte blive indsat 1. dec 1935. I de aar skulle danske myndigheder gaa stille med dørene af hensyn til det nazistiske Tyskland. Saa det blev afslaaet, pastor N maatte indsætte sig selv:

Burkal sogn er et udpræget grænsesogn.

»I national henseende ligger sognet *i farezonen* med en gammel rodfæstet og stærk hjemmetyskhed. I 1884 blev der kun afgivet 11 danske stemmer. Men der var her, som i Højer, en skjult og undertrykt danskhed, der kom frem i 1920. I 1930erne var danskheden vokset til ca 60 pct. Men det er ikke blot stemmetallene, men mange andre faktorer, der maa tages med, naar styrken i et nationalt blandet omraade skal vurderes. Bl a jord, kultur og sociale forhold. I Burkal sogn ejede tyskerne den meste jord, ca 68 pct, og de største virksomheder. Den danske befolkning var væsentligst smaakaarsfolk: Arbejdere, haandværkere, husmænd, mindre gaardmænd, funktionærer og forretningsfolk. Og det at eje jorden giver styrke, selvtillid og uafhængighed. Før 1920 var det tyskerne, der regerede i sognet. Det var fint og mere kultiveret at være tysk end dansk. Dertil bidrog ogsaa den tyske skole og militærtjeneste. Efter genforeningen hævdede tyskheden sin stilling i kraft af sin ydre og indre styrke. Lad mig nævne et par eksempler herpaa.

I Jyndevad skoledistrikt var i 1923 31 landejendomme paa danske hænder, 18 paa tyske. I 1934 er forholdet vendt om. Nu har tyskerne 31 og danskerne kun 18. Grunden er den, at tyskerne bliver i sognet, sætter sig fast paa jorden, mens danskerne søger ud til nye og bedre arbejdsforhold. Af 100 danske konfirmander rejste de 75 bort, af 60 tyske kun 11. Det var denne udvikling i tyverne og trediverne, der var saa farlig i grænsesognene og derfor kaldte paa dansk initiativ – baade naar det gjaldt jordspørgsmaalet, befolkningsproblemet og andet folkeligt og kulturelt dansk arbejde. Men ikke blot de materielle vilkaar betyder noget i en nationalitetskamp, ogsaa *aandslivet* i videst mulig forstand er med til at give et folkeliv styrke. Derfor gælder det om i et grænseland at have syn og sans for helheden og samvirket i det praktiske og folkelige arbejde. Ogsaa det kirkelige liv griber ind her, thi mennesket lever jo ikke af brød alene.

Fra 1920 havde de fem danske skoler gjort et fortræffeligt dansk arbejde i folkelig og national henseende. Men paa et omraade, *det kirkelige,* var der ikke sket nogen fornyelse eller styrkelse af dansk menighedsliv. Sognepræsten, *Schwarz,* var holstener. Flertallet i 1920 ville ikke være med til at gøre ham brødløs, blev der sagt, og da han tillige hørte til IM, sluttede de jo op om ham. Men nu, da det stærke nazistiske røre kom og truede danskhe-

den i sognet, rejste den vaagne, dansksindede befolkning kravet om at faa en dansk præst.

I menighedsraadet sad fire danske og fire tyske medlemmer, desuden sognepræsten, som altid støttede den tyske gruppe i afgørende spørgsmaal. Saa der var ikke megen bund i hans danskhed, selv om han sagde:

»Jeg har Dannebrog staaende paa mit skrivebord, saa kan jeg doch ikke være tysk.« Kendsgerningerne viste noget andet. Man havde i en aarrække haft én dansk gudstjeneste ved pastor *Nielsen,* Tinglev, om maaneden, men nu fandt man heller ikke det tilstrækkeligt. Saa var det, at en kreds i sognet bad mig om at blive deres præst. Det var væsentlig de kvinder og mænd, som havde faaet rejst de tre forsamlingshuse i sognet, der følte sig hjemløse i kirken og længtes efter en dansk forkyndelse. Og jeg maa sige, at de fra den første søndag og fremefter sluttede trofast op om de gudstjenester og møder, jeg holdt i kirken, skolen og forsamlingshusene.

Naar arbejdet i sognene lykkedes maa jeg først og fremmest nævne, at det kan jeg takke grænsesognenes befolkning for. Hvor var de trofaste, hjælpsomme og udholdende i deres støtte til den danske præst. Som mine særlige medarbejdere maa jeg fremhæve lærerne og deres hustruer, samt de danske medlemmer af menighedsraadet: *Chr. Christensen,* Burkal, *K. Nielsen,* Pebersmark, og lærer *Spandet.*

I Jyndevad var lærer *Spandet* en utrættelig banebryder for dansk arbejde og dansk aandsliv. Da de i 1929 fik bygget deres kønne og hyggelige forsamlingshus, blev dette et centrum for baade et folkeligt oplysningsarbejde og for det kulturelle kirkelige liv og arbejde i den del af sognet. God støtte blev ogsaa givet af vore udmærkede grænsegendarmer og vagtmestre, ligesom den stedlige befolkning sluttede trofast op. Men det var *Spandet* og fru *Spandet,* der var de samlende og igangsættende.

Et friskt pust gav det, da Statens Forsøgsstation blev oprettet sidst i trediverne med *Fr. Heick* som forstander. Det fyldte godt op i forsamlingshuset, naar *Heick* og fru *Heick* kom til møder og gudstjenester med hele deres store skare af unge. Hvad saadan et enkelt godt dansk hjem kan komme til at betyde for en egn lader sig ikke udmaale. Det gælder især i grænseegnen.

I *Rens* laa Efterskolen som et samlingssted for ungdommen og for byens danske befolkning. Ogsaa den var med til at bygge op og fæstne stillingen for danskheden. Mange trofaste venner mindes jeg her med taknemmelighed. Her fejrede vi den gamle hædersmand *Math. Sørensen,* da han rundede de 100 aar! Og her oplevede vi det tunge og tragiske aar, der fulgte med 9. april 1940. Med taknemlighed tænker jeg paa, at Efterskolen en sommer aabnede sine døre for min konfirmandundervisning. Til gengæld gennemgik jeg »Adam Homo« for skolens elever. I den danske kommuneskole i Rens virkede den dygtige skolemand, lærer *Hummeluhre* og hans medarbejdere. Der var godt samarbejde mellem de to skoler, som begge var med til at fremme og støtte det danske arbejde.

I Burkal skole og forsamlingshus, som var bygget i 1934, levede den milde og myndige, meget positivt indstillede lærer *Christensen* arbejdet. Han fyldte altid sin plads i skolen, kirken og forsamlingshuset. En god støtte og medhjælper havde han i sin djærve og selvstændige hustru.

I Lund skole virkede den stilfærdige og elskelige lærer *Olsen,* og hans udmærkede, mere temperamentsfulde hustru. Med sit ydmyge, opofrende sind og sin trofaste, dygtige gerning vandt han alles tillid og agtelse. Han var ogsaa en trofast tjener ved vore gudstjenester. Et par hjem mere skal nævnes som banebrydende for det danske arbejde. Først Burkal sogns »grand old man«, *Jørg. Tinglef,* der som sogneraadsformand i mange aar har haft meget stor indflydelse paa sognets fremgang i dansk retning. Det samme kan siges om portør, senere landstingsmand, *Alfred Kristensen,* indenfor arbejderbevægelsen. Begge familier var med til at støtte og fremme mit arbejde. *Jørg. Tinglef* styrede sognet med visdom og retsind og *Alfr. Kristensen* ledede det voksende Socialdemokrati med fast haand og i dansk aand.

Vesterude havde danskheden sit brændpunkt i Danmarks mindste forsamlingshus og i Lydersholm skole. Her virkede ogsaa et par fortræffelige mennesker, lærer *Leick* og hustru, som det altid var mig en glæde at besøge. Her i skolen holdt jeg ogsaa gudstjenester. I forsamlingshuset var bestyrer *Bentholm* og hustru de samlende og ydende. Var huset end lille og varmen ofte stor, saa blev der herudfra gjort et godt dansk arbejde.

Livet og sammenkomsterne i grænsesognenes forsamlingshuse havde ikke blot en national betydning, men virkede ogsaa socialt og menneskeligt samlende. Her mødtes alle vaagne danske og styrkedes i et dansk fællesskab gennem sang og tale. Det var en glæde og opmuntring at være med her. Det gav nyt mod og friskhed til hverdagens gerning.

Jeg har nævnt sognets lærere som vore gode medarbejdere, men en anden særlig befolkningsdel bør ogsaa takkes for deres gode støtte til det danske arbejde. Det er vore grænsegendarmer, som lige fra 1920 og fremefter har ydet en stor indsats i genforeningsarbejdet.

En gang om aaret samledes vi fra hele sognet og de andre grænsesogne til et fælles møde, kaldet: Grænsesognenes vintermøde. Det første blev holdt i Burkal forsamlingshus den 16. febr 1936.

Det var min tanke, at vi ved disse møder skulle have de bedst mulige mænd til at tale, saaledes at der kunne ledes en levende strøm af dansk aandsliv ned over de egne, der ikke før 1920 havde mødt et dansk folkeliv og kirkeliv. Her ved udkanten af Danmarks rige skulle der bringes et budskab, der kunne gribe hjerter og sind, vække og berige det slumrende danske liv.« (N. P. N.)

Saa fik Burkal sin første danske sognepræst siden 1864: *Ejnar Høgel* (1940–55). Lærersøn fra St Taastrup v Holbæk.

Havde Schwartz haft det vanskeligt, saa blev det ikke meget lettere for Høgel, da han jo var dansk, men missionsmand. *N. P. Nielsen* ophørte vel med at fungere, men det var van-

skeligt for Høgel i det ret tyskprægede og nazihærgede sogn, man truede ham med, at man ville sprænge præstegaarden i luften, men det blev ved trusselen. Da han overtog embedet i 1940 var baade kirken og pgd i den daarligst tænkelige forfatning, og megen kraft maatte Høgel ofre paa at faa begge dele restaureret, det lykkedes, ogsaa kirkegaarden blev omlagt, selv om det voldte megen bitterhed hos dem, hvis grave maatte flyttes, det var haardt tiltrængt – ogsaa en graverbolig blev bygget, medens Høgel var her – og udskiftningen af præstegaarden blev forberedt. I disse aar forsøgte man med en ordning som i de 4 sdj købstæder, og pastor *C. F. Bruhn* blev ansat her som rkp for især at betjene de tyske, men denne ordning virkede ikke efter planen, og embedet blev nedlagt efter hans forflyttelse, og 1948 dannedes den tyske frimenighed med pastor *H. E. N. Petersen* som præst for Burkal, Bylderup, Ravsted og Hostrup. Ved sogneraadsvalgene er der 30 pct tyske stemmer, men antallet af tyske frimenighedsmedlemmer kun 20 pct. Det ordnedes saadan, at frimgh har en højmesse hver 3. maaned samt paa andenhelligdage, desuden en eftermiddagsgudstjeneste de øvrige maaneder, hvor de betaler leje for kirken. Ligeledes betaler de for begravelser, vielser osv i kirken.

Høgel var kendt med egnen, havde været sp i Visby i 8 aar. Han skriver 1955: Kkg 5 pct, adskilt ved store afstande, nationale og dogmatiske forskelle, kirkegangsprocenten ikke udtryk for den aandelige interesse. Udpræget grænsesogn med deraf følgende indviklede nationale, religiøse og folkelige forhold, 70 pct af jorden hidtil paa tyske hænder. Tysk frimgh med pastor *Petersen,* Løgumkloster, som præst, 2 sdsk, FDF, KFUM og K, mh, 4 folkelige ungdomsforeninger, Lt Mf m 3 sdsk, ungdomsf, Ev Lt Mf, kirkeblad, pinsefolk, frimission m.m.

Pastor *K. Lyksholm* (1956–62) skriver 1962: Store afstande, kkg 4 pct, et spændende land baade i kirkelig og national henseende. Meget krævende sted at være præst. IM smf (10), enkelte grundtvigske, 3 Lt Mf mh, med børneungdoms- og mgharbejde, sdsk i pgd, menighedsmøder i 3 skoler, Lt Mf stort set ukirkelig, Ev Lt Mf, nyt alderdomshjem, fælles for Burkal og Bylderup sogne, her ugtl andagt ved de 2 dsk sp og den tyske frimenighedspræst. Konfirmandlæsning i Burkal og Rens skoler. Fra 1961 er pastor *J. Kühl* tysk frimghpræst med bolig i Burkal.

Præstegaarden (125 ha) blev udstykket, men det lykkedes at bevare ca 90 ha, hvoraf de 80 ha er den gl Grøngaard, 5 km fra pgd.

Pastor *Laust Kristensen* (1963–67) kom hertil fra Antwerpen, han skriver 1967:

Kkg 4 pct, udpræget grænsesogn m deraf følgende indviklede nationale og kirkelige forhold. Store afstande gør det ogsaa vanskeligt at faa bef til at slutte op om gudstjenesterne, saa kkg er intet sandt udtryk for det aandelige liv i sognet. Et aandeligt vaagent, men forvirret sogn, præget af en del sektvæsen. Iøvrigt splittet rent lokalt ogsaa. Intet egentligt IM, da sognet er præget af Lt Mf. Nogle IM er helt opslugt af Lt Mf, der har 7 sdsk, en stor ungdomsf og 3 mh. Desuden 2 DMS, Pathankr, sømandskr, mghm i pgd. Intet egentligt gr arbejde, men »Den danske Forening« i Jyndevad og Lydersholm har en del folkeligt arbejde omkr deres forsamlingshuse. Ungdomsskole i Rends, ukirkelig. FDF fælles m Bylderup (33), 20 pct af bef til tysk frimgh. Krævende sted at være præst. Kirkebil. 70 pct af jorden hidtil paa tyske hænder. Kirkeblad, 4 folkelige ungdomsforeninger, Ev Lt Mf, Lt Mf stort set ukirkelig. Pinsebev har mødehus i Bylderup-Bov. Jehovas Vidner, frimiss osv, 3 fh. Alderdomshjem i Bylderup-Bov (fælles med Bylderup sogn). Her ugtl andagt ved de to dsk præster og den tyske frimenighedspræst.

Luthersk Missionsforening – (der henvises til »Lt Mf 1868–1918, et mindeskrift udg af Lt Mf« – Rønne 1922 s 171–175 – og »Lt Mf gennem 75 aar 1868–1943, en hilsen til venner« – Kbhvn 1943, s 94–95 og s 161, den sidste giver dog kun ganske lidt, medens der er en del situationsbeskrivelse i den første). Der er nu tre missionshuse, der tilhører foreningen + en sal. Rens 1923, Bylderup-Bov 1943. En smed *Kruse Due* havde smedie indtil omkr 1920 i det nuværende missionshus, derefter laa det hen i en del aar. *Nis Petersen,* Nolde, var den første formand († 1959) nu gdjr *Ernst J. Petersen.* Lund missionshus er oprettet i den tyske skole, der blev nedlagt efter sidste verdenskrig, altsaa 1946. I Jyndevad havde man lokale i den gamle skole indtil for et par aar siden, nu har man en sal hos en gaardmand *Jørgen Jørgensen.* Efter krigen har man ogsaa skabt en meget virksom ungdomsforening, hvor man hver torsdag aften samler omkr 50 unge mennesker, mest fra Burkal Sogn, enkelte ogsaa fra nabosognene. Den kaldes Lund-Bylderup-Bov ungdomsforening. *Martin Christensen,* Lund, († 1964) var formand for samfundet i Lund, samt i forskellige landsbestyrelser indenfor Lt Mf. Sønnen *Magnus Christensen* har overtaget faderens plads i Lund. Lt Mf har ogsaa eget sangkor og basunkor i sognet. Sydsognet, Rens og Jyndevad var vel tidligere de vigtigste pladser, men efterhaanden er Bylderup-Bov kommet frem, saa man der samler langt de fleste tilhørere i missionshuset – 75–200. (Om sommeren har der været holdt Lt Mf teltmøder i Bylderup-Bov 14 dage i træk). Lt Mf her staar vel i folkekirken og der er en hel del trofaste kirkegængere og altergæster iblandt, men for mange ligger den lige paa grænsen til det sekteriske – det er i saa henseende typisk, at man har haft et snævert samarbejde med Dansk Missions Forbund, der har benyttet missionshuset i Bylderup-Bov, ja, man har haft fællesmøder, og en del aar boede der en prædikant fra DMF i sognet – *Kortegaard* hed den sidste, der rejste i 1964. Pinsebevægelsen har ogsaa et lokale i Bylderup-Bov (missionssal) og der bor en prædikant lige paa den anden side sognegrænsen (i Bylderup sogn). Pinsefolkene kommer ogsaa nu og da i missionshuset, medens de kun kommer i kirken til begravelser.

Forsamlingshuset i Bylderup-Bov (Burkal forsamlingshus) fører derimod en hensygnende tilværelse, baade foredragsforeningen og ungdoms- og idrætsforeningen gaar meget daarlig eller slet ikke (man har i sinde at luk-

ke nu) og man har forgæves søgt at sælge det. Form gdjr *Matth. Matthiesen,* Stade. Forsamlingshuset i *Jyndevad* lever i bedste velgaaende og har befolkningens bevaagenhed – I Jyndevad har man indrettet den gamle kro til vandrehjem, en yndet plads for lejrskoler – Jyndevadhus. Efterskolen i Rens, der blev oprettet efter genforeningen er nu overgaaet til »Ungdomsringen« forstander *Mønsted.* Den var tidligere grundtvigsk, men har nu slet ingen forbindelse med kirken og meget lidt forbindelse med befolkningen – ca 30 elever nu om vinteren af begge køn og mest fra byernes ungdomsklubber. I Lydersholm, der tidligere havde Danmarks mindste forsamlingshus, har man nu et *nyt forsamlingshus,* men da omraadet er ret lille, kniber det at holde det igang. Formand gdjr *Ib Dons.*

Mange af hjemmetyskerne i dag gaar vel med et lille kompleks endnu, fordi de i sin tid maatte til Faarhus, hvor de var internerede efter krigen, ellers er den nationale brydning paa mange punkter mere eller mindre forsvundet. Kirkelig og politisk spiller den stadig en rolle, men saadan i det daglige mærkes den kun lidt. Det skal nævnes, at omkring 30 mænd her fra sognet fra nazi-paavirkede hjem mistede livet i Hitlers skyttegrave; der staar en mindesten i et hjørne af kirkegaarden.

Mange af de gamle i sognet var med i den første verdenskrig mange er de beretninger man har faaet om disse aar. Enkelte, der er gaaet i barndom kan kun tale om krigen, og ellers er det givet, at det har givet indtryk og paavirkninger, som man vel ikke mærker i det daglige, men som hele tiden ligger i underbevidstheden. Den oplevelse det var for de dansksindede, ikke alene at komme helskindet hjem fra 4 aars skyttegravskrig og saa bagefter genforeningen, det har sat sit præg. Nogle af de gamle stærke karle, der i deres ungdom kæmpede mod det tyske, maatte med ved fronterne, havde svære økonomiske tab ved og efter genforeningen, stærke i deres tro og mange gange ydmyge i sindet, – de kan undertiden lede tanken hen paa patriarkerne.

Pastor *Jens Schmidt,* som er sønderjyde (f i Mjolden) har været sp her siden 1967 (IM).

Blandt *lægfolk* nævnes foruden fornævnte:

Gdjr *R. Bonnichsen* (* 71) i menighedsraad, sogneraad.

Gdjr *Andr. Christensen* (* 84) i menighedsraad, kommuneforst i overgangstiden.

Kbmd *Chr. Sørensen* (* 82).

Missionær *Carl Andresen* (* 1840, † 1915) var født i Hostrup sogn og efter forskellige bosteder, bl a ogsaa en tur til Amerika, blavler i Bylderup-Bov. Han havde rejst en del som lægforkynder fra aarhundredskiftet og blev nu fast antaget. Han var hjemmetysker, den første missionær fra disse nationalt blandede egne. Men han var vellidt for sit gode vidnesbyrd uden iøvrigt at gøre sig særlig bemærket. IM Tid (106 aarg nr 10). *Vilh. Nørgaard,* Bylderup-Bov har ledet, men IM er faktisk opgaaet i Lt Mf.

Skolen

Ingen centralskole, 4 danske og 3 tyske skoler. Mange af de danske lærere har betydet meget i det danske arbejde, se ovf. Lærer *N. J. Spandet,* Jyndevad, var lokalhistoriker og næstfmd i menighedsraadet. Lærer *H. E. Andreasen* degn.

Lærer *Hummelulire,* Rens.

Førstelærer *Ivar Damm* er næstfmd i menighedsraadet.

Rens efterskole har været samlingssted for ungdom og byens danske. Skolen skylder især pastor *N. A. Jensen,* Møgeltønder, sin tilblivelse. Statsminister *N. Neergaard* havde paa Dybbøl 1920 lovet de danske syd for grænsen, at de ikke skulle blive glemt. Efter 1864 rejstes danske efterskoler paa den danske side af Kongeaa-grænsen for de unge sydfra. Nu burde det samme ske langs den ny grænse, og *N. A. Jensen* valgte Rens. Der skulle være en grænseborg, et samlingssted... her hvor der er saa mange hjemmetyske! Ved slid og venners hjæp fik *N. A. Jensen* skolen rejst. Den blev indviet 13. nov 1921 under det for ham betegnende motto: »Bindeled for skilte zoner... voksested for danske toner...« Men der kom uanede vanskeligheder. Markkrisen lammede de unge syd for grænsen, og de tyske myndigheder gjorde, hvad de kunne for at hindre sydslesvigeres skolegang nord for grænsen (man forlangte 500 guldmark deponeret for hver elev!), 28 anmeldte elever sydfra udeblev. 1924–25 var der kun 6 elever. Senere kom skolen i bedre gænge som »fyrtaarn paa landegrænsen«.

Forstandere har været: *A. Eg Larsen, Gotfred Hansen, Randløv Jensen* og *Christensen.* Efter at skolen er gaaet over til »Ungdomsringen« ikke mere grundtvigsk, har ingen forbindelse med kirken og meget lidt forbindelse med befolkningen (se ovf). Forstander *G. Mønsted.*

Besættelsestiden 1940–45 se ovf.

Maleren *Emil Nolde* (egtl Hansen) * i Nolde 1867, † 1956, blev europæisk berømt, man kan støde paa hans værker her hos hans slægt, som ikke ejer mere end til dagen og vejen, men som ikke vil skille sig af med dem, skønt de er formuer værd.

Amtsraadsmedlem *Alfred Kristensen,* * 97 Tørring, † 67, trafikeksped i Bylderup-Bov 25, sogneraadsmedl 29, amtsraadsmedl 35, landstingsmd 40–53 (socdem), folketingsmd 56–57 (valgt i Aarhus), talrige tillidshverv, skrev 36 skuespillet: »Det drager«.

Verdenskrigen 1914–18:

67 faldne fra B sogn, se iøvr ovf.

Burkal kirke ligger, hvor 4 veje mødes ved Slogsaa (sm m Saksborg kro). Trods lange afstande har den været sognets midtpunkt gn aarhundreder og fremtræder efter den store restauration 1942–43 som »en af de kostbareste landsbykirker« (Ribe st aarb 1946). Den er hvidkalket og blytækt, bestaar af romansk apsis, kor og skib og gotisk vaabenhus mod syd, men har intet taarn. Vi nærmer os det østlige Sønderjylland med de mange kullede kirker, modsat vesteregnen. Kirken er opført af munkesten i munkeskifte. Kirken er 1637 forlænget mod vest, og over vestgavlen et spir fra 1792. Murene er pudsede og skalmurede, nordpartiet uforandret med skraasokkel og rundbuefrise, det oprind østvinduc er genaabnet, 3 romanske vinduer mod nord er i brug, norddøren er forsvundet, rundbuet syddør. I vaabenhusgavlen et solur af eg. Apsis og kor har gotiske ribbehvælv med kalkmalede dekorationer. Triumfbuen med sidealternicher fornyet 1943 (ho-

vedrest Arkit H. Mundt), opgang til prædikestolen gn muren, loftet i skibet, der blev fundet og fremdraget ved rest, »savner sin lige i Europa, ialt fald nord for alperne«. Det er et bræddeloft der ligger over bjælkerne med farveprægtige malerier fra ca 1622 og 1637, paa brædderne ses et blaagraat kassetteværk paa lysegraa bund, hvori medaljoner med Kristus og apostlene og yderligere 2 gange 13 kvindemedaljoner, som repræsenterer de frie kunster, dyder og aarstider, fordelt (med frugtklaser) ned gn kirken. – Det murede alterbord har et panel, der er dannet af prædikestolens opgangspulpitur med evangelistfigurer og et dommedagsfelt. Sjælden altertavle fra 1622 med relieffer i stedet for malerier fra det Ringerinkske værksted, frie søjler om storstykket og hermer ved vingerne. De naive relieffer viser i midten nadveren, omgivet af 8 smaafelter med evangelister og dyder, i nordre sidefelt Getsemane og hudstrygningen, i sdr felt tornekroningen og korsfæstelsen. I topfeltet Kristus paa korset mellem Maria og Johannes. Restaur 1945. Kalken anskaffet efter at svenske ryttere 1644 havde røvet den gl, fra 1646 paa sekstunget fodplade, af alm barokform. Nyere oblatæske og vinkande af plet. Sygekalk fra 1763. Samtidig disk. Middelald alterstage af gulbrændt ler, fundet 1944 (fjernet til Nationalmusæet), 2 sæt stager, fra ca 1625 (var fjernet 1657, men købtes tilbage), og fra ca 1730, 39 cm høje. Sengotisk skriftløs messeklokke i korets sydøsthjørne ophængt i et lille hus fra 1762. Alterskranke fra 1945. Før 1856 var der knæleskamler nord og syd for alteret, hvor der uddeltes hhv brød og vin. Vangerne fra disse skamler, fra ca 1575, er nu anvendt paa stole i koret. Trædøbefont fra det Ringerinckske værksted, samtidig med altertavlen, kumme og vaseformet skaft paa firkantet fod, marmoreret, evangelister som karyatider i hjørnerne, sekssidet himmel med lanterne, hvori Kristus ses som smertens mand. Korbuekrucifixgruppe fra ca 1525, stort krucifix, genopstillet paa bjælke over korbuen. Daabsfad og kande er nye. Gl daabstinfad. Renæssanceprædikestol af Tønder-typen fra ca 1620, oprind med 7 fag med karnap, relieffer m Kristi historie. Samtidig rektangulær lydhimmel. Lukkede stolestader fra 1945 med anv af gavle fra 1700t. Vestpulpitur med arkader og pilastre, identisk med det gamle nordpulpitur fra 1700t, der var paa 33 fag malet 1703. Før restaur var der ogsaa pulpitur vest for syddøren. Klokke fra 1783. Flere gravsten. 350 sd Orgel. – Paa kirkegaarden monumenter over faldne 1914–18, over modstandsfolk, der her fra sognet døde i tyske koncentrationslejre og over frivillige, der faldt 1940–45. Kirkens harmoniske dimensioner, det skønne loft og det prægtige kor-inventar m m gør, at man maa betragte denne kirke som een af de sjældne.

Danm kirker XXI Tønder a, s 1625–42. Ribe st aarb 1946 (E. Høgel).

Folketal: 1860: 1884, 1921: 1712, 1965: 2264, hvoraf 1854 i den dsk folkekirke.

Altergæster: 1922: 500, 1934: 500, 1942: 200, 1954: 440, 1962: 440, 1966: 850.

Menighedsraad: 1922: 7 u p, 1942: 4 dsk, 4 ty (4–5 n IM, 3–4 gr), 1953: 4 IM, og Lt Mf, 2 gr, 2 soc (1 ty, 7 dsk), 1961: 3 borg, 1 IM, 1 Lt Mf, 2 soc, 1 u p, 1965: 2 borg, 1 IM, 2 Lt Mf, 2 soc, valg 35 pct valgdeltagelse.

Sognepræst

Indt: 1907: 5485 rm, 1922: 2 kl, 1958: 12 kl. Pgd opf 1840. Om avlingen se ovf.

16. 1851–64 (adjunkt Aarhus og hjpr Vor Frue k, Aarhus 48): **Johannes Georg Elias Koch (Kok)**, afsk, se Citadels k, Kbhvn.

17. 1864–73 (sp Moltrup-B 48): **Arend Detlef Grauer,** * 30. jan 04 Rise. Forældre: Sp i Rise Hieronymus G, † 20 og Mariane Thomsen af Hjordkær. Stud Kiel 25, c Gottorp 29, Diakon Løjt 34, blev afsk i Moltrup-B 50, derefter privatlærer i Rise til 64, † 2. nov 73. ~ 12. juli 44 Marie Christine Schmidt, * Løjt 17. aug 13. Broder: Vilstrup. Om pastor G, se ovf.

18. 1874–1905 (sp Højst 67): **Johannes Jonas Aleksander Momsen,** * 12. sept 39 Ullerup. Forældre: Diakon Emil M og Sophie Christine M. Stamt 4. Stud Pløen 60, c Kiel 66, † 7. okt 1905. ~ Emma Louise Caroline Hinck.

19. 1906–15 (sp Bylderup (02): **Heinrich Burmeister,** fl t Tinglev, se der.

20. 1916–26. aug 39 (sp Kliplev 06): **Peter Martin Christian Schwarz,** * 26. sept 72 Hohenfelde, Holsten. Forældre: Lærer Christopher S og Margrethe Martens. C Kiel 05, afsk 26. aug 39, † 5. april 45. ~ 31. juli 06 Kristine Elisabeth Kragh, * 23. okt 75 Hoptrup, † 26. marts 50. Forældre: Gdjr Mathias Olufsen K og Elisabeth Knudsen. – Sønner: Rkp Nakskov-B, sp Nykøbing S, Ø Nykirke.

Pastor S studerede i Breslau og Kiel, kom paa pastoralsem i Haderslev, som den gang lededes af dr theol *H. Prahl,* som paa forstaaende maade satte kandidaterne ind i de specielle sønderjyske forhold. S kom i forbindelse med pastor *H. Tonnesen,* Hoptrup og nordslesvigsk IM, blev stærkt paavirket deraf og hans forkyndelse var i hans første præsteaar stærkt pietistisk og vækkende. I Kliplev skabtes et betydeligt aandeligt røre med stor kirkegang, og han var sjælen i en udstrakt mødevirksomhed. Om hans gerning i det vanskelige og splittede Burkal sogn, se ovf. Han havde i den første tid stor kirkegang. Han ville gerne være hele sognets præst, og hans pædagogiske evner kom godt til udnyttelse i den ovf omtalte privatskole. Efter krigen og den første vækkelsestids grøde gik kkg noget tilbage. Hans flid med husbesøg og møder betød meget. Han var sit sogn en meget samvittighedsfuld præst i kritiske aar.

21. 26. nov 1940–22. sept 55 (sp Visby 4. maj 32): **Ejnar Høgel,** * 14. nov 06 Sandby, Sjæll. Forældre: Førstelærer Jens Christian Marius Nielsen og Ane Marie Christensen. Stud Stenhus, Holbæk 25, c 32[1] (1) afsk 22. sept 55, lærer 55 og seminarierektor Nørre Nissum 56. Navneforandring 32. ~ 28. april 32 Elisabeth Hjemdal, * 27. april 08 Lyngby. Forældre: Inspektør paa Hareskov kuranstalt Hans Christian Hansen H og Meta Cathrine Asmussen. – Hustrus søster ~ Hareskov, Ryde-H.

Rejsepr gymnasiastbev seminariel Tønder 36 f, BM Pathanmiss 49, næstfmd, fmd 55–60, amtssekr DKU 50–55, BM Sdj menighedsraadsf 52–55.

22. 26. jan 1956–20. dec 62 (kkp Ansgar k, og korshærspræst Aalborg 7. marts 51): **Kaj Lyksholm,** * 28. dec 16 Brønderslev. Forældre: Maskinsmed August Vilhelm L og Anine Sørine Olsen. Maskinarbejder 31–38, stud Rønde 41, c 48[1] (h-74). Hjpr Sindal-A 15. maj 48. ~ 29. juli 47 Gudrun Marie Nabe-Nielsen, * 28. aug 15 Fjerritslev. Forældre: Kbmd Marius Nielsen og Ane Marie Nielsen. – Hustrus broder: Raabjerg. Forflyttet til sp V-Ø Vandet 20. dec 62.

23. 1. maj 1963–21. juni 67 (dsk sømandspræst Antwerpen 58): **Laust Iver Iversen Kristensen,** * 9. dec 25 Vorbasse. Forældre: Gdjr Niels Marius K og Mette Jensen. Mejerielev 41–44, stud Rønde 48, c 56[1] (1-82) hjpr Fakse 20. aug 56. ~ 24. marts 51 Gerda Marie Petersen, * 10. marts 29 Ringkøbing. Forældre: Civilingeniør Anton Rasmus P og Petra Marie Stæhr.

Fmd Det teol studenterraad 52–53, sekr Tønder provstikonvent 64–67, medl DKUs amts komite og

repræsentantskab, skr art i Sdj mdskr 65, kronikør i dagspressen. Forflyttet til sp Balslev-E 21. juni 67.

24. 30. okt 1967 (kkp Rind 23. marts 57, rkp 10. maj 61): **Jens Kresten Jensen Schmidt,** * 6. marts 19 Mjolden. Forældre: Gdjr Kresten Jensen S og Kjestine Marie Reuss. Stud Statens kurs 48, c 54[2] (l-81), hjpr Herlev 11. dec 54. ~ 9. maj 52 Sara Elisabeth Madsen, * 11. maj 19 Sønderholm. Forældre: Husmand Jens M og Anna Margrethe Nielsen.

Fmd Sudankr Herningfbd 66–67.

Residerende kapellan

(Opr 28. marts 1941 med henblik paa særlig betjening af de tyske mindretal, nedlagt 26. april 48).

1. 28. marts 1941–2. juni 47 (andenpræst for de tyske mindretal med bopæl i Haderslev 7. maj 34): **Christian Friedrich Bruhn,** fl t rkp Sct Thomas k, Frederiksberg, se der.

Tysk frimenighedspræst

1. 1948–61: **Hans-Egon Nicolai Petersen,** * 17. sept 21 Tinglev. Faderen: Skatteinspektør. Stud Tønder 40, c Halle 44 og 49, frimghpræst Løgumkloster med omegn 48, Burkal 56. ~ 24. marts 44 Jette Andrea List, * 24. maj 16 Rømø. Faderen: Gdjr.

2. 1961: (sp Burg Ditmarsken 53): **Johannes Kühl,** * 9. maj 11 Bolderslev. Faderen: Landmand. Stud Flensborg 31, c Kiel 35 (Fest sehr gut), hjpr Blankenese, Hamborg 39. ~ 22. okt 37 Johanne Andersen, * 19. jan 14 Sørup, Angel. Faderen: Postbeamte.

Litt: foruden forn: Pastor Johs. Koks afh, se foran, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, Kirke og s, 1953, Hejselbj P s 68 f, Carla Schibler i KS julebog 1939, Rens efterskoles aarsskrifter, N. C. Spandets artikler i Sdj mdskr 1944, Vestkysten 1960, Jul i Vestjyll, Dsk hjemstavnsforl 1960, Ludvig Andreasen: Deutscher Volkskalender, 1938, og 1948, Sdj mdskr 1948 93 f, 1950, 85 f Nationalmus arb 1956, 115–27 (om Grøngaard), Max Junge i »Junge front« 1944, 11 f (om Vestergaard), N. C. Spandet: Af Jyndevad skoles hist gn 150 aar, Sdj mdskr 1944, 151–63, Bernhard Hansen: Forholdene i Rens, i 19 aarh, smst 1953, 1–16, 33–44, 1961, 179–82, Hans Gregersen: B sogn 1864, Sdj mdskr 1950, 154 f.

BYLDERUP

Bylderup sogn, 4348 ha, er ganske fladt (Tinglev-fladen) hælder jævnt fra nordøst mod sydvest, gennemstrømmes af Slogs herreds mange smaa vandløb, omgivet af enge. Sognet er højest mod NØ, ca 20 m, aaerne danner vifteform, der samles mod SV, størstedelen af den ældre bebyggelse paa kanten af engene og sandfladerne. Et smukt eksempel er dobbeltbyen Bylderup-Lendemark, der ligger paa hver sin side af Slogsaa. I nyere tid en del afvanding. Hederne er taget under kultur, og fygningsjord er tilplantet. – Byerne B med centralskole fra 1960, her er ogsaa Slogsherreds ungdomsskole, bibl, fh, Slogsherredhus fra 1910 med friluftsscene fra 1964, sportspl med idrætshal fra 1965, Lendemark, bymæssig bebyggelse, 250 indbyggere, med præstegaard, tysk privatskole fra 1949 med børnehave, Sottrup med mh fra 1905, Bredevad, Duborg, Frestrup, Hajstrup. Bebyggelser: Nystaden, Søllingvraa, Heds m m. – Blandt gaarde nævnes: Hajstrupgd, tidl frigaard og kancelligods, udstykket 1920, Karlsvraa, tidl adelsgaard, 1927 blev den delt i 2 gaarde. En gammel slægtsgaard i Hajstrup ejet i ca 120 aar af slægten *Paulsen,* fra 1878 af amtsforstander Thomas Paulsen Bucka, derefter af hans søn.

Oldtidsminder: 2 ret anselige høje, Heds høj og Galgehøj ved Hajstrup. 11 høje er sløjfet. Løgumkloster havde store arealer i sognet. Herredstinget er fra gl tid holdt i B, og kirken var herredskirke. Ved Bredevad stog galgen, mindesten.

En del plantage, Frestrup 113 ha, Lendemark-Sottrup pl, 204 ha, plantagen Cimbria, m m.

Mindelund i Bredevad for kampen 9. april 1940, da en gruppe danske soldater her søgte at standse de fremrykkende tyske tropper.

Hajstrupgd ejedes af den i historie og sagn og digte berømte **Nis Henriksen,** (* 1478, † 1554), fra 1518 herredsfoged (se Sdj aarb, 1891, 213 f).

Nis Henriksen var en energisk mand, han indskrev sit navn i Danmarks historie ved sin optræden paa Urnehoved landsting 1523, da han imod det samlede ting, der holdt paa Chr. II, anbefalede hertug Frederiks valg til konge af Danmark. Det havde nær kostet ham livet, men belønningen udeblev ikke. Han grundlagde familiens velstand, der senere blev opretholdt ved indbringende studedrift. Han skænkede smukke gaver til kirken. Historikeren Jonas Hoyer kalder ham en »ein verschlagenes Weltkind«, hvilket ikke stemmer med hans gravskrift: »Gott ist mein hogest trost«. Han lod sin røde kappe, gennemhullet af bøndernes pile fra Urnehoved ophænge i kirken. Det paavirkede maaske hans stilling i tronfølgespm, at hertug Frederik paa hans tid havde købt den nærliggende gaard, Karlsvraa, af Rantzau-slægten. I 8 slægtled sad slægten Nissen paa Hajstrup. (Gaarden har nu 134 ha).

Under den tyske administration var sognet delt i 8 kommuner: B, Bredevad, Lendemark, Sottrup, Heds, Duborg, Fredstrup, Hajstrup, samt Hajstrupgaard godsdistrikt.

Afstemninger: 1871: 103 dsk, 34 ty, 1920: 348 dsk (44 tilrejs), 204 ty (59 tilrejs), 1964: 459 dsk, 107 ty.

Af den ældre præstehistorie

Præstehistorien kan føres tilbage til 1280, da præsten *Svend* fra Bylderup underskrev et testamente (C. P 51). *Jonas Paludanus* angives som den første luth sp, efterfulgt af sønnen *Peder Paludanus* (1587–1613), han blev afskediget p gr a spil og døde i Aabenraa 1637 (C. P 249). – *Peter Fabricius* (1613–17) flyttede til Varnæs, *Simon Johs. Suletanus* 1618–30) efterfulgtes af *Enevold Laurentius* (1630–60), der formentlig var fader til *Laur. Ewald,* sp Dagebøl, og *Niels Ewald,* sp Højst, hvis søn var den kendte pietist *Enevold Ewald,* Højst, senere Vajsenhuset, Kbhvn. (Præstehist saml 174), Unsterbl Sterbl I, 60 f). *Enevold Laurentius* tid her var præget af svenskekrigene. Hans datter blev gift med eftm *Gjøde Ægidius Lauritsen* (1661–98), hvis fader var vinhandler i Ribe og jøde. L var en betydelig og myndig mand (K og s 24, se Kinch: Ribe II, 255, Brickas lex IV, 50). 3 sønner blev præster, den ene her, den anden i Ravsted, den 3. Bertel Gjødesen Ægidius († 1733) blev sp i Varnæs, han udgav 1717 en dansk salmebog, tildels med salmer af ham selv. Den var i brug i enkelte egne i Sønderjylland til omkr 1850. Han blev født i Bylderup pgd 1673. (1595–1708 var der fast diakon i Bylderup.

Den sidste diakon, *Friedrich Lilius,* (c 1660–1708) af Adelby, var her i ca 48 aar).

Pastor *Ewald Gjødesen* (1698–1732), se Sdj aarb 1891–, 231. – Pastor *Johs. J. Lou* (1732–66), var stud fra Mtrp, Kbhvn, i disse aar var der nogen pietistisk vækkelse, men de vakte søgte til Burkal (J. Br 390–91). – Pastor *Andreas Andersen* (1766–96) var født i Tønder, han var skarpt imod de vakte og Herrnhuterne, skældte dem ud i sine prædikener. Der var mange vakte, bl a gdjr *Andreas Andersen,* der hed det samme som præsten. De vakte ville ikke høre paa denne skælden og vandrede i flok og følge til Burkal og hørte pastor *P. Petersen.* (J. Br 394). – Pastor *Paul Hansen Grangaard* (1797–1820) var rationalist, men der var stadigt et samfund af vakte. Degnen *Hans Nielsen* efterfulgtes af sin søn, *Nikolaj Hansen,* gift med Elene Matthiesen. De var levende Guds børn, han digtede salmer, blev ofte hentet til syge, hans hjertelige undervisning medførte, at børn fra vid omkreds søgte hans skole. Han var lærer her i mange aar. En søn af ham blev præst ved Domkirken i Slesvig, og dennes yngste datter blev gift med generalsuperintendent *Th. Kaftan* (J. Br 403). – Pastor *Knud Krongaard* (1821–32) var ikke rationalist, men forkyndte evangeliet saadan, at »man haabede paa vækkelse, men desværre blev det sagt, at K og hans hustru ikke brød sig om andet i sognet end deres egen husholdning (J. Br 538). Han var i Bylderup meget frisindet«. Han var født i Vilstrup, og cand theol i Kbhvn. – *Peter Christiansen Schmidt* (1833–49) fl t Burkal, se Skodborg, var fra Ravsted og cand fra Gottorp. Kirkegang og kirkeliv var ringe i disse aar. *Andreas Matzen* (1849–50) blev afsk 1850, senere sp her igen. *Frederik Holten Lützhøft,* (1851–64), om ham beretter c mag K. V. Gregersen i Ribe St aarb 1950, s 52 f, bl a:

Efter treaarskrigen (1848–50) maatte den danske regerings fremmeste maal blive en befæstelse af det vundne resultat. Det folkelige gennembrud, som man havde oplevet i kongeriget, var nemlig noget ganske fremmed for største delen af den sønderjyske befolkning. Myndighederne iværksatte derfor et bevidst arbejde for at gennemføre det gamle grænselands aandelige genforening med moderlandet.

En meget væsentlig andel i dette genforeningsarbejde tilkom præstestanden, idet kun faa embedsmænd kommer i en lignende nær tilknytning til folkets brede lag. Et helt kuld af præster vandrede derfor efter krigens heldige afslutning over Kongeaaen ned til det omstridte land for at kunne være med til at virke i den folkelige sags tjeneste. Mange af disse præster var betydelige mænd, hvis navne derfor endnu ikke er gaaet i glemme.

Til Bylderup sogn, et af de sydøstligste i Ribe stift, kom den 27. april 1851 *Frederik Holten Lützhøft,* der var ud af en gammel angelboslægt, der dog siden slutningen af det 18. aarhundrede har været hjemmehørende paa Fyn og Sjælland.

Et par aar efter sin ankomst til dette stille landsogn ægtede han sin ungdomsveninde, *Jansine Worsøe* fra København, med hvem han blev fader til syv børn, blandt hvilke den senere stiftsprovst i Odense, H. H. H. Lützhøft.

Af myndighederne blev Holten Lützhøft i 1854 udpeget til medlem af det første valgkollegium, som skulle forberede valget af en gejstlig stænderdeputeret for Tønder provstis gejstlighed, men bortset herfra tog han ikke virksom del i det politiske liv. Det var paa det aandelige omraade, han fandt sit virkefelt.

Det har i begyndelsen slet ikke været saa let for den unge »rigsdanske« præst at komme i kontakt med befolkningen, der – skønt dansk af blod og sprog – ikke havde spor tilknytning til dansk kultur. Som præst mødte han en kristendom af et vist udvortes præg, som sognefolket holdt i hævd som al anden arv fra fædrene. Det nye kristelige røre i Kongeriget, repræsenteret af navne som *Grundtvig* og *Søren Kierkegaard,* var derimod noget ganske ukendt. En stor og arbejdssvanger opgave ventede derfor paa den unge, knapt 30-aarige præst. Ved sit ligefremme, alvorligt myndige væsen, sin redelige karakter og sin centralt kristelige forkyndelse lykkedes det ham dog i aarenes løb at vinde sine sognebørns agtelse og sympati. Han har selv fortalt herom paa sin egen stille maade i sine aarlige indberetninger til provstekontoret i Tønder: Med undtagelse af indberetningerne fra 1860 og 1861 findes de alle bevaret blandt papirerne fra Tønder provstearkiv, der nu beror paa »Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele« i Aabenraa.

Den preussiske erobring af Sønderjylland 1864 afbrød brat den forjættelsesfulde udvikling af Holten Lützhøfts virke i Bylderup sogn. Om sine sidste dage i præstegaarden i Lendemark i Bylderup sogn har han fortalt i sin dagbog, som er gengivet i uddrag i Sønderjydske Aarbøger 1936, ligesom han til Th. A. J. Regenburg, der som departementschef i det slesvigske ministerium ledede styret af Sønderjyllands kirke- og skolesager mellem krigene, har sendt en indberetning om »Slesvigske Stemninger og Tilstande fra 6. febr til 3. okt 1864«, der findes optrykt i Sønderjydsk Maanedsskrift 1950.

Holten Lützhøft var blevet en afholdt præst i Bylderup sogn. Da de unge magthavere tragtede efter at faa ham afsat, androg ikke færre end 120 af 135 stemmeberettigede i sognet om at maatte beholde ham. Alt var dog forgæves. Den 18. aug 1864 modtog han sin afsked. Han skriver selv om sin bortrejse: »Jeg følte, at mit livs bedste aar vare henrundne under min virksomhed i Bylderup. Jeg havde omfattet de slesvigske forhold med megen kjerlighed og levet mig saaledes ind i dem, at jeg neppe nogensinde frivillig havde forladt denne provinds; nu drog jeg fordreven derfra som en hjemløs mand efterladende min elskede virkekreds i de bittreste fjenders hænder. Mine sognefolks kjerlighed ledsagede mig paa vejen, mange af dem ledsagede mig til Flensborg, og alt mit gods befordredes til skibet af dem. Over det tro Flensborgs nørre port vajede oprørsfanen, men haabet havde ikke forladt mine kjære Bylderuper. De sagde mig farvel med det tilsagn, at de nok skulle komme og hente mig igjen, og det skulle være en glædesdag. At jeg maatte opleve den!«

Dette fromme ønske skulle han dog ikke faa opfyldt. Sønderjylland havde et halvt aarhundredes fremmedherredømme foran sig. I for-

aaret 1868 var Holten Lützhøft blevet kaldet til Ørsted-Daastrup menighed ved Roskilde, hvor han havde sin gerning til 1897. Sine sidste leveaar boede han paa Frederiksberg, hvor han døde i 1903.«

Tiden efter 1864 til 1920

Pastor *Andreas Matzen,* der havde været sp her 1849–51, kom tilbage og blev atter sp her 1865–68, hvorefter han blev skoleraadgiver i Slesvig.

Pastor *Heinrich Wolf* (1869–81) fl t Varnæs, se der. Pgd brændte 1875.

Pastor *Rud. B. Bahnsen* (1882–94) satte dybe spor. Han stod Brødremgh nær, og mindes som en fremragende vækkelsesprædikant, han havde meget stor kirkegang og øvede en velsignelsesrig indflydelse paa sognets kirkelige liv. Det skyldes hans forkyndelse, at der i en del af sognet stadigt er en kreds af Lt Mf. Mange var i de aar præget af alvor og respekt for Guds ord. Han var virksom for ansættelsen af miss *L. Birk* og stod i forbindelse med de præster i IM, der fra 1887 udgav »Sædekornet« (C. P 185). Han var medstifter af og BM for IM i Nordslesvig 1886.

Pastor *Simon S. Simonsen* (1894–1903). Vækkelsen fortsattes og der var stort kirkebesøg. Pastor S oversatte Vilhelm Becks: Fra livets kilde til tysk. Vel særligt p gr a de tilflyttede tyske embedsmænd blev der holdt altergang paa tysk 2 gange aarligt. Efter 1900 var der 12 tyske gudstjenester aarligt, dermed var den kirkelige splittelse rykket ind i sognet.

Pastor *H. Burmeister* (1903–06) se Tinglev, var tysk, mh Zion i Sottrup indviedes 1905, her samledes de vakte, og der var en udstrakt mødevirksomhed.

Pastor *J. C. A. Braren* (1907–12) se Højer, var født paa Før. I hans tid var kkg god, han var afholdt, ogsaa af den danske befolkning, som han mødte med forstaaelse. 1910 indviedes det første fh i Slogs herred, Slogsherredhus, der blev et samlingssted for de danske, som trofast kom her til møder og sammenkomster.

Pastor *A. von Helmolt* (1913–20) var udpræget tysk, kom hertil fra Tyskland, var født ved Gøttingen. Der var god tilslutning til gudstjenesterne i begyndelsen, krigen udbrød 1914 og sindene var i bevægelse. Pastor von H havde været kateket ved Sct Petri k i Kbhvn, og var indkaldt under krigen. Hans optræden var, ikke mindst naar han var hjemme paa orlov, meget udæskende for en del af sognet. Det blev ikke bedre efter hans hjemkomst fra krigen. Hans nervesystem havde vel nok lidt en del i krigen. Han var ihvertfald meget uligevægtig, saa at baade han og andre til tider kunne være bange for et sammenbrud. – Juni 1920, altsaa inden genforeningsdagen, kom til provsten nogle Bylderup-folk, hvis sønner var faldne i krigen og klagede over præsten. Han havde ladet lave en mindetavle for de faldne, forsynet den med det Schleswig-holstenske vaaben og en tysk indskrift om, at de var faldne for fædrelandet. De mænd, som klagede havde selv nægtet at lade deres sønners navne komme paa tavlen, mens andre dansksindede havde ladet sig overtale af præsten. Nu skulle tavlen afsløres ved en fest i kirken, og de bad om hjælp til at faa dette forhindret. Provsten indberettede sagen, og stiftsøvrigheden forbød i skr af 22. juni 20 direkte til præsten af ophænge mindetavlen, før den var godkendt af de kirkelige myndigheder. Alligevel foretog han afsløringen, samtidig med, at han egenmægtigt flyttede kirkens gamle krucifix fra skibets nordvæg for at give plads for tavlen. Dette gjorde ikke hans forhold til den danske befolkning bedre, og hans handling direkte imod stiftsøvrighedens skrivelse føjede et nyt moment til, som gjorde det vanskeligere at anerkende ham som skikket til at blive. Først 27. sept 20 svarede han stiftsøvrigheden. Der var ogsaa noget med, at han havde været bortrejst uden tilladelse og holdt tysk gudstjeneste paa kongens fødselsdag. Sagen trak ud, og man nærmede sig den tid, da der skulle være afstemning om hans forbliven. Da konfirmandundervisningen skulle begynde, kom der anmodning om at faa en anden til at læse med konfirmanderne, og da *von Helmolt* endeligt forlod Bylderup og rejste til Lockstedter Lager, blev pastor *Schülein* konstitueret her. Mindetavlen blev ændret, saa det schlesw holst vaaben blev fjernet, den tyske indskrift ligesaa, de manglende danske navne kom med, krucifixet kom tilbage paa sin gamle plads, og mindetavlen flyttet. (Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, 26 f).

Tiden efter 1920

Der var 7 ansøgere til Bylderup, og valget stod mellem præsterne *J. C. Knudsen,* Gerrild og *M. T. Berg,* Drejø. (den 3. indstillede var udnævnt andetsteds). Pastor *J. C. Knudsen* blev udnævnt (1921–34), han var grundtvigsk, en rigt begavet mand, havde været seminarielærer, var litteraturhistoriker, havde ved sit friske væsen let ved at komme i kontakt med folk. Pastor K skrev: Der er 2 teltmisskredse, bibellæsn og ungdomsm i pgd, enkelte Lt Mf, lidt baptisme og pinsebevægelse. 33 pct. tyske.

Den kirkelige deling med danske og tyske gudstjenester fortsattes efter genforeningen. Efter begæring blev der anordnet 12 aarlige gudstjenester ved nabopræsten, *J. Hansen,* Hostrup. Efter ham overtog pastor *C. F. Bruhn* disse gudstjenester, men det blev senere ophævet. En del af de tyske meldte sig ind i den tyske frimenighed og der blev holdt 12 aarlige gudstjenester ved frimenighedspræst *Nissen,* Tinglev. Sognet var 1933–45 delt i 3 lejre, og der var 3 præster til at holde gudstjeneste. Det virkede ikke til samling.

Pastor *H. M. Detlefsen* (1935–56), sønderjyde, født i Maugstrup sogn, skriver, at der er »groet græs paa de gamle kirkestier, men endnu samles en trofast kreds i det gamle Guds hus«.

Sognet er præget af grænseforhold, enkelte Lt Mf, mh, fh, kirkeblad, ungdomsm i pgd, den tyske frimenighed benytter kirken 1 gang mdl.

Pastor *P. Lund* (siden 1956) skriver 1967: Kkg 5 pct, præget af grænseforhold, bibelkr, Pathankreds, sømandskr, enkelte Lt Mf, Pinsebev, Mh og IM kreds, kirkeblad, fh (Slogsherredhus) med gr kreds. Den tyske frimgh benytter kirken een gang mdl. Tysk privatskole.

Blandt *lægfolk* nævnes:

Vejmand *Lorenz Bock,* (* 95) haardt saaret i krigen 1918, i menighedsraadet. Gdjr *Paul P. Bucka,* * 78 i menighedsraad og sogneraad. Gdjr *Peter Petersen,* * 96, 25 mdr i russisk fangenskab, i menighedsraad i best for Landbof eksportslagteri osv.

Kommunekasserer *C. Nielsen,* gdjr *Martin Iversen,* Sottrup, er fmd for menighedsraadet. Fmd for IM har været: Gdjr *H. Thomsen.*

Fmd for fh har været: gdjr *M. Matthiesen.*

Skolen

Centralskole fra 1960. Lærer Nis Knudsen. Tysk skole med børnehave.

Verdenskrigen: 34 faldne fra sognet.

1927 oplyses: Jævnt god kkg, bibell og ungdomsm i pgd, enkelte Lt Mf, lidt IM baptister, pinsemiss. 1939: Mdl tysk gudstj, baade folkek og frikirk, enk Lt Mf, mh, fh, sp præd 1 gang mdl i Hedsmark i en udkant af sognet. 1947: Præges af grænseforhold, mdl tysk gudstj, mh, enk Lt Mf, ungdomsm i pgd, fh. 1959: Kkg 5 pct, grænseforhold, Pathankreds, sømandskr, DKU, enk Lt Mf ungdomsm i pgd, kirkeblad, den tyske frimgh benytter kirken een gang mdl. Rent landsogn. 1967, se ovf.

Bylderup kirke (Vor Frue), gl herredskirke helt vestligt i sognet, nær banen, mellem B og Lendemark, romansk apsis, kor og skib, opført af munkesten, skibet er forlænget, ind i forlængelsen er 1626 bygget et taarn med sadeltag, taarnet og vestgavle staar med blank mur, ellers er kirken hvidkalket. Indtil 1880 havde kirken blytag, saa skifertag. Apsis har skraasokkel og en art savskifte, dens 3 romanske vinduer er genaabnet 1952, to romanske vinduer i koret bruges ligesom skibets østre syd-vindue. Flere andre vinduer i brug, rundbuede og falsede døre i murede fremspring, norddøren var tilmuret til 1952. Over korets østgavl en vindfløj fra 1600t med Chr. Vs spejlmonogram. Stort senmiddelald vaabenhus mod syd af munkesten, meget ombygget, solur fra 1700t af røde kalksten. Taarnet (er opført som erstatning for en fritstaaende klokkestabel), hviler paa svære indvendige piller. Kirken havde spir, som brændte 1682 (ved lynnedslag under et »Gottes Wetter«). Talrige jernankre paa taarnet og vestgavlen. Kor og apsis hvælvet, korbuen flankeres af to i 1952 retablerede nicher. Gipsloftet i skibet fjernedes 1952 og den graa farve paa bjælker og brædder opmaledes. Inventaret blev hovedrestaur 1951–52 (P. Kr. Andersen). Alterbordet er snedkret 1951 af gl panel, maaske stolegavle fra før 1759. Renæssancealtertavle fra ca 1600, med 4 korintiserede søjler, midtfeltet har nadvermaleri fra ca 1780. Høje smalle sidefelter og sædv vinger, topstykker baade over hoved- og sidefelter, overv stafferet i blaat og rødt. Sengotisk kalk fra 1600t med sekstunget fod, ille gipsafstøbning af Thorvaldsens Kristus, syvarmet lysestage hvorpaa et paanittet krucifix, bæger fra ca 1675, oblatæske fra 1886, vinkande fra 1919, skænket til minde om pastor Lützhøft, stager fra 1600t, 40 cm høje, alter skranke fra 1943, ejendommelig træfont fra 1710 med samtidigt fad og laag, ottesidet kumme og fod, kummen hviler paa en Johs. døber-figur. Tindaabsfad og fontelaag af messing. Den gl defekte gotlandske kalkstensfont staar i taarnrummet. Lille, sengotisk krucifix paa triumfvæggen. Prædikestol med samtidig retkantet lydhimmel fra 1583, 5 fag, ungrenæssancesøjler paa hjørnerne. I felterne Paulus, Kristus, Peter og hertugvaaben. Stoleværk fra 1952. Paa skibets sydvæg et maleri af Kristus fra ca 1700. Fine epitafier paa nordvæggen, det ene meget stort. Gravsten, bl a over Nis Henriksen (se ovf). To klokker, den ene en genforeningsklokke. 250 sd. Orgel. Mindetavle over faldne 1914–18. Sidst i 1800t var der vilje til at gøre noget for kirken, men man var ikke nænsom. Blytaget afløstes af skifertag, de gamle trævinduer afløstes af støbejernsvinduer, de gamle stolestader med renæssancegavle afløstes af nye stole, det gamle teglstensgulv afløstes af fliseguly, koret blev hævet, træværket nymalet. En del blev restaureret 1952.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1606–24.

Folketal: 1860: 911, 1910: 997, 1925: 906, 1965: 1103.

Menighedsraad: 1922: 2 IM, 4 u p (4 dsk, 2 ty), 1934: 1 IM, 1 soc, 4 u p, (4 dsk, 2 ty), 1942: 1 IM, 5 u p (5 dsk, 1 ty), 1953: do, 1965: 5 borg, 2 soc.

Sognepræst

Indt: 1907: 4216 rm, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Pgd i Lendemark, opf 1876, smukt beliggende med haven ned til Slogsaa. Avlingen 89 ha, deraf 35 plantager.

13. 1849—50: **Andreas Matzen,** afsk, se ndf.

14. 12. marts 1851–28. okt 64 (overlærer Søetatens drengeskole): **Frederik Holten Lützhøft,** afsk, se sp Ørsted-D.

15. 1865–68 (sp Drelsdorff, Sydslesv 54): **Andreas Matzen,** * 16. dec 18 Tønder landsogn. Forældre: Mietzmann Lauritz M og Ellen Hansdatter. Stud Flensborg 42, c Gottorp 47, sp Bylderup 49–50, afsk kst sp Friederichsstad 51, afsk 68, regerings- og skoleraad i Slesvig 68, † 8. aug 79. ~[1] 4. sept 49 Anna Maria Riis, * 2. juni 27 Løgumkloster. Forældre: Glarmester Peter R og Anna Dorothea Nicolaysen, † 8. aug 51, ~[2] 10. juni 53 Henriette Ingermann, * 9. nov 32.

16. 1869–81 (sp Skast 65): **Heinrich Wolf,** fl t Varnæs, se der.

17. 1882–94 (diakon Tønder 79) **Rudolph Bernhard Bahnsen,** * 4. aug 54 Haderslev. Forældre: Snedker Lorenz Bernhard B og Mette Marie Barsøe. Stud Haderslev 73 c 78, afsk 94, husfader og missionsinspektør Othmarschen under Breklummissionen 94, ~ 9. maj 85 Ane Margrethe Mamsen, * 23. febr 58. Forældre: Gaardmand Christian Thomsen M og Petrine Petersen.

18. 1894–1903 (diakon Ullerup 86): **Simon Christian Simonsen,** * 2. marts 57 i Graasten. Forældre: Opsynsmand Thomas S og Charlotte Sophie Christine Petersen. Tog afsked p gr a halslidelse 03, † 12. marts 06. ~ 12. dec 95 Margrethe Dorothea Magnussen, * 1. juli 58 Hoptrup: Forældre: Gaardmand Matthias M og Cathrine Elisabeth Schwager.

19. 1903–06: **Heinrich Burmeister,** fl t Burkal, se Tinglev.

20. 1907–12: **Jürgen Carl Anton Braren,** fl t Aastrup, se Højer.

21. 1913–21: **Adolph Heinrich Ferdinand Hans von Helmolt,** * 20. okt 80 i Grone, kreis Göttingen, flyttet til Grone.

22. 24. okt 1921–1. okt 34 (sp Gerrild-H 12. febr 16): **Janus Christian Knudsen,** * 11. juli 74 Tinning, Foldby. Forældre: Lærer Jens K og Ane Christensen. Stud priv 92, cand mag 98 (hist, dsk, latin), huslærer Ørbæklunde, c 02[2] (1), redaktionssekretær Sorø amtstid 02, seminarielærer, Skaarup 03, hjpr Skaarup 8. marts 09, afsk 1. okt 34, † 7. maj 39. ~[1] 30. april 04 Marie Elisabeth Møller, * 6. febr 73 Skanderup, † 16. marts 06. Forældre: Vejassistent Jørgen Christian M og Augusta Cathrine Lassen. ~[2] 28. okt 09 Emilie Tofte, * 27. dec 81 Skaarup, † 18. marts 66. Forældre: Seminarielærer og komponist Jens Henrik Carl Marius T og Valborg Marie Tofte.

Fmd amtsudv Kr foren f børns redning 27–34, fmd Djurs nørre herreds bibelselskab 18–21, BM

Dsk lettisk forening (erholdt 28 den lettiske stjerneorden).

Udg 12: Dansk (og norsk-islandsk) litteratur før 1500 (2. opl 13), 13: Danske digtere i 19 aarh m tillæg, 2 udg 15, 13: Reformationstiden og den lærde tid, dsk litteraturhist i 16–17 aarh, 14: Norske digtere i 19 aarh, 34: Fra Chr. Pedersen til Baggesen. Oversat lettiske noveller, skrev talrige art om Estland, Letland, Lithauen, Polen, Czekoslovakiet, Frankrig.

23. 21. jan 1935–30. juli 56 (sp Aadum 13. okt 27): **Hans Mathias Detlefsen,** * 20. marts 87 Simmersted, Maugstrup. Forældre: Gdjr Claus D og Christine Augusta Nissen. Landmand, stud Døcker 23, c 27² (h_1), afsk 30. juli 56. ~ 21. dec 19 Margrethe Østergaard, * 3. april 95 Oksenvad. Forældre: Gdjr Søren Petersen Ø og Marie Junker.

24. 10. nov 1956 (feltpræst den danske kommando Tyskland 1. okt 49): **Poul Lund,** * 23. marts 19 Nakskov. Forældre: Konstruktør Jes Nielsen L og Emma Johanne Hansen. Stud Odense 37, c 46² (h-68), feltpræst, hjpr Rinkenæs 1. dec 47. ~ 5. april 41 Ellen Dalsgaard, * 3. marts 18 Odense. Forældre: Cykelhandler Jens Christian D og Sigrid Marie Astrid Hansen.

Litt foruden oven: Sdj aarb 1891, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, Kirke og sogn, 1953, 22 f. Hejselbj P s 72 f, Sdj mdskr 1950, 102–12, Sdj aarb 1891, 213–43.

HØJST

Højst sogn, 5113 ha, ganske fladt, paa den vestslesvigske slette, gennemløbet af Arnaa samt Hvirlaa, der danner sydgrænsen. En del eng, mose og nogen plantage, sandmuldet jord, dog lerjord ved Mosbøl.

Mange landsbyer, størst er Øster Højst 400 indb, centralskole fra 1959, udvidet 64, bibl, sportsplads, kro, fh fra 1923 (250 sd, se Sprogforen almanak 1925, 93), stort mejeri, postkontor, butikker, desuden Vester Højst, Bøgvad, Søvang, Holm, Alslevkro m fh fra 1950, kroen nedlagt. Enkelte større gaarde, domænen Ellehus, mange mindre ejendomme og ny husmandsbrug, de fleste udstykket fra det nu nedlagte Mosbøl, Ellehus og Adelvad.

Der kendes kun 4 oldtidshøje, nu sløjfet. I engene er opgravet store træstammer, minder om fortidens store skove. Byen Bastlund, der tilhørte hertug Frederik, uddøde under en pest og laa øde hen omkring aar 1500. Klostret i Løgum ejede paa samme tid ejendomme i Lydersholm og Tuetmose. Abbed og konvent i Løgum mageskifter med hertugen, der dog stiller den betingelse, at alle huse og ejendomme i Bastlund nedrives (afbrændes) og beboerne i Alslev tildeles jorden.

Marken, hvor før Bastlund mølle laa, kaldes den dag i dag (1971), Mølbjerg. Bastlund-skat betaltes endnu omkring 1900 af en gaardmand mellem Alslev og Højst.

Ellehus domæne købtes 1906 af den prøjsiske stat, senere tilkøbtes Margrethegaard. Forpagtningen udløb 1926 (225 ha), hvorefter højskoleforst og folketingsmedl, magister Erik Appel overtog forpagtningen af en stamparcel paa 81 ha. Nuværende ejer: J. Jensen. Den Thomsenske gaard i Holm i samme slægt siden 1818. Paa den thomsenske slægtsgaard i Holm kan slægten føres tilbage til før 1600. (jvfr slægtstavle).

Lundsgaard har været i Nielsen-familiens eje fra 1677–1956. Foruden de to nævnte findes flere andre slægtsgaarde i Højst sogn.

Afstemninger: 1871: 80 dsk, 31 ty,. Folkeafst 1920: 282 dsk, 203 ty, (45 tilrejs fra Danm, 38 fra Tyskl), 1943: 200 dsk, 126 ty, soc 58, 30 nationalsoc, 1964: 466 dsk, 157 ty.

Under den prøjsiske administration var her 8 kommuner: Ø Højst, Alslev nord for aaen, Alslev syd for aaen, V Højst, Mosbøl, Bøgvad, Søvang og Holme.

Af den ældre præstehistorie

Højst hørte til Slesvig stift indtil 1921. Arnaa var skel mellem Ribe og Slesvig stifter. I middelalderen var Højst anneks til Hostrup en kort tid med kapellan i Højst. Omhandlede kapellan hed Claus Jensen, kaldet hr Claus. Efter dennes indsættelse som kapellan 1506 opstod en meget langvarig og bitter strid mellem menigheden i Højst og Adelen paa Solvig, familien Gjordsen. Denne fik saa indsat en præst ved navn hr Hermann, indrettede kirkesal paa Solvig, hvor hr Hermann skulle prædike først, medens hr Claus maatte staa ved kirkedøren i Højst, indtil det behagede hr. Hermann at arrivere her. Striden medførte bl a, at fam Gjordsen forbød sine fæstebønder at yde tiende til hr Claus, hvorefter Vester-Højst og Alslev gik til Løgum og Arndrup til Bedsted (jvfr gamle haandskrifter). V-Højst og Alslev er senere vendt tilbage til Højst sogn, hvorimod Arndrup stadig hører til Bedsted. Indtil omkring ref søgte Alslev og V Højst til Nr Løgum, 1529 sluttedes forlig med abbeden i Løgumkloster, at Højst skulle være deres rette sognekirke, men endnu 1539 gik skellet ml Lø og Slogs herreder ved Arnaa. Den første lutherske sognepræst skal have været hr *Frderik* († ca 1544), derefter *Petrus Thomæ* (1544–92), hvis datter blev gift med eftm *Johannes Prætorius* (1592–1645), der havde studeret i Kønigsberg og Rostock. En morsom overenskomst findes fra 1634 mellem præsten og degnen i Højst, hvorefter degnen giver afkald paa rettigheden til at have duer og kyllinger i kirken og taarnet, hvilket tilkom præsten (C. P 251). En datter af pastor P blev gift med *Enevold Lauridsen,* sp Bylderup, og deres søn var Niels Ewald, som blev sp her 1702. I Højst var der 3 slægtled af slægten *Prætorius* og de hed alle Johannes Prætorius. Efter Johs P, († 1645) kom hans søn *Johannes Prætorius* (1645–86), i disse aar fik sognet svenskekrigenes besværligheder at mærke. Hans søn, *Johannes Prætorius* (1686–1702) var fader til Stephan P, sp Hammelev, og svigerfader til eftm, *Niels Ewald.* Søndag efter paaske 1694 blev der første gang efter fyrsteligt paabud offentligt eksamineret og konfirmeret i Højst kirke (C. P 271).

Niels (Nicolai) Ewald (1703–33) var søn af Enevold Lauridsen, sp Bylderup, havde studeret i Kiel og Kbhvn. Efter hans optegnelser har han sikkert været pietist (»Et helligt og sandt Jesu vidne«, J. Br, 364 f). Niels Ewald var meget landbrugsinteresseret; erhvervede 8. juli 1696 en gottorpsk ødegaard, dengang kaldet »Niels Nissens hus« i Højst. (nærmere herom foreligger).

Sønnen, Johannes Ewald, 26. juli 1702–12. febr 1767, blev landmand. Han overtog senere

gaarden, lod opføre nye bygninger paa marken Vittehøj vest for byen; den nye gaard kaldtes »Vittegaard«.

Niels Ewald fulgte interesseret med i byggearbejdet. Under et af hans talrige besøg kom der hastebud efter ham, da man ventede ham i kirken; han havde glemt en barnedaab. Forsinket ankommen til kirken undskyldte han sig med, at han havde været ude at se paa byggeriet hos »mein sohn, Johannes«.

Et misvækstaar, vistnok 1708, mens Niels Ewald endnu var i sin bedste alder, foranledigede ham til at nedfælde et notat, hvor han slutter:... jeg kan for min egen person ikke være den fromme Gud taknemlig nok for hans rige velsignelse over mine marker sammenlignet med andres. Gud være os syndere naadig og bevare os for ulykker, krig og pestilens. Amen.« Men det blev hans søn, *Enevold Ewald,* der gjorde navnet *Ewald* kendt og elsket. Han blev født i Højst pgd 1696 (hans fader var blevet adjunkt hos den gamle pastor Johs Prætorius 1693), studerede i Jena og Halle, og da han 1719 kom hjem til Højst, var han ivrig pietist. Han skulle hjælpe sin fader i præstegerningen, og dertil undervise bl a sin fætter *Lorenz Prætorius,* (degnens søn fra Burkal), der døde i Christiansfeld 1781. Den unge *Enevold Ewald* »saa ud til, at han ikke forstod tre ord, og dog var han ikke saa dum«. Da han begyndte at prædike, kom der røre, folk spidsede øren, noget saadant havde de aldrig hørt før i Højst kirke. Han var kun 22 aar, stod i sin »første kærlighed« og brændte efter sjælenes frelse. Tillige var hans prædiken »saa yndig og behagelig, at han indtog alle som hørte ham, en større prædikant og kateket havde de ikke kendt«. Han katekiserede med gamle og unge i kirken, han holdt forsamlinger i Højst og andre steder, folk strømmede til, og der blev en stor vækkelse i Højst. Men han fik ogsaa haarde modstandere, især generalsuperindent, dr *Thomas Clausen,* der havde viet Fr IV til Anna Sophie Reventlow (Præstehist saml 278 f), og præsten i Møgeltønder, *Johan Henningsen,* fremkom med onde beskyldninger, som han dog maatte tilbagekalde som usandhed. Trods al modstand fortsatte den unge *Ewald* sin virksomhed i Højst, meget af det ugudelige væsen i sognet blev fjernet, og i stedet for at arbejde paa marken om søndagen samledes bønderne til andagt og salmesang.

Enevold Ewald kom faktisk til at give den pietistiske tone an i Vestslesvig, og samtidigt virkede hans venner og aandsfrænder, *Søren* og *Peder Wedel* i Døstrup, og *Peder J. Hygum* i Lintrup-H, samt brødrene *Brorson* fra Randerup. *H. A. Brorson* gik som ung til Højst for at høre Ewald. Egnens ortodokse præster klagede til provsten. Dette gav anledning til at *Ewalds* fader indsendte en beretning til biskoppen om sin søns virksomhed, et interessant kirkehistorisk dokument, en levende illustration til de unge pietisters fremgangsmaade (Jørgen Larsen, s 80). Det hedder her:

»Jeg maa berette, at min søn, da han for nylig var kommet hjem, kort derefter en søndag eftermiddag gik ned til min fru svigermoder og hendes jomfru datter og holdt nogen samtale med dem om Guds ord. De syntes saa godt om det, at de bad ham komme hver søndag. Min kæreste (hustru) og vore børn gik med. De begyndte med en sang, derefter forklarede han et bibelord i et kvarters tid og sluttede med bøn og sang. Da nogle i naboskabet hørte det og følte en tilskyndelse til at fejre sabbaten bedre end de havde gjort hidindtil, kom de af sig selv ogsaa til stede. Da de ikke havde plads mere i hjemmet, ønskede de at udøve deres forehavende i kirken, hvilket jeg ikke mente at kunne afslaa. Man gør ikke andet end synger en aandrig sang, derpaa katekiseres, og efter en kort bøn og sang gaar de fra hinanden igen. Jeg har selv nu og da overværet saadanne forsamlinger og ikke mærket noget utilbørligt eller urigtigt deri... Gad nok vide, med hvilke ord og i hvilken hensigt vedkommende præst har forebragt Deres højærværdige dette,... men skulle Deres Højærværdighed tvivle om min søn har den rene lære, er han villig at lade sig stævne til Dem for at eksamineres. Vale!

Skrivelsen viser, at N. Ewald ikke var tabt bag af en vogn (det lille ord Vale! C. P 95) Han forstod at sige sin mening med et kort punktum til slut! Provst *Samuel Reimarus* i Tønder har nok forstaaet det! Men et aar efter maatte *Niels Ewald* atter forsvare sønnen. Mødernes afholdelse i kirken blev forbudt, men man formaaede ikke at standse vækkelsen. Den bredte sig til andre sogne, skønt præsterne i Møgeltønder, Ravsted og Løgumkloster haardt gik imod. Navnkundig blev *Enevold E* ved sine katekisationer (allerede 14 aar gammel havde han læst hele Bibelen igennem 4 gange), men mest berømt blev han som prædikant, 1720 udgav han anonymt »Den sande kristendoms rette grundvold« 1721: »Begyndelseselementer i Guds ord«. Da Vajsenhuset blev oprettet 1727, blev han kaldet til lærer der, og fra 1728, da han tog dansk teologisk embedseksamen, blev han Vajsenhusets præst. I Kbhvn fik han afgørende betydning for pietismens vækst, men det tilhører den almindelige danske kirkehistorie. Hans søn var digteren *Johannes Ewald* (* 1743 i Kbhvn). Enevold Ewald blev 1730 gift med Marie Wulff, der efter hans død giftede sig med hørkræmmer og overformynder Peder Huulegaard, (kendt fra Johs. Ewalds historie). Den præst, som i Sønderjylland stod ham nærmest var *Nic. Brorson* i Bedsted. – *Enevold Ewald* blev meget savnet i Højst, men den gamle *Niels Ewald* forkyndte samme evangelium, holdt bedemøder i pgd, og støttede de vakte. 1729 døde hans hustru, hun havde selv valgt teksten til sin begravelse, Sl 116. – Efter *Enevold Ewald* fik Niels E en ligesindet medhjælper, *Espen Petersen Hørup* (sp her 1733–37), »en tro og retsindig tjener«, *Niels Ewald* døde 1733 og pastor *Lohmann,* Tinglev, talte over den af E selv valgte tekst, Hebr 13, 17. Provsten skrev om Niels Ewald, at »Er ist nicht dumm,« og det var han saavist heller ikke. Han besørgede en ny udgave af Støckens lærebog og var medarbejder ved den ny salmebog (Varnæs). Naar provsten f eks skrev om »underlige forhold« i sognet, sigtede han til *Enevold Ewalds* møder (C. P 95).

Espen Hørup blev gift med en datter af *Niels Ewald,* han blev meget elsket af de vak-

te, men han døde allerede 1737, kun 40 aar gammel, og man bad inderligt i forsamlingerne om at faa »en tro og retsindig tjener igen.« Men bønnen blev ikke straks opfyldt. Den ny sp *Jens Nielsen Ussing* (1738–42), søn af stiftsskriver, ejer af Ussinggaard i Korning, var cand theol fra Kbhvn, ugift, blev syg og afskediget som sindssyg 1742. Man valgte saa den 27 aarige hellige cand *Nik. Knutzen* til sognepræst (1742–60), han var søn af herredsfogeden i Ravsted (se der), og fra Højst flyttede han 1760 for at blive archidiakon og senere sognepræst i Tønder. Han var en ægte herrnhuter. Om sin aandelige tilstand skrev han til sin broder, der var læge i Barby og medlem af Brødremgh: »Jeg takker min forbarmer for, at han har taget sig saa trofast af mig og gjort mig til sin ejendom. Derover vil vi glæde os som syndige orme for hans ansigt og prise hans vunder. Min aand længes ofte efter at se Jesus... min hustru er en synder og dog en helgen tillige. Livet i præstegaarden »vidnede, at de ikke var af verden, men af Gud«, og huslæreren, *Martensen,* havde samme syn. Der kom mange i kirke, og brødremenighedens rejsepræster var velkomne, f eks lod han rejsepræst *Jens Block* holde passionsbetragtningen 1757 (som K holdt hver uge), rejsepræst *Høyer* kom ligesaa, de bad og sang sammen, og K spillede paa klaveret. K elskede de hellige, men i Højst by var der kun saa faa af dem i begyndelsen. Efterhaanden blev der flere. 1745 hærgede den skrækkelige kvægpest, og kong Chr VI forordnede bods- og bededag 9. april 1745 i alle hertugdømmets sogne. Pesten begyndte 3 km fra Højst by i Søvang, og her var alt spærret i en maaned, saa selv døde ikke kunne blive begravet derfra (liget af en kvinde stod derhjemme fra 20. april til 26. maj, da præsten uden tilladelse foretog begravelsen). – Da Knutzens gode ven, pastor *Flor,* Tønder, døde, blev Knutzen valgt til hans efterfølger. Om hans sorg og smukke indførsel i kirkebogen ved Chr VIs død 1746, se C. P 112.

Pastor *Peter Petersen Hoeck* (1760–70) var født i Rens, havde været prædikant paa Augustenborg og flyttede til Ulkebøl 1770. Der vides intet om hans embedsvirksomhed her, men »det ryggesløse liv begyndte at indsnige sig i menigheden, saa der ved barnedaab, begravelser o lign blev vældigt sviret og drukket« (J. Br 368). Folk søgte til pastor *Windekilde,* Løgumkloster. Heller ikke de følgende præster var ven med de vakte: *Hans Petersen* (1770–1809), gaardmandssøn fra Hajstrup i Bylderup, og *Ludolph Bargum* (1810–25) (hvis fader var provst i Aabenraa) som 1825 flyttede til Tyrstrup-H. – I den lille by, Holme samledes fra 1802 et lille samfund af vakte hos de to brødre *Peter* og *Andreas Nissen,* og 1818 var der enkelte troende i Højst og Solvig. I Alslev samledes man hos gdjr *Peter Sørensen,* en ikke helt lille flok. Pastor *Bargum* skrev ved sin bortrejse, at »han aldrig, aldrig (nie, nie!) kunne eller ville glemme, »med hvilken humanitet og hos foresatte saa sjældne imødekommenhed (Leutzeligkeit) han altid var blevet behandlet af dem« C. P 256). – Pastor *Lorenz Mich. Bjørnsen* (1825–49) af Oksenvad-Jels, var cand fra Gottorp og kom hertil fra Skast. Provst *Ahlmanns* ligtale over ham findes i Tønder provsti-arkiv. Han havde god kirkegang, var ikke rationalist, men heller ikke ven af de vaktes forsamlinger (»til visse tider var han mere glad for sin romflaske«! J. Br 370). Han var dygtig prædikant, – det hændte, at han mødte beruset i kirken. Men i 1832 var der vækkelse i Alslev, gdjr *Peter Sørensen* († 1837) glædede sig, hans søn, *Hans Peter Sørensen,* overtog gaarden, og forsamlingerne blev stadigt holdt der. Kromanden i Alslev, *Paul C. Petersen* og hustru var stadigt troende mennesker (paa hendes grav satte kromanden 1832 ordene: »Jesu blodige lidelser var mit hjertens element i live, min skat, mit eneste. Som en synder vidste jeg ej mere end hans passion og død, Herre, nu lader du din tjenerinde fare i fred.« Manden døde 1862. Lille Kathrine († 55), som tjente hos *Hans P. Sørensen,* var blind, men hun var et levende vidne, og fik ved bøn sit syn igen (J. Br 371) og hun kunne atter kniple. Hun blev hentet til mange forsamlinger paa egnen, stundom gik hun dertil, altid i træsko, og der er mange træk om, hvordan hun var til velsignelse. *Hans P. Sørensen,* Alslev, døde 1854, møderne fortsatte hos *Hans Nissen Hansen,* Højst († 1874). – Pastor *Sabinus Høgsbro* (1850–67) var søn af amtsprovst, dr Hans H, Rødding-S og broder til politikeren Sofus H. Han var meget afholdt i Højst, baade i Døstrup 1865 og i Skærbæk 1866 ønskede man ham til sp. Han maatte tage afsked p gr a edsnægtelse, ægte dansk som han var, og menigheden gav ham ved afskeden et guldur med kæde. En datter fru *Inga Høgsbro Christensen,* pianistinde i New York, har i »Inga – play« skildret sit barndomshjem i Højst. (Se Bjerreby, her III, 412, jvf. Berl tid 23. april 53).

Tiden 1867–1920

Der var hyppigt præsteskifte i disse aar. Pastor *Johs» Momsen* (1867–74) blev kendt som en af de førende IMs præster, han flyttede til Burkal, se der. Hans moder var af Balslevslægten. *H. W. Dose* (1874–82) f i Oldensworth, flyttede til Stepping-F. Var gift med en datter af den kendte stænderdeputerede Andreas Petersen fra Dalby ved Kolding. *Nis S. Gottfriedsen* (1883–92) var født i Nustrup og flyttede til Nustrup, hvor han blev provst, se der. Han var ikke IMs ven. *Chr. Mathiesen* (1892–1900) var født i Rinkenæs, fl t Egen, se der. I hans tid blev et missionshus opført, tæt ved kirken, Dr phil *Chr. J. Nielsen* (1900–03) var født i Rinkenæs, fl t Flensborg, senere Toftlund, se der. *Thomas E. Nielsen* (1903–11) * i Munkbrarup, fl t Rise, se der. *Thomas Chr. Thielsen* (1912–19) var født i Hanved, flyttede 1919 til Holsten.

Tiden efter 1920

Pastor *Poul Schülein* (1920–32) rkp Solbjerg k, Frederiksberg, blev sept 1920 kst som sp i det ledige embede. Kirkekollegiet, hvor der ogsaa var tyske medlemmer, erklærede paa forespørgsel: »Kirkesproget er dansk«, og der var ikke brug for tyske gudstjenster (Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, 40). Men 1921 indsendtes af andre et andragende, først ønskede man ansat en tysk andenpræst,

derefter 15 tyske gudstjenester ved pastor *Beuck,* Tønder, det sidste stadfæstedes, men kirkekollegiet fastholdt sit første standpunkt. De, der ønskede tysk gudstjeneste, var utilfredse med, at de tyske gudstjenester skulle holdes uden for den danske gudstjenestetid, om eftermiddagen, eller om morgenen. Provst *Schülein* skriver:

To brødre fra landsbyen Søvang i Højst sogn, *Anders* og *Christian Nissen,* havde spillet en stor rolle i sognene hernede og vakt en del røre. De var begge udpræget »gammel-budskabs mænd«, med visse anlæg for suggestion. »Omvendelser« skete i snese ved deres møder; men man saa aldrig noget til de »omvendte« senere.

Anders Nissen blev før forrige krig fundet myrdet lige udenfor Tønder. Han begravedes under uhyre stor deltagelse og betragtedes som martyr, – sikkert ganske uden grund. – *Chr. Nissen* forsøgte at fortsætte arbejdet, men det ebbede ganske ud, efterhaanden som danske præster kom ind i sognene og bragte sund forkyndelse. Aarsagen til, at disse brødre og flere sekterere, bl a den berygtede »pastor« *Sørensen,* fik saa stærk indflydelse, skyldtes sikkert dette, at forkyndelsen saa overvejende havde været følelsesbetonet, uden reel kristelig oplysning. En udtalelse fra *Chr. Nissen* er typisk, (jeg har selv hørt den): »De vantro er dem, der løber til kirke og render til alters!«

Der fandtes et missionshus i privat eje, men det solgtes til tysk skole! meget betegnende.

I flere aar holdtes i forsamlingshuset store møder, hvor biskop *Ammundsen,* biskop *Olesen,* provst *Nordentoft,* dr theol *L. J. Koch,* pastor *Severinsen,* provst *Hee Andersen* og seminarieforstander, pastor *Albeck,* Tønder, talte og gav sund, kristelig oplysning, ligesom der i stedet for bibeltimer holdtes katekismustimer, idet mange slet ikke havde lært noget paa dansk og ikke kendte ordlyden paa dansk af katekismen. – Disse timer samlede saa godt som hele sognet.

Kirkegangen var ualmindelig god, ca 10–15 pct, og i de første aar samledes baade danske og tyske i kirken; men da den tyske kurs skærpedes og tysk gudstjeneste indførtes, udvandrede en del af tyskerne.

1927 blev kirken smukt restaureret, under Nationalmuseets tilsyn, men af byens haandværkere og kirken fik elektrisk lys.

Der dannedes et konvent af de danske præster, der efterhaanden kom herned, provst *Christensen,* pastor *Albeck,* pastor *Hvidt, Skovgaard-Petersen, Høgsbro, Martin Hansen, Helms* og *Kiilerich* samt *Jørgensen,* Skærbæk. Endelig var *Wind,* som eneste tysk-uddannet præst ogsaa medlem. Det var et broderligt og godt fortroligt konvent, hvor man havde raad til at være uenige, fordi man holdt af hinanden. Konventet bestaar endnu.

Provst *Christensen* og pastor *Albeck* satte et »Provstikonvent« i gang; det var et arbejdskonvent, hvor alle, ogsaa de tyske præster, i provstiet samledes i Tønder, oprindeligt i to dage, senere kun een dag, og her talte prof *L. P. Larsen,* prof *Torm,* dr theol *L. J. Koch* og flere.

Konventet blev genoptaget under Schüleins ledelse og afholdes i Løgumkloster. – Baade det »lille« konvent og provstikonventet omfatter baade præster og præstekoner.

Store nationale fester prægede de første aar efter genforeningen.

Pastor *L. M. Nielsen Harridsbo* (1932–59) begyndte saa godt. Han skriver (Kirk Hb 1935, s 253) at kirkegangen er 10 pct, rolige forhold, det aandelige liv præget af IM, fh, selskab ungdomsf. Men i Kirke og sogn 1953, s 48 skriver han: I kirkelig henseende maa Højst sogn betegnes som temmelig dødt, en vægtig aarsag hertil er sikkert den stærke spænding mellem dansk og tysk. 1959 skriver han (Kirk Hb s 278) Ringe kkg, stærkt splittet, meget ringe kirkelig interesse, ganske faa IM, KS, pigesykr i pgd, mdl gudstjeneste ved indkaldt grundtvigsk præst (Nielsen, Højer).

28. jan 1933 indviedes en lille *kirkesal* paa *Ellehus.* 1926–51 var *Erik Appel* forpagter af Ellehus domæne. *Erik Appel* prædikede selv der et par gange om maaneden, et par grundtvigske nabopræster hjalp med daab, altergang osv. Ellehus blev midtpunkt i en lille folkelig og kirkelig kreds, ikke nogen frimenighedskreds, men en fri kreds, som kom til at betyde en del paa egnen (De gr fri- og valgmenigheder, 1944, 238 f).

Erik Appel (* 1880 Rødding højskole, † 1964 i Skibelund) var sønnesøn af frimenighedspræst *Cornelius A,* Rødding, søn af højskolel, red *Mathias A* (hans farbroder var kirkeminister Jakob A), blev cand mag i naturfag 06, elev og medhjælper Askov højskole, hans varme interesse for danske i USA (hans fader red »Kors og stjerne«, Dsk folkesamfunds blad) fik ham til at rejse til Des Moines, Iowa, hvor han var lærer paa Grand view college 07–13. 1907 var han blevet gift med *Herdis Høgsbro,* datter af højesteretssagfører, justitsminister Svend H, (hun var søster til biskop Halfdan H). 1913 blev han højskolelærer i Roskilde, og da Rødding højskole kunne genaabnes som dansk 1920, følte han det som et kald at blive forstander der, og dermed var traaden til fortiden knyttet. Han var sønnesøn af skolens sidste forstander, og hans hustru var sønnedatter af en tidligere forstander, Sofus Høgsbro, der var broder til pastor Sabinus H her. Men 1926 maatte han bryde op derfra, en tiltagende tunghørighed tvang ham. Men han ville bevare forbindelsen med Sdj, han forpagtede Ellehus domæne ved sydgrænsen, og her fortsatte han sit folkelige og kirkelige arbejde. Ved sit omfattende virke vandt han en fast position blandt sine landsmænd, og han blev en af de mest skattede ordførere ved møder rundt om i landet. 1939 blev han folketingsmand for Tønder kredsen (Venstre), og var ftm til 1950, tog i folketinget navnlig til orde i folkelige og nationale spørgsmaal. Han fik en række tillidshverv: Medl af udvalget for dansk-amerikansk mission fra 1917; formand for Elektricitetsselskabet for Rødding og Omegn 1921–26; leder af Ellehus privatskole 1927–47; formand for planteavlsudvalget i Slogs herred 1929–35; formand for Dansk Samfund i Øster Højst sogn 1934–51; medlem af folketinget 1939–50; formand for Erhvervskontoret for tunghøre og døvblevne fra 1944; næstformand i bestyrelsen for Landsforeningen for Ordblinde 1946–51; æresmedlem af Foreningen af

private Ordblindepædagoger 1950; medl af bestyrelsen for Skibelund efterskole fra 1952; formand for Skibelundforeningen fra 1954 og for Venstrevælgerforeningen i Malt sogn fra 1954.

Litterære arbejder: Præsident Wilson (1919, i serien Folkets Førere); De Forenede Stater siden Borgerkrigen (1922, i Verdenshistorien siden 1866); Det tyske Mindretals Stilling i Riget gennem 25 Aar (1946); Sofus Høgsbros folkelige og politiske Gerning (1953); Svend Høgsbros folkelige og politiske Gerning (1955); artikler i Højskolebladet, Dansk Udsyn, Tilskueren m fl.

(Fr. Nørgaard: Danm folkehøjskoler, 1940, 13 f, Højskolebl 1920, 1964, Rødding højskoles aarsskr 1925, 1965. DBL XXVII, 31–32). Efter Erik Appels bortrejse ophørte gudstj paa Ellehus, og en kreds af KS fortsatte det gr arbejde med særlige gudstjenester i kirken.

Forholdet mellem pastor *Harridsbo* og menigheden udviklede sig saaledes at man søgte at faa ham afskediget efter paragraf 14 i præstelønningsloven, der siger, at »saafremt der gennem en aarrække har bestaaet en dybtgaaende uoverensstemmelse, som betyder en væsentlig hindring for det kirkelige livs trivsel i et sogn« kan sp afskediges, naar der foreligger en indstilling fra sognets provst og biskop. Det var første gang denne afskedigelsesparagraf blev anvendt, og det var særligt uheldigt, da Højst ligger i »den truede firkant«. Den pinlige sag vakte dog ikke særlig opsigt, og afskedigelsen ansaas for berettiget, den godkendtes ogsaa af pastor H (Højskolebl 1959, 132).

Der fremkom forskellige redegørelser. I Berl tid 18. jan 59 hedder det:

I et telegram fra Tønder (Berl tid fredag den 16. jan) meddeltes det, at den 57-aarige sognepræst i Øster Højst i Sønderjylland, *Lars Harridsbo,* havde sendt Kirkeministeriet sin afskedsansøgning efter at være blevet beskyldt for embedsforsømmelse.

I en klage til biskoppen henvistes ifølge telegrammet til paragraf 14 i den ny menighedsraadslov.

I et brev til Berl tid tilbageviser sognepræsten i dag, at han skal have gjort sig skyldig i tjenstlige forsømmelser. Sognepræsten har anmodet om optagelse af følgende:

»Sagen ligger helt anderledes. I oktober 1946 fandt en lille gruppe af Højst sogns befolkning pludselig paa, at man ikke mere kunne bruge mig som præst. Man indkaldte derfor en udensogns præst til afholdelse af en maanedlig gudstjeneste. Den paagældende præst kan imidlertid ikke paatage sig tjenesten i Højst p gr a hans alder. Og nu ligger det saadan, at det ikke er muligt at faa en anden præst paa egnen til at overtage tjenesten. Biskop *Dons Christensen* sendte mig i den anledning en skrivelse omkring 1. nov forrige aar, i hvilken han spurgte mig, hvad jeg mente om at lade mig afskedige efter § 14 i præstelønningsloven. Skete det, ville jo splittelsen i menigheden fjernes. Jeg deler i nogen grad biskoppens anskuelse, af hvilken grund jeg har meddelt, at jeg ikke vil modsætte mig en afskedigelse paa grundlag af § 14. Herefter vil jeg faa ventepenge i fem aar og derefter pension, dersom jeg ikke kommer i embede igen i løbet af de fem aar. En anden mere tungtvejende grund til, at jeg gaar ind for afskedigelsen, er denne, at jeg er meget ked af at være i Højst, fordi de kirkelige forhold er haabløse. Paa den ene side har vi det store tyske mindretal med egen kirkelig betjening. Paa den anden side har vi gruppen, som ikke kan bruge mig. Resten af sognets befolkning er saa mine folk. Men de er ukirkelige – benytter faktisk kun præsten til at foretage deres kirkelige handlinger. Dette betyder, at kirkebesøget er meget ringe, hvilket jeg aldrig har kunnet affinde mig med.

Det er altsaa mit absolutte ønske, at min afskedigelse maa kunne gennemføres. Jeg bliver jo ingenlunde daarligt stillet økonomisk. Og jeg regner med muligheden af, at jeg kan finde et eller andet, som jeg kan fordrive tiden med paa en god maade, og som maaske ogsaa kan supplere min indtægt, – saafremt altsaa, det ikke lykkes mig at faa præsteembede igen, for hvilket min alder sikkert er en stor hindring.«

Pastor *A. M. K. Sølvsteen* (1959–67) skriver 1966: Kkg 4 pct, trofast flok af kirkegængere, mindre IM kreds, godt nationalt og folkeligt arbejde i Ellehus, 3 ungdomsf, menighedsmøder, sømandskr, DMS, kirkeblad. Nogen dansktysk brydning, en del tyske betjenes af den tyske frimenighedspræst i Løgumkloster. Sp bistaar sp i Løgumkloster. Pastor *S. M. Lauridsen* har virket her siden 1967.

Blandt *lægfolk* nævnes:

IMs ledere:

Gdjr *Anders Nissen* (* 1861, dræbt 15. okt 1913), Søvang, var fritidsarbejder i IM, en solid og vederhæftig forkynder. Han døde efter at være blevet dødeligt saaret ved et bagholdsskud paa vej hjem fra et missionsmøde i Tønder. Motivet til drabet og gerningsmanden blev aldrig fundet. Hans broder, *Christian Nissen,* (* 1863, † 1928) gdjr i Søvang, var en følelsesbetonet vækkelsesprædikant, fik stor betydning i de kredse, der laa paa hans pietistiske og hjemmetyske linie. Han var missionær og 1912 traadte han ud sammen med de 12 udtraadte præster (IM Tid 106 aarg, 123) se iøvr ovf.

Ldmd *P. Poulsen,* Alslev, *H. Thiesen,* H, fmd IM.

I *menighedsraadet* har bl a virket:

Manufakturhandler *Medard Mahler* (* 76, † 54) IM, tysk. Gdjr *Hans S. Schmidt,* Methaslund (* 80). Gdjr *Jørgen Jørgensen,* Busholm, i provstiudvalget, grundtvigsk. Rentier *Johs. Demant.*

Skolen

Betydende lærere: Førstelærer *K. J. Moeslund,* lærer i Ø Højst 1927–64, dygtig skolemand, kirkesanger og bibliotekar.

Centralskole fra 1960 samler alle danske børn i sognet (7. kl + børnehaveklasse), ledere: – 1967: førstelærer Sv. Aa. Filipsen, 1968: Førstelærer *J. J. K. Trige,* der var kirkesanger til 1. juli 70, da elever fra skolen overtog kirkesangerens funktioner under ledelse af lærer *Andreas Brandenhoff,* der ogsaa er organist ved kirken. Tysk privatskole og børnehave.

Verdenskrigen 1914–18.

28 faldne.

Besættelsestiden 1940–45 betød alvorlig splittelse mellem gode danske hjem og de forholdsvis mange tyske og nazistisk prægede. Splittelsen nu svindende, og der er paa flere omraader godt samarbejde mellem danske og tyske i sognet.

Ved kommunesammenlægningen i 1970 gik Højst sammen med Bedsted, Løgumkloster og Nr Løgum i nuværende Løgumkloster kommune, hvis første borgmester blev Højst kommunes hidtidige sogneraadsfmd gdjr *Peter M. Nissen,* Øster Højst.

Højst kirke, midt i sognet, i den sydøstl udkant af Øster Højst by, er ret anselig, blytækt, en af de bedst bevarede romanske teglstenskirker paa egnen. Apsis, skib og kor af munkesten med rundbuefrise, hvorover en gesimsfrise i nord, og mod syd en frise med kantrejste mursten. Ingen oprind vinduer i brug. Norddøren forsvundet, syddøren er rundbuet og falset i muret fremspring. Lavt, gotisk taarn med pyramidetag, ommuret. Lille vaabenhus mod syd med svungen gavl og smukt dørparti. Det fik 1852 blaat tegltag. Solskive i gavlen af eg fra 1796. Taarnrummet har højtsiddende, ottesidet hvælv, rundbue til skibet. Skib og kor har gotiske ribbehvælv, prydet med frisk udførte kalkmalede dekorationer, de vestlige fra 1500t. Nord og syd for korbuen dækker de gotiske hvælv delvis de rundbuede sidealternicher. Apsis har træhvælv fra 1852. Apsis staar i blank mur, resten er hvidkalket. – Gotisk figurrig fløjaltertavle fra ca 1475 med Golgata i midtfeltet og de 12 apostle paa sideskabene. Omdannet 1702, da den fik et uskønt udsavet topstykke med Kristusmedaljon, flankeret af graahvidt malede smaa engle og akantus. Predella bestaar af gotiske dele og indskrifter, kalk med gotisk knop og sekskantet fod fra ca 1600, samtidig disk, oblatæske fra 1895, pletkande fra 1898. Sygekalk fra ca 1800. To par stager af sengotisk form, 45 cm 29 cm høje fra ca 1575. Romansk granitfont af arkadetype med firkantet fod med hjørnefigurer. Renæssanceprædikestol med karnap af Tøndertypen, dog kun med 6 felter, fra 1603, relieffer med Jesu liv og Kristus som verdensdommer. Samtidig lydhimmel. Paa væggen et korbuekrucifix med sengotiske sidefigurer fra ca 1500. Kristusfiguren er iflg indskrift paa den bærende bjælke skænket 1744. Stolestader fra 1898. Paa triumfvæggen en saakaldt Luthertavle, opsat ved Lutherjubilæet 1884. Det tidligere orgelpulpitur med buet rækværk og balustre fjernet 1961. I et sidealterskab, som 1956 viste sig at have rummet en Sct Nicolaus-figur, staar nu en Maria med barnet. Klokke fra 1752 og genforeningsklokke med vers af Kaj Hoffmann. I vaabenhuset gravsten over pastor Espen Hörup og hustru (Johs. Ewalds faster). Monument over faldne 1914–18. 280 sd. Orgel fra 1962. Smuk portal ved indgangen til kirken. Restaurering af kirken (bl a omfattende afdækning af særegent baggrundsmaleri paa altertavlen) er planlagt og godkendt og ventes paabegyndt i 1972.

Danm kirker XXI, Tønder a, s 1568–83, Mack D 419.

Folketal: 1860: 868, 1910: 860, 1925: 848, 1965: 1197. 1970: 1130.

Altergæster: 1922: 400, 1934: 250, 1942: 150, 1954: 75, 1960: 454, 1970: 433.

Menighedsraad: 1922: 2 IM, 4 u p (4 dsk, 2 ty), 1934: do, 1942: 2 IM, 1 soc, 4 u p (5 dsk, 2 ty), 1953: 2 IM, 1 gr, 1 soc, 3 u p, (1 ty), 1965: 2 IM, (deraf 1 ty), 1 soc, 4 u p, 1969: genvalg.

Sognepræst

Indt: 1907: 4542 rmk, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl Avling: 36 ha. – Den gl pgd fra 16 aarh var firlænget, med straatag og skodder for vinduerne, blev revet ned 1899, og man byggede en herskabelig pgd i villastil, omgivet af en stor have. 1962 indrettedes præstebolig i den gl skole, opf 1844, fredet kl B, god med en lille have. Sammen med kirken er her et smukt byparti.

15. 19. juni 1850–20. maj 67 (hjpr Todbjerg-M 47): **Sabinus Høgsbro,** sp Farup 68, se Bjerreby.

16. 1867–74: **Johannes Jonas Aleksander Momsen,** fl t Burkal, se der.

17. 1874–82: **Herman Wilhelm Dose,** fl t Stepping-F, se der.

18. 1883–92 (sp Ubjerg 79): **Nis Simon Gottfriedsen,** fl t Nustrup, se der.

19. 1892–1900 (sp Rødnæs, Slesvig 86): **Christian Matthiesen,** fl t Egen, se der.

20. 1900–1903: dr phil **Christen Jørgen Nielsen,** fl t Flensborg, se Toftlund.

21. 1903–11 (sp Brarup 97): **Thomas Ernst Nielsen,** fl t Rise v Aabenraa.

22. 1912–19 (sp Skast 05): **Thomas Christian Thielsen,** * 3. okt 83 Hanved. Forældre: Lærer Friedrich Nissen T og Agathe Hansen. Stud Flensborg, fl t sp Herzhorn, Holsten 19, død 36.

23. (kst 13. aug 1920) 31. marts 1921–21. juli 32 (rkp Solbjerg k, Frberg 30. sept 15): **Herman Poul Schülein,** fl t Løgumkloster, se der.

24. 25. okt 1932–7. febr 59: **Lars Møller (Nielsen) Harridsbo,** * 26. febr 03 Sdr Harridslev, Hjørr a. Forældre: Præstegaardsforp Niels Laurids Nielsen og Jørgine Martine Jensen. Stud Akad kursus 28, c 32^2 (l) afsk 7. febr 59. Tog bopæl i Biltris pr Kirke Hyllinge og tog 1962 tillægseksamen i religionshistorie, hovedfag til skoleembedseksamen, stud mag med tysk som bifag, lærer Slagelse 64. ~ 15. aug 26 Anna Henriette Lang, * 14. april 01 Slagelse. Forældre: Bogtrykker Salomon L og Sophie Frederikke Sørensen.

25. 25. aug 1959–17. febr 67 (hjpr Vejgaard 11. maj 56): **Anker Marius Kristensen Sølvsteen,** * 20. nov 26 Asaa. Forældre: Lærer Jens Marius Kristensen S og Karoline Marie Sørensen. Stud Rønde 45, c Aarhus juni 52 (l-98), lærer Forsvarets civilundervisning 55, ~ 28. juli 57 Grethe Estrup Jensen, * 6. dec 28 Silkeborg. Forældre: Bankdirektør Niels Christian Estrup J og Karen Martine Nielsen. – Hustrus broder: Skagen. Forflyttet til rkp Thisted-T, sp Skinnerup 17. febr 67.

26. 25. maj 1967: **Svend Marius Lauridsen,** * 17. maj 21 Tørring v Lemvig. Forældre: Husmd Kristian L og Anna Sofie Andersen. Ved landbrug 32–57, paa Rønshoved højskole vinteren 47–48. Stud Aarhus akademi 58, c Aarhus 66^2 (h-69). ~ 8. aug 59 Julie Marie Jessen, * 18. febr 33 Haderslev. Forældre: Tilsynsassistent Jes J og Anna Jepsen.

Litt: A. Petersen: Chr. V og bonden fra Højst (Solvig), Sdj mdskr 1934, 153 f. J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, Kirke og sogn, 1953, Ribe st aarb, (Schülein), R. J. Schmidt i Sdj aarb 1942, 137 f , Hejselbj P, s 113 f, H. Hejselbjerg Paulsen i Sdj mdskr 1950, 102–12. Personalhist tidsskr 1944, 185 f. (To breve fra Nic. Ewald til Enevold Ewald). – Medd fra postbud J. Chr. Bendorff.

HOSTRUP

Hostrup sogn, 3823 ha, grænser op til Tønder købstad, er fladt (Slogsherred fladen), præges af aaer, omgivet af store enge, der før marskafvandingen stod under vand om vinteren. Mange af de for Vestslesvig karakteristiske afvandingsgrave. Sognet er slettesogn, men har en mere afvekslende karakter end herredets andre sogne, idet et højdedrag fra Lund bakkeø gaar midt gennem sognet mod vest, kendetegnet af de mange mergelgrave. Jejsing bakke, 21 m, har vid udsigt over det flade land. Der findes baade ler- og sandmuldet jord, næsten skovløst. I de sidste aartier er der dog anlagt en del plantager. – Byerne H m kirke, pgd. Stationsbyen Jejsing med fh fra 1909, 200 sd, centralskole fra 1956, bibl, tysk privatskole fra 1946 i tidligere kro, sportsplads. Den Hostrupske gaard i Jejsing i slægten Hostrups eje i ca 100 aar, 97 ha. Rørkær, Solderup.

Hg. Solvig under Schackenborg (358 ha), med interessant staldlænge fra 1585, hovedbygn fra 1851, hg. Store Tønde udstykket (delvis) 1951 til husmandsbrug anselig nordbygning og lade, nu 68 ha. Flere større gaarde. Mange mindre brug. Kun lidt skov.

Ingen oldtidshøje. Ved Rørkær har været en helligkilde (D Atl VII, 294), indtil 1828 modtog fattigkassen aarlige beløb af kildeblokken. Syd for Rørkær en banke, hvorom sagnet fortæller, at der har ligget en borg. Til en plads »Ryttergraven« øst for Rørkær knyttes sagn fra svenskekrigen. I moserne er fundet rester af egetræer og hjortetakker, minder om fortidens skove. Kolonien Julianebjerg blev nedbrudt ca 1860.

Afstemninger: 1871: 98 dsk, 46 ty, folkeafst 1920: 299 dsk, 285 ty (34 tilrejs fra Danm, 87 fra Tyskld), 1964: 460 dsk, 109 ty.

Under den prøjsiske administration bestod sognet af 4 kommuner: H, Rørkær, Jejsing og Solderup.

Af den ældre præstehistorie

(Historikeren, dr phil **Max Rasch,** Aabenraa, født her i sognet, medarb v tyske tidsskrifter, har udarbejdet H sogns historie, og pastor **J. Hansen** har skrevet flere afhandlinger om H sogn).

H sogn hørte til Slesvig stift til 1920. Højst var anneks i middelalderen. Ingen sognepræst er flyttet herfra siden reformationen. Kun 3 sognepræster har ikke været sønderjyder.

Den første præst, man kender ved navn, var *Per Matsøn,* (før 1481), der henlevede sine sidste aar som munk i Ribe. I 1480-erne hed præsten *Truels Petersen.* 1504 og 05 er præstens navn *Mauritius Hartebrecker,* og paa det tidspunkt er Højst sogn anneks til Hostrup. Biskop *Detlef* af Slesvig giver i et brev af 17'-december 1506 udtryk for, at hensyn til den kirkelige betjening gjorde det nødvendigt at adskille Højst og Hostrup kirker. Han paataler forsømmelser ved gudstjenestens afholdelse. Sognepræsten *Laurentius Petri* lader herefter en kapellan forvalte Højst sogn, der ved præsteskifte i Hostrup atter skulle blive selvstændigt. Dette skifte fandt sted 1519, den nye præst i Hostrup, *Andreas Thomæ,* har nok været sognets sidste katolske præst.

1539 nævnes som præst i H *Richelius Nicolai* (født i Ravsted), paa en nu forsvunden præstetavle stod der ud for hans navn: primus hic evangelium pure docuit. 1540 blev præstegaarden paa ny opbygget efter en brand. Han lod sin søn *Peter Riggelsen* studere i Wittenberg (Sdj aarb 1905, 106). 1569 overtog han embedet. Hvad han oplevede i sin embedstid, der strakte sig over det meste af 35 aar, har han nedskrevet, en vigtig kilde til sognets historie. Bl a skænkede Dorotea Rantzau til Solvig en værdifuld alterkalk, der blev taget i brug juledag 1593. Med et »takket være Gud« lader han os vide, at tiendeafgiften nu blev omregnet i penge. Han studerede flittigt bøger om mærkværdige naturbegivenheder og deslige. Tidens mennesker var præget af overtro, ogsaa gejstligheden. Han døde 1603, men forinden havde sognemændene lovet hans søn, *Riggel Petersen,* embedet, naar han var færdig med studierne i Rostock. Han tiltræder 1606. Det vides, at han stod i et godt forhold til befolkningen. I 1611 kunne han tage en ny prædikestol i brug, skænket af folket, boelsmænd saavel som kaadnere. Ogsaa hans sind var fyldt af en stærk overtro. »Gud bevare os for den lede djævel« er hans stadige bøn. Han døde 1634. Embedet blev i nogle aar forvaltet af en kapellan, *Hans Mortensen.* 1638 blev præstesønnen fra Emmerlev færdig med studierne i Rostock og samme aar gift med præstedatteren fra H (og med pigen fik han ogsaa embedet): *Paul Claudius,* en mand med sund sans for de jordiske realiteter. Under svenskekrigen i natten mellem 11' og 12' sept 1650 slog lynet ned i taarnets høje spir, som brændte og knuste vaabenhuset, de fattige beboere havde ikke penge til at genrejse spiret, og siden da har kirken haft sit lave taarn uden spir. Paul Claudius døde 1665, 50 aar gammel, og atter gik embedet i arv til en svigersøn, mag *Johannes Mauritius.* Han var præstesøn fra Tønder og blev mag i Kiel 1666. Hans navn er uløseligt knyttet til sognets skolevæsen, idet han i 1680 fik oprettet tre sogneskoler og selv forstrakte bønderne med laan til opførelsen. En fjern slægtning af den afdøde præst, *Johan Christian Fabricius* (1696–1716), blev valgt til efterfølger, da præstens søn, en efternøler, endnu ikke var fyldt 16 aar. Han efterfulgtes af en brodersøn, der ogsaa hed *Johan Christian Fabricius,* (1716–21). Han var gift med sin kusine, datter af den første Fabricius, hun blev senere gift med eftermanden, *Georg Eichel* (1722–67). Han har efterladt sig mange optegnelser om sognet og embedet og antyder, at præsterne maatte gøre de »formidableste« blandt bymændene mange indrømmelser, for at embedet kunne blive i samme slægt. Historisk interesse har det, at allerede 1724 begyndte udskiftningen for H bys vedkommende og fortsattes, saa den i hovedsagen var udskiftet før loven af 10. febr 1766. De andre byer blev ogsaa tidligt udskiftet, Rørkær allerede 1717. Den smukke præstegaard i vestslesvigsk stil, som opførtes efter brand i 1734, staar stadigt, fredet i kl B (avlsbygningerne er revet ned). Kirkebesøget var først i 18 aarh saa stort, at kirken maatte udvides med et pulpitur. E var rationalist, helt uden sans for den aandelige vækkelse, der gik over egnen, hvor nabosognene Højst og Burkal blev centre for pietismen. Han fortæller selv, at han »ikke som de andre præster blev smittet af den noksom bekendte og sikkert meget skadelige

herrnhutiske sot«. Provsten sendte præsterne en rundskrivelse med opfordring til at samles til konventer. Eichel sender skrivelsen videre til embedsbrødrene med kommentarer, hvor han langer drabeligt ud mod de pietistiske kollegaer. Han efterfulgtes af sin søn, *Friederich Wilhelm Eichel* (1767–1813), der af generalsuperintendenten faar skudsmaalet: under al kritik. Den adlerske agende, som blev indført i slutningen af 1796, førte ikke til vanskeligheder, som tilfældet var saa mange steder. F. W. Eichel tog afsked 1813, men døde først 1820. Efter ham rykkede en ny slægt ind i præstegaarden med *Friederich Müller* (1813–27), søn af en buntmager i Tønder. Han kom hertil fra Hjerpsted (var cand fra Gottorp) og døde 1827, 51 aar gl. (Wulff s 24). *Christian Hansen Hoeck* (1828–56) var bondesøn og cand fra Gottorp, kom hertil fra Hellevad-E (K o S bl 1874, s 31) tog afsked 56 og døde i Sdr Løgum 1873, 94 aar gl.

Pastor J. Hansen fortæller, at han husker, hvorledes de ældre, da han kom til sognet i 1911, omtalte Hoeck som en dygtig præst, meget grundig i undervisningen af konfirmander. Han var »slesvig-holstener«. (Jfr Kirkebladet for H sogn 1931, nr 4–7).

Pastor *Mouritz Mørch* (1857–64) af Mosbjerg-H, havde som student vakt opsigt ved sine fine eksaminer, blev 1849 sp i Rejsby, men da han ved sin tiltrædelsesprædiken havde udtalt sin troskab til kong Fr VII og sin harme over oprørernes tyranni, blev han fængslet af en udsendt patrulje, sad fængslet paa Gram slot, senere i Haderslev. Han førtes senere til Kbhvn og efter slaget ved Fredericia, som han i Middelfart var vidne til, kom han tilbage til Rejsby, hvor han blev modtaget med aabne arme. I Hostrup forstod han ligesom i Rejsby i høj grad at vinde sin menigheds tillid og kærlighed. 1860 valgtes han af gejstligheden til suppleant til den slesv stænderforsamling og deltog som saadan i de private møder, som den danske minoritet afholdt i Flensborg. Han var en begavet mand med mange interesser, ualmindeligt elskværdig, nød stor tillid og agtelse, administrativt meget dygtig, myndig og forekommende, en stor musikelsker. (Kolding-posten 4. og 11. aug 90).

Det berettes, at Mørch kort efter Dybbøls fald 1864 modtog et brev fra en slesvig-holstensk herregaardsforpagter i et nabosogn, hvori han i grove vendinger opfordrede M til at nedlægge embedet, ellers ville han blive jaget ud af pgd. Sognefolkene svarede for præsten, at saa maatte forpagteren stille med mere end 70 mand. I den følgende tid skiftedes de til at holde vagt ved pgd. I august 1864 blev han afskediget af de ny herrer med paabud om at være ude af pgd inden 24 timer. Se videre under Sdr Bjert. (Kirke og s, 1953, 41). Branden i kirken 1862 gjorde meget indtryk i sognet.

Tiden 1864–1920

Pastor *Chr. Damm* (1864–77) var født i Kværs og kom hertil fra Kværs, hvor han havde været sp siden 1847. Han udgav 1847 en omhyggelig bearbejdelse af Pontoppidans lærebog i korte udtog: Kort undervisning i den chr religion (C. P 111). Han var ikke saa afholdt af befolkningen som forgængeren, noget nøjeregnende og vanskelig at gøre tilpas, men en god prædikant.

Pastor *Joh. H. Weiland* (1878–1907), * i Oldenswort, kom hertil fra Bedsted,. I disse aar mærkedes de første spor af IM i sognet. Udsendinge fra »Gemeindeschaftsbewegung« holdt møder her med flere synlige resultater i den østlige del af sognet (Solderup), og der dannedes en kreds til støtte for Brødremgh. Der var ikke egtl vækkelse, nogle faa sluttede sig til IM eller Lt Mf, senere var der tilbagegang. Pastor W bemærker i embedsbogen, at han tog ikke del i disse møder. Omtrent samtidig kom der ogsaa et grundtvigsk arbejde i gang ud fra gdjr *Brinks* hjem i Rørkær. Her kom de danske frimenighedspræster i Sdj, jævnligt, især pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk. – I aaret 1900 var for første gang alle kirkerepræsentanterne (mghr) tysksindede, og der indførtes omgaaende 15 tyske gudstjenester, nogle aar senere forhøjet til 35, skønt ikke eet hjem havde tysk som hjemmesprog (heller ikke hjemmetyskerne, oplyser pastor J. Hansen).

I Rørkær samledes man tidligt om det nationale, her holdtes ogsaa kristelige møder, og fh blev et søgt samlingssted for de danske (det blev indviet 1909).

Pastor Weilands prædikener var teologisk grundigt forberedte, men han forstod ikke at tale folkeligt eller praktisk.

Pastor *Fr. Harder* (1907–11) blev afskediget uden pension p gr a uheldige affærer.

Pastor *Jørgen Hansen* (1911–40) sluttede sig til IM, han var tillige kst sp i Burkal 1915–16, og skriver, at »Hostrup ogsaa fik velsignelse af vækkelsen i Burkal med det stærkt pulserende kristelige liv«. Pastor H hørte til de 12, der brød ud i 1912, han tog regelmæssigt og virksomt del i IMs møder i Tønder, og hjemme i Hostrup havde han adskilligt kirkeligt arbejde i gang med samtalemøder, ungdomsmøder osv. Ved disse møder plejede han at tale dansk, og der var en ikke helt lille kreds, som sluttede op om ham. Indenfor den kreds blev den nationale grænse ikke trukket op. Men den grundtvigske kreds i Rørkær og i Jejsing fh stillede sig afvisende over for Hansens IMs forkyndelse, og især følte de sig ikke tilfredsstillet af ham i national henseende. Men ved afstemningen 24. jan 1921 blev der afgivet 280 stemmer for at beholde pastor H, mod 143. (Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, 35 f).

Tiden efter 1920

Pastor Jørgen Hansen blev her altsaa. De tyske gudstjenesters tal blev sat ned, 1931 omtaler pastor Hansen forholdene som »noget vanskelige«, tysk-dansk, det aandelige liv præget af IM (Kirk Hb 1931, 224), 1939 omtaler han pastor N. P. Nielsens ca 25 aarl gudstj, og de tyske gudstj, men kirkebesøget er dalende siden 1920. Sognet er baade nationalt og kirkeligt delt.

Pastor *N. P. Nielsen* skriver (»Præst ved grænsen«, 1961 s 28 f) bl a: Den 5. april var en kreds af beboere samlet til møde for at drøfte spørgsmaalet om ansættelse af en dansksindet og danskuddannet præst for sog-

net og tilstødende sogne samt Højer. En ansøgning herom underskrevet af 45 beboere hvoraf 2 medlemmer af menighedsraadet afsendtes til Kirkeministeriet. Andragendet kom senere til erklæring i menighedsraadet, hvor de resterende fem læge medlemmer ikke kunne anbefale andragendet, og man lagde vægt paa at betone at de fire var dansksindede mænd. I slutningen af 1935 paabegyndte pastor N. P. Nielsen sit virke i sognet.

Efter præsteskiftet 1941 overtog pastor *C. F. Bruhn,* res kpl i Burkal de tyske gudstjenester indtil han blev forflyttet 1947.

Provst *Hans Petersen* (siden 1941) skriver 1967: Kkg 4 pct, megen ligegyldighed, en trofast kreds af kirkegængere, i pgd: mghmøder, sym, ungdomsm, FDF (35), Yola, 2 fh, tysk frimgh (115) betjenes af pastor Kühl, Burkal. 1970: FDF har nu lokale i kommunens fritidslokaler. Ungdomsm er ophørt.

I 1971 meddeler provst *Hans Petersen:* Det var i alle henseender et splittet sogn i 1941. De dansksindede kirkeligt delt i to menigheder og den nationale stemning høj hos de tysksindede, det gik jo saa straalende paa alle slagmarker. Den kirkelige betjening af de tysksindede blev overdraget den res kapl i Burkal, der var ansat til at betjene de tyske i nogle sogne. Præsten blev vel modtaget af begge de kirkelige fløje og fra begge lejre kunne man nu samles til gudstjeneste. I 1956 dannede de tysksindede en frimenighed, der omfatter 11–12 pct af sognets folk. Baade den gamle præstegaard og kirken har gennemgaaet hovedrestaureringer i 1956–57. Gudstjenestebesøget har været meget konstant gennem aarene, en lille trofast kreds slutter op om sognepræstens arbejde.

Menighedsraadet

Fra 1922–45 var gaardejer Martin Tygesen IMs repræsentant og den drivende kraft i raadets arbejde. Fra 1945 gaardejer Jes Michelsen, repræsenterede den grundtvigske fløj, gjorde en god indsats i det folkelige arbejde udfra forsamlingshuset, og ligeledes i menighedsarbejdet, var meget optaget af at faa kirke og præstegaard bragt i god stand. Købmand Martin Lorenzen (IM) fra 1945 kirkens omhyggelige værge og kasserer.

Skolen

I 1680 oprettedes skole i tre af sognets fire landsbyer, den drivende kraft var præsten, mag. Mauritius, han laante bønderne pengene til skolens opførelse. Senere fik ogsaa kirkebyen skole, lærerstillingen forbund med degneembedet. Degneembedet var tillagt en gaard paa 45 ha, nok det bedste embede i hertugdømmerne. Efter genforeningen fik alle fire skoler nye lærere.

Peter Møller blev degn og lærer i Hostrup. Har udgivet en pjece om den een-klassede skole.

Chr. Maibøll, lærer ved Jejsing skole, p gr a en hørelidelse paadraget i verdenskrigen 14–18 maatte han tidlig lade sig pensionere. En særdeles dygtig personalhistoriker, har udgivet adskillige bøger.

Steffen Holmsgaard. Skolen i Rørkær var aaben for nationale og kirkelige møder med bl a pastor Jørgensen, Skærbæk, og senere N. P. Nielsen som taler. Ledede gymnastikken i forsamlingshuset.

Niels Peter Jensen, Solderup, fik oprettet en sløjdskole, senere omdannet til forsamlingshus (nedlagt 1970) stærkt paavirket af gr aandsliv.

1956 centralskole i Jejsing. 6 lærere 7 klasser. Leder: *P. Wolf.*

Skolen (tysk)

Fra genforeningen to eenklassede kommuneskoler i Jejsing og Solderup. Ophørte 1945. Nu tysk privatskole i Jejsing med 2 lærerkræfter.

Forsamlingshuset

Jejsing forsamlingshus byggedes 1909. Tidligere samledes man til nationale og kristelige møder i hjemmene; den drivende kraft var gdjr Hans Brink i Rørkær. Et mangesidigt arbejde udgaar stadig fra forsamlingshuset.

Solderup forsamlingshus fra 1930'erne bruges ikke mere, er overgaaet til andet formaal.

Verdenskrigen 1914–18.

26 faldne

Besættelsestiden 1940–45.

Provst *H. Petersen* var nogle dage før kapitulationen anbragt i Gestapofængslet i Kolding.

1927 oplyses: Forholdene noget vanskelige, 15 tyske højmesser aarligt, KS 98 holder særlige gudstj. 1939: Sognet delt først i tysk- og dansksindede, dernæst har en del sluttet sig til pastor N. P. Nielsen, Højer, der har 2 mdl gudstj og 3 højtidsgudstj, det aandelige liv præget af IM. 1947: Paa gr a de særlige forhold er det vanskeligt at udtrykke kkg i procenter, alm søndage er 35–45 i kirke, ved højtiderne 75–150. 20 pct er tyske, men kun faa tysktalende. Lidt uorganiseret IM, velvilje, en trofast kreds af kkg, enkelte gr, mange ukirkelige. Ungdoms- sy- og menighedsmøder i pgd, DMSkvindekr, børnegudstj, bibellæsn i 2 skoler kun faa tysksindede søger dsk gudstj, de to tyske skoler f t nedlagt. 1959: 25–50 i kirke alm søndage. I pgd holdes menighedsraadsm, sym, ungdomsm, Yolakr, 2 fh, tysk frimgh med ca 100 medl og 12 tysk gudstj aarl. En del arbejdsløshed. Mange ny husmandsbrug. 1967, se ovf. 1970: 20–40 i kirke alm sønd.

Hostrup kirke (Sct Jacob minor) midt i sognet, gemt bag kirkegaardsdigets høje træer, er hvidkalket og blytækt, bestaar af apsis, kor og skib, senromansk, opført af munkesten i 13 aarh, med et bredt, lavt taarn, forneden gotisk, ombygget efter brand 1650, samt vaabenhus mod syd fra 1862 (teglstensbrænding). Rundbuefrise paa apsis og kor, fortsat i to bueslag paa skibets sydside, derefter følger en trappefrise, 3 oprind vinduer i skibet og to i koret er genaabnet 1957. Apsis har attisk profileret sokkel og foroven en buefrise med savtakfrise. Døre i fremspringende murfelter, syddøren udvidet. Et voldsomt uvejr gik hen over sognet natten ml 11. og 12. sept 1650, lynet slog ned i Hostrups høje kirkespir, der brændte, vaabenhusets tag blev knust, taarnrummets hvælving gik i stykker Tiden var fattig, og man havde ikke raad til at rejse et nyt spir, og kirken fik det lave taarn med sadeltag og kviste mod nord og syd. Carsten Petersen skriver: »Sammensunket i sig selv indtil denne dag, somom det bar paa tunge minder«. Det 1957 overhvælvede taarnrum har rundbue til skibet. Skib og kor har

bjælkeloft, apsis pudset træhvælving. Kirkens indre er lyst og venligt, desværre præget af en restauration 1862 og den tids trang til at »modernisere«. Atter var ilden aarsag til restaurering. Degnen havde glemt at slukke alterlysene, og alteret brændte, sammen med prædikestol, stolestader osv. Høj, ommuret korbue, flankeret af 2 sidenicher. Paa alterbordet af glatte egebrædder er 1926 anbragt kirkens store sengotiske krucifix paa en nygotisk predella fra 1927. Altersølvet fra 1914 er kopi af et sæt, der brændte ved degneboligens brand 1913, to par alterstager, 64 og 49 cm høje. Sygekalk fra 1800t. Series pastorum paa korets nordvæg. I skibets NØ-hjørne en senromansk granitfont med 4 menneskehoveder og to par affronterede løver paa kummen, daabsfad og kande fra 1945. Prædikestol i renæssancestil fra 1863, samtidig nygotisk lydhimmel. Paa skibets sydvæg en Dionysiosfigur fra en katolsk altertavle, fundet 1862 ved genaabning af vinduet over norddøren, nogle andre figurer var brændt. Langs skibets nordside og mod vest er der pulpiturer, opsat 1725 med anv af ældre pulpiturer. 1862 fjernedes et pulpitur fra korets nordvæg. Orgelfacaden med det runde midttaarn og to spidsvinklede sidetaarne, flankeret af karyatider og hermer, er det oprind rygpositiv i Ribe domkirke fra 1635, opsat her 1856. Det gl orgel var anbragt over alteret. To 16 armede lysekroner, den ene fra 1600t, den anden fra 1948. I den blændede norddør mindetavle over faldne 1914–18. Kirken er restaur 1956–57 (arkit H. Mundt og E. Clemmensen). 100 faste sd og 100 løse stole. Orgel fra 1948. Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1553–67, J. Hansen: Af H kirkes hist, Sdj mdskr 1938, 4–11.

Folketal: 1860: 1148, 1910: 936, 1925: 1040, 1965: 1066.
Altergæster: 1922: 421, 1934: 213, 1942: 200, 1954: 337 ved dsk gudstj, 1962: 563, 1966: 527, 1970: 463.
Menighedsraad: 1922: 2 IM, 4 u p (4 dsk, 2 ty), 1934: 1 IM, 1 gr, 5 u p (5 dsk, 2 ty), 1942: do, 1953: 1 IM, 1 gr, 1 husm, 2 soc, 1 ty (IM) valg, 1961: 2 IM, 1 gr, 4 u p, 1965: do valg, 55 pct deltagelse.

Sognepræst

Indt: 1907: 5805 rmk, 1922: 2 kl, 1958: 12 kl. Avling: 83 ha, deraf 33 plantage, pdg (billede i Trap) opf 1734 efter brand (fredet kl B), smukt straatækt anlæg, hvidkalket mod gaarden, ellers blank rødstensmur, straatækt, gennemgaaende frontespice, rest 1956.

14. 18. marts 1828–5. nov 56 (sp Hellevad-E 18): **Christian Hansen Hoeck,** * 15. april 79 Højst. Forældre: Bmd Hans Petersen H og Anna Petersdatter. Stud Flensborg 03, c Gottorp 06, sp Enge 09, afsk 56, † 28. febr 73. ~ 8. juni 10 Anna Schmidt Tychsen, * 26. maj 86, † 61. Forældre: Fideikommisbesidder Balzer Schmidt T og Eleonore Charlotte Wilhelmine Carstens. K o S bl, 1874, 31.

15. 2. maj 1857–28. okt 64 (sp Rejsby 16. maj 49): **Mouritz Mørch,** afsk, sp Ø Starup-VN, 66, se Sdr Bjert.

16. 23. nov 1864–26. nov 77 (sp Kværs 47): **Christian Damm,** * 25. jan 11 Kværs. Forældre: Landmand Peter D og Marie Cathrine Jessen. Stud Flensborg 32, c Gottorp 37, institutbestyrer Itzehoe 37, diak Ullerup 43, † 26. nov 77. ~ 13. juli 47 Marie Friederica Clausen. Forældre: Skibskaptajn Friedrich Hans C og Marie Friederica Thomsen.

17. 13. aug 1878–1907 (sp Bedsted 64): **Johann Heinrich Weiland,** * 5. marts 38 Oldenswort. Forældre: Sp Hans Christian Jessen W og Elisabeth Cæcilie Anna Wichmann. Stud Slesvig 57 c Flensborg 62, afsk 07, † 8. sept 15. ~ 12. maj 69 Ingeborg Ida Friedericka Göttig. Forældre: Sp Friedrich Gorrisen G og Elisabeth Friedericka Christiana Drümmer. Om pastor W se ovf.

18. 1907–11 (provinzialvikar 95): **Friederich August Karl Gottfried Harder,** * 31. aug 65 Hamburg, afsk uden pension 1911.

19. 6. juli 1911–12. sept 40 (sp Branderup 05): **Jørgen Hansen,** * 28. marts 76 Gl Ladegaard, Hammelev. Forældre: Lærer Julius Jørgensen H og Magdalene Madsen. Stud Hadersley 97, c Kiel 04, hjpr Ballum 04, afsk 12. sept 40, † 26. marts 63. ~ 8. nov 05 Anna Bartholine Bonnichsen, * 9. april 76 Ustrup, Vedsted s, † 2. maj 60. Forældre: Gdjr Hans B og Magdalene Bartholin. Om pastor H se ovf.

20. 3. jan 1941: Provst **Hans Petersen,** * 1. marts 10 Varnæs. Forældre: Kontorbestyrer Hans P og Meta Marie Jensen. Stud Sønderborg 29, c 39^2 (h_1), assistent Møltrup optagelseshjem 40, provst Tønder provsti 7. sept 63, r af Dbg 69. ~ 13. juli 41 Birgit Nielsen, * 1. nov 15 Vejle. Forældre: Stationsforstander Otto Theodor N og Oline Vilhelmine Nielsen.

Herredsrepr DKU 48–64, fmd K Korshærs storkr 55–64, kredsfmd Præsteforen 58–70.

Litt: L. Bobe: Bidrag til Tønder bys og Hostrup sogns hist, Sdj aarb 1905, 99 f, Jørgen Hansen: H sogn som garnison, Sdj mdskr II, 44 f, Samme: Af H kirkes hist, smst 1937, 311, En skolemesterkontrakt fra Rørkær, smst II, 170 f, Carsten Petersen: Slesv præster 1938, Kirke og sogn, 1953, 39 f, Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, Hejselbj P, s 89 f, Andreas Petersen: Minder fra Rørkær, Sdj mdskr 1932, 133 f og 172 f, M. B. Ottsen: Hostrup-Dansk, lydlære og ordbog udg 1961–66.

RAVSTED

Ravsted sogn, 5086 ha er ganske fladt, ligger centralt i Tinglevsletten, højest mod NØ, 31 m, enge langs vandløbene, sandmuldet, ret frugtbar jord. Gl, stabil landbebyggelse. Indtil omkr 1910 brugtes engene kun til hø og græsning, men efter afvandingen, som ret tog fart efter 1920, er der kornmarker, sandjord er merglet, heder tilplantet. Af moserne er fremdraget mange svære egestammer, som minder om fortidens skove. Før 1900 var der mange større gaarde, som nu har afhændet de fra gaardene længst borteliggende arealer, og der er foretaget store udstykninger især efter 1920, og mange husmandsbrug er oprettet. – Byer: Ravsted, ca 400 indb, bymæssig bebyggelse, centralskole fra 1960, bibl, forsamlingsgaard i nedlagt kro, med friluftsscene, politist, kro, afholdsrest, rutebilst med mere. – Havsted, Fogderup, med mh fra 1903, Korup, Hynding. Bebyggelser: Hejsel, Knivsig, Hornse, Høgsholt. Blandt gaarde nævnes: Den Stenholdtske gaard, i slægtens eje siden 1812, Vighøjgd, i Hejsel de to slægtsgaarde: Carstensens gaard og Gads gaard. De dansksindede rejste minde paa kirkegd for 30 faldne. De tysksindede rejste i R et mindesmærke for 21 faldne 1914–18. Genforenings- og befrielsessten ved fh i R. Paa pladsen foran kirken stod tidligere to egetræer, der ved hjælp af et jernbaand skulle tvinges til at gro sammen. Jern baandets tvang fik imidlertid ikke disse to slesvig-holstenske ege til at vokse sammen, men kvalte dem derimod.

Fra 1. april 1970 er Ravsted sogn en del af Tinglev kommune.

Oldtidsminder: 2 ret store høje ved Korup. 16 høje er sløjfet. Der skal have ligget en borg ved Høgsholt. Løgumkloster havde betydelige besiddelser i R. – Under den tyske administration var sognet delt i 7 kommuner: R, Fogderup, Havsted, Hejsel, Hornse, Hynding og Korup.

R har fra ca 1850 været regnet for den mest tysksindede landsby i Nordslesvig.

Afstemninger: 1871: 52 dsk, 79 ty, 1920: 353 dsk (44 tilrejs), 236 ty (63 tilrejs), 1964: 477 dsk, 197 ty. R sogn var sm m Løgumkloster de eneste sogne, der havde tysk flertal 1871.

Af den ældre præstehistorie

Ravsted hørte indtil 1920 under Slesvig stift. Allerede 1198 høres om en præst i R i forbindelse med en forhandling i Højst med abbeden paa Løgumkloster. Det hører vel hjemme i sagnenes verden, hvad der fortælles om reformationens indførelse i R, at Ref skal være indført som følge af et skænderi mellem præsten og bønderne paa et kirkestævne, som præsten havde sammenkaldt for at faa en af bønderne idømt en kirkebod, fordi han havde forstyrret gudstjenesten. Præsten havde i en prædiken længe og indgaaende talt om nabokirkernes skytshelgener. De var slet ikke ringe, men vor egen Laurentius! »Hvor skal vi sætte ham?« – »Ham kan du sætte her!« raabte bonden og forlod kirken (Kirke o s, 73).

Den første luth sp skal have været *Laurentius Wrede* († 1548), derefter *Georgius Andræ* († 1587), han var magister. – Derefter berettes om to uhyggelige præstemord. *Petrus Georgius,* der var sin faders kapellan i Ravsted, nedskød *Johannes Ovenius (Oven),* som var diakon i Aabenraa 1588 (Arens, II, 131), og stor forfærdelse vakte det ud over landet, hvad provst *Hübschmann,* Aabenraa, skrev: »21. juli 1591 blev hr *Laurentius Ovenus* (der blev sp i R 1587) dræbt af *Johannes Paludanus,* som havde været hans kapellan, da dette provstis præster havde været til tinge og derefter var lystige i værtshuset. Da Ovenus gaar bort, ledsager Paludanus ham venskabeligt til i nærheden af hans bolig, da drog han en lille kniv, som han havde parat i handsken, frem (»in manica promtum cultellum«, provsten skrev latin), hvormed han saarede hans bryst dødeligt, saa han straks sank sammen og var død«. C. P 68, J. Br 375). Maaske er Johannes Ovenius og Johannes Paludanus samme mand, søn af Georgius Andræ. Det hele ligger uklart.

Pastor *Martinius Gram* († 1618) afløstes af *Johannes Thomsen* (1619–62) over hvem der er et imponerende (nys istandsat) epitafium, indrettet i et tidligere alterskab, der rummede de 12 nødhjælpere. Man ser paa maleri den knælende præstefamilie foran et krucifix. Epitafiet har paa den ene af sine fløje faaet erstattet de hidtil ulæselige skriftsteder med flg.: »Den, der knytter os saavel som eder fast til Kristus, og som salvede os, er Gud, der ogsaa har sat sit segl paa os og givet os aanden som pant i vore hjerter. – Hermed vil jeg ikke sige, at vi er herrer over jeres tro, men vi er medarbejdere paa eders glæde«. (2. Kor 1,21 f). »Ikke alene for disse beder jeg, men ogsaa for dem, som ved deres ord kommer til tro paa mig, at de alle maa være eet«, m fl skriftsteder, og det slutter: Komme dit herredømme!

Johs. Thomsen var fra Flensborg og gift med M. Grams enke (se Unersterbl Sterbl II, 71 og O. H. Moller I, 20, IX, 2). Under svenskekrigene døjede sognet med 7 gange indkvartering, brandskatning og røverier. Pastor *Laurentius Widing* (1662–69) var vist præstesøn fra Tønder. (Unersterbl Sterbl II, 96), *Søren Laugesen Wedel* (1670–81) af Sct Cathrinæ k, Ribe (sønnesøn af Anders Sørensen W), var mag fra Rostock 1654 (se Kinch: Ribe II, 451), en agtet og anset præst. – Pastor *Thycho Thomæus Tychsen* (1681–1708) var født i Tønder og cand fra Kiel, hvor den pietistiske prof *Kortholt* »elskede ham som sit barn«. Hvor flittig han var med sine studier ses af hans mange haandskrevne forelæsningsreferater og af hans omhyggelige optegnelser. Han var paa en stor studierejse sammen med rektor *J. Schultz,* Hamborg, besøgte professorer og lærde folk, hvor han kom frem, i Erfurt, Coburg, Gotha, Tübingen, ville have været til Strassbourg, men da de kejserlige og den franske arme stod paa vejen, drog de til Ulm, Augsburg, München osv. De sejlede ad Donau til Wien, hvor de overværede Kristi legemsfest og hele processionen. De rejste hjem over Prag og Dresden, senere var han i Holland, blev paa skibet slaaet over bord og var nær druknet. I Rotterdam fik han gode venner, og over Amsterdam vendte han hjem. Han blev en dygtig præst. Det noteres, at der i R sogn 1687 var 1100 altergæster (C. P 274), altsaa *før* pietismen, og T var »meget flittig«. Lørdag havde han skriftemaal med mange deltagere. 1705 var der 1600 altergæster i det lille sogn. – Pastor *Johs. Gjødesen Ægidius* (1708–38) af Bylderup, studerede i Jena, blev gift med Tychsens datter, og en datter blev gift med Nic. Knutzen, Højst, (søn af herredsfoged K Ravsted). Fra Højst, hvor *Enevold Ewald* vakte stærkt røre 1721–27, bredte den pietistiske vækkelse sig til Ravsted, Ewald holdt nogle møder her, og der blev et lille samfund, knyttet til Brødremenigheden.

Pastor *Poul Chr. Zoëga* (1739–76 (gravsten)) af Aller-Taps, broder til Conrad Z, Vonsbæk, havde studeret i Jena, blev c i Kbhvn, var feltpræst, blev sp i Nr Løgum 1737, hans søn var botanikeren og nationaløkonomen Johan Z (* her 1742), 3 døtre blev præstekoner, var en myndig og nidkær mand med orden i sagerne. Hver lørdag kl 10 gik han i skriftestolen. De skriftende skulle melde sig den forudgaaende søndag og blev ikke modtaget uden denne melding. Naar de var samlet i kirken, katekiserede Z, idet han gik fra den ene til den anden, spurgte om katekismen, og de svarede villigt. Saa holdt Z en lille tale til selvprøvelse, gik ind i skriftestolen, hvor de skriftende fulgte ham og aflagde deres skriftemaal. Til sidst fik de syndsforladelse med haandspaalæggelse (1752, se C. P 272). – *Zoëga* var bestemt modstander af pietismen og herrnhuterne. Rejsepræsten *Zeidler,* der 1745 kom gaaende fra Burkal hertil, var nær blevet jaget ud. Slogs herreds herredsfoged, *Math. Knutzen,* boede i Ravsted, han var lige saa haardt imod de hellige som pastor *Zoëga* var, skønt Knutzens to sønner blev

pietister, og den ene, P. Knutzen, Højst, blev en af egnens førende og mest søgte pietistiske præster (faderen ville fratage ham disse griller, men sønnen »ville hellere forlade sin fader end slippe Jesus«, og trods fattigdom gennemførte han sine studier, Broderen *Matthias K,* blev læge, og ivrigt medl af Brødremgh). Pastor *Zoëga* og herredsfoged *Knutzen* gjorde, hvad de kunne for at faa de hellige isoleret eller fjernet fra sognet. De hellige ville blot leve i fred, men de ansaa pastor Z for »en guldhamstrer«... »Han elskede penge, og »den, der gav ham mest, var for ham den kæreste« (J. Br 375). – I Fogderup hørte den ansete gdjr *Jes Petersen* til de hellige, hans hustru og alle hans 5 døtre blev omvendt og virkede ivrigt for deres tro. De søgte til Burkal, hvor de hentede megen velsignelse. Ogsaa i Horns var der en lille flok levende vakte. Gdjr *Jes Hansen,* Kasø, giftede sig med en af Jes Petersens døtre og førte troslivet videre, trods megen modstand.

Pastor *Johs. Gottlieb Schmidt* (1776–1800 gravsten) af Aabenraa (broder til provst *Gotthilff Schmidt,* Tønder), fader til Carl S, sp Ubjerg, havde været præst i Drelsdorff ved Breklum, var rationalist og de vakte søgte stadigt til Burkal. (C. P 378). De pietistiske spor udslettedes lidt efter lidt.

I løbet af det 19. aarh blev Ravsted en af *tyskhedens* højborge i Sdj. Det daglige omgangssprog forblev dog dansk – ligesom kirkesproget. Pastor *Chr. Th. Bargum* (1801–47) af Aabenraa var c fra Gottorp, havde været sp i Enge, blev konsistorialraad 1842 ved sit 50 aars jubilæum. – Han er den sp, som har virket længst tid her. Han er stamfader til slægten Bargum, som i flere slægtled har haft en gaard i Havsted, og som har været meget tysksindet. Hans sønnesøn (* 1856) var tysk amtsforstander i R. 1847–57: *Joh. Heinr. Carl Meyer,* * 00 i Rendsborg, stud i Gøttingen, Kiel og Glückstadt, blev sp i Ensted 32, † i R 67.

Tiden 1867–1920

Pastor *Svenne Schmidt* (1867–78) kom hertil fra Læk, døde pludseligt under en rejse til Haderslev. Han prædikede meget længe, indtil 2 timer, og behandlede ofte først sidste søndags tekst. Han var en betydelig og afholdt præst.

Pastor *Ed. Aug. Fr. Jessen* (1879–1909) kom hertil fra Brarup. Han var paa valg her sammen med den nærmest dansksindede pastor *Tiedje,* Skrydstrup. Tiedje havde været dansk officer. Jessen fik de tyske gudstjenesters tal forøget til 15, skønt der næppe var een familie, der ikke forstod dansk lige saa godt som tysk. Han var ingen god taler og kirkebesøget var ringe. Han var ikke ven af IM, der i 80'erne og 90'erne begyndte at faa indpas. Det var ikke med glad hjerte han saa missionærer holde møder i hjemmene og i mh. Han var ogsaa imod den fremrykkende socialisme. Men han var afholdt, ved hans 25 aars jubilæum forærede IM ham Asschenfeldt-Hansens: »Fra guldgruben«, de øvrige gav ham et guldur. Han boede som pensionist i Glücksborg, kom jævnligt til Ravsted, ved et møde i Korup skov udtalte han sin forvisning om Tysklands sejr i krigen 1914–18.

I disse aar blev der bygget mh i Fogderup 1903. Den IMs vækkelse, som førte til dannelsen af Nordslesvigs IMs forening, naaede ogsaa Ravsted. Den fik især fodfæste i Korup og i Fogderup. Da pastor *Jessen* ikke var IM venligt stemt, indkaldte IM sine egne prædikanter, præster og missionærer. Der kom mange til disse møder; kredsen voksede, og da den ved gave fik en byggegrund i Fogderup, blev der opført et mh i Fogderup, indviet 10. nov 1903 under stort besøg, og aarsdagen 10. nov er hvert aar senere blevet fejret ved et større møde. Der er blevet holdt mange velbesøgte møder her, den lille sal bruges mest til samtalemøder, bedemøder, sdsk, alt ledet af lægfolk. Omtrent indtil genforeningen lededes de af den gamle, trofaste fh lærer *Nis Nissen.* Da Nordslesvigs IM sprængtes 1912, sluttede kredsen sig til Det gamle budskabs folk. Ydre Mission havde en stor plads i arbejdet, man støttede Breklum - missionen, og præsterne *Bahnsen,* Bylderup og *Bracker,* Abild, var gode støtter. Breklum-missionens arbejde i Jeypoore, Indien var kredsens særlige interesse, og der blev holdt store basarer i mh. Der var ogsaa en del Lt Mf, som deltog i arbejdet, som i 50 aar betød meget i det religiøse liv i sognet. Nu er kredsen svundet ind og ungdommen svigter.

Pastor *Jessen* udgav en bog om de religiøse strømninger i Danmark. For hans konservative natur var de grundtvigske frimenigheder kun en ukristen agitation imod Slesvig-Holsten, »et nationalistisk vrængbillede af kristendommen«. Han boede som pensioneret i Flensborg, og mange fra R sendte ham fødevarepakker i krigsaarene.

Historikeren *A. D. Jørgensen* skriver i en redegørelse for sit liv og forfatterskab om Jessen: »Aldrig har jeg følt et varmere venskab for nogen end for ham. Jessen var den braveste, mest aabne og uforbeholdne karakter, naar man først havde overvundet hans skyhed. Han havde et ret og inderligt sjæleliv, en glødende livslyst, en sund, naturlig livsopfattelse og et kvindeligt trofast sind. Samlivet fik betydning for os begge, og jeg skyldte vistnok vore samtaler, naar vi hele eftermiddage vandrede rundt i Flensborgs skønne omegn, mangen en udvikling af mit eget tankeindhold og mangt et heldigt supplement til mine ensidige meninger«. Om R og livet i R pgd kan læses i Otty Jessens: Getragen auf Adlers Flügeln, Breklum, 1922 (se iøvr Hejs P, s 170).

Pastor *Th. W. Tiedje* (1909–20) var søn af pastor *Tiedje,* der 1879 ikke blev valgt her. Han var opstillet sammen med pastor *Andresen,* Ballum. *Tiedje* regnedes af mange for dansksindet Han var liberal teolog, og det gavnede ikke hans anseelse i IMs kredse, nogle ansaa ham endog for fritænker. Sandheden er nok, at han var en vaagen, ung præst, der tog sin præstegerning meget alvorligt. Under krigen kom hans tyske sindelag for dagen, men han var saa agtet at han sikkert ville være blevet genvalgt 1920, men han foretrak at forlade Sønderjylland og blev præst for den tyske menighed i Gøteborg. Han var broder til

den kendte politiker *Johs. Tiedje,* som biskop Ammundsen drøftede med om Sdj. – Pastor T vandt hurtigt indgang i sognet i alle kredse, var en god taler, forstod at samle folk, og saa de unge, hvad Jessen ikke havde evnet. Han indførte stærkt besøgte juleaftensgudstjenester, han hørte til dem, der 1912 sluttede op om pastor *Tonnesen,* Hoptrup og hans nordslesvigske IMs kreds, medens mh i Fogderup jo sluttede op om Det gl budskabs IM, men derfor slap pastor T ikke forbindelsen med den. Under krigen fik han velsignelsesrig betydning i mange hjem. Man ville gerne have beholdt ham i R, og man forstod ikke, hvorfor han søgte bort. Han var meget landbrugsinteresseret, og man husker ham som en dygtig kusk. Han drev selv en del af jorden med en lille besætning ved hjælp af en ældre mand.

Tiden efter 1920

Efter pastor Tiedjes afrejse var der stærke kræfter i gang for at faa en ung tysk præst, *Beuck,* Tønder, til R, ledet af de fungerende kirkeældste, dog uden rigtig tilslutning fra befolkningen. Men i sept 1920 blev pastor *N. P. Nielsen,* Odense, kst som sp her, og i 1921 blev han valgt som den første danske sp i R (1921–32)! En dygtig præst, meget musikalsk, han sluttede sig til IM, var stærkt national, havde sine klare standpunkter, hvorfra han ikke lod sig rokke. Før 1920 blev næsten alle børn hjemmedøbt, men N holdt stejlt paa, at de skulle døbes i kirken. Det var svært for forældrene at affinde sig med dette nye, men det blev gennemført uden vaklen. Pastor N tog arbejdet op, næsten paa bar bund i dette vanskelige sogn. Kirken var meget forsømt og saa uhyggelig ud. Den skulle restaureres. De tyske ønskede straks en særlig tysk præst ansat i Ravsted, han skulle tillige betjene Højst og Bylderup (Erik Christensen: Min virks i Tnder s 41), men 1922 dannedes den tyske frimgh i Tinglev med tilslutning fra Ravsted. Før genforeningen holdtes een tysk gudstj om maaneden, men den var ringere besøgt end den danske (KoS 73). Der har været lidt Lt Mf og nogle baptister, men efterhaanden er de svundet ind, og det blev væsentligt IM, der prægede kirkelivet foruden de tyske frimenighedsfolk. Pastor Nielsen skriver (Kirk Hb 1931, s 224): Ikke stor kirkegang; det meste af det aand liv præget af IM, et par ikke organiserede IM kredse, 2 sygeplejeforeninger med dsk og tysk diakonisse.

Fra R skrives: Pastor N kom meget til IMs møder, og en del af IM kom flittigt i kirken, men ikke alle. Nogle ankede over, at han var saa lavmælt, at de ikke kunne høre ham, andre følte sig fremmede over hans danske sprog. Han indbød unge og ældre til møder i pgd, og da fh blev aabnet, holdt han ogsaa møder der: adventsmøder, juletræ osv. Han var meget optaget af at samle midler til kirkens restaurering. Han indtog en korrekt holdning over for de tyske, sp i Bjolderup havde de faste tyske gudstj i R. Kirkebesøget var de første aar godt hos pastor N, men dalede de sidste aar. Ved afskedsfesten saas det, hvor afholdt han var, og fra alle sider sagde man, at R ikke kunne have faaet nogen bedre præst. Han fik ogsaa betydning ved, at han fik ansat en udmærket diakonisse i R – den trofaste og afholdte søster Anna. Hendes arbejde var solidt og udholdende og til uvurderlig hjælp for sognets syge og gamle.

Det fortælles af hans efterfølger, at da N. P. Nielsen kom til R, var velkomsthilsenen til ham, da han traadte ind i præstegaarden: en kæmpeplakat af Hindenburg, der saa ned paa den nye præst, som om han ville sige: »Hvad vil du her, lille Niels Peter, i vort lille Berlin?« N fik nogle brydsomme aar her.

Ravsted forsamlingshus. Der var i 1920 3 kroer i R by med spiritusbevilling. De laa tæt ved hinanden paa vestre side af bygaden, og alle de 3 kroejere var hjemmetyskere. Da der efter 1920 blev brug for lokaler til politiske møder, valgte hjemmetyskerne at holde deres møder i den nordligste af kroerne, som da ejedes af *Thomas P. Nissen.* Kroen nogle faa meter sydfor ejedes af gæstgiver *Peter Tjellesen,* som ogsaa var stærkt tysksindet. Han indvilligede i, at danske møder maatte holdes i hans krosal, baade politiske, folkelige og kristelige. Men snart opstod ønske hos de danske om at faa egne lokaler. Det var gdjr *P. J. Gad,* Hejsel, og lærer *Demuth,* R, som førte an, og i efteraaret 1923 indbød til et møde af 20 interesserede i Gads hjem for at drøfte planer om et fh. Der var god tilslutning. Samtidigt opførtes den ny kommuneskole lige nord for R, og det førte til, at der i sommeren 1924 i tilslutning til den ny skole blev opført en særlig fløj, med en større og en mindre sal samt køkken. Midlerne dertil skaffedes ved tegning af aktier i sognet, og hen paa sommeren blev denne bygning indviet som fh og den blev midtpunkt i det danske arbejde. Fmd var lærer *Demuth* til 1936, og han ledede meget dygtigt og vaagent, indtil han 1936 rejste fra sognet, *P. J. Gad* blev derefter leder. Da han p gr a alder trak sig tilbage, blev førstelærer *Christensen,* R leder i 50'erne. Da statens jordlovsudvalg havde overtaget den sydligste kro (en solid bygning fra 1905) og skolen overtog de to sale ved skolen, blev den 3. kro købt til forsamlingsgaard. Den blev sat i stand, en helt ny bygning med en større og en mindre sal med mere opførtes 1955, og man fik afholdsbevilling til at drive restauration. Denne *sognegaard* indviedes 1948, og er nu de danskes samlingssted. Her holdes møder og sammenkomster af alle arter, politiske, folkelige og kirkelige møder, ungdomsmøder, gymnastik og folkedans og underholdning m m. I det saa stærkt tysk prægede sogn har den øvet megen og god indflydelse, baade nationalt og som middel til at skabe sammenhold.

Pastor *K. A. Riisberg Jensen,* (1932–62) var københavner, han blev her en menneskealder hele sin præstetid indtil han af helbredshensyn søgte afsked. Han var paa mødrene side af tysk slægt, havde gaaet i Sct Petri skole i Kbhvn. Han mente, at hans tyske skolegang som ung maatte hjælpe til at han blev hele sognets præst, altsaa ogsaa tyskernes, men de tyske sluttede sig til den tyske frimenighed. I besættelsens svære aar gik han i gang med kirkegaardens omlægning, men det gjorde ondt hos mange danske, at krigsmindet for faldne danske ved kirkens hovedindgang blev flyttet til den nordre del.

Han deltog ofte i IMs møder, iværksatte advents- og ungdomsmøder, ogsaa fh blev benyttet. Kirkebesøget var jævnt, men gik noget tilbage i den sidste tid, da hans helbred ikke var godt. Han skriver 1959: Kkg 5 pct, afhængig af vejret, velvillig og trofast bef, gldags kirkelighed, en del IM og Lt Mf, de kirkelige forhold præget af de nationale modsætninger, 20 pct til den tyske frimgh, som slutter sig til den tyske frimghpræst i Løgumkloster, IM kr, KFUM og K, gymnastikf, sdsk, 2 DMS, en del »Det gl budskabs folk« nogle baptister, fh, tysk skole i R. Pastor R. J omtales som en god præst, men han havde ikke pastor N. P. Nielsens faste standpunkter.

Pastor *Erik Stidsen* har virket her 1963–70. Han har været missionær i Aden. Han skriver 1967: Kkg 7 pct, alm folkekirk forhold, en del IM og Lt Mf, velvillig gg trofast bef. De kirkelige forhold præges af de nationale modsætninger. 300 slutter sig til den tyske frimgh i Burkal. Mh, IMkr, KFUM og K, sdsk, møder for unge og ældre i pgd, kirkelige maanedsm, gymnastikf, gr kr, Gl budskab, tysk sk.

Blandt lægfolk:

IM: Lærer *Nis Nissen* er nævnt ovf. Senere skiftende formænd, i de sidste aar: gdjr *John Mailandt,* Fogderup, * 78, i menighedsraad, og skoleraad. Mejeriejer *Ingemann Christensen,* Fogderup.

Grundtvigske: Gdjr *P. Gad,* R, se ovf. *Aage Ut,* Havsted. Førstelærer *S. N. Christensen,* R, er nu fmd for den gr kreds.

Bygmester *H. P. Damgaard* er fmd og mejeriejer *I. Christensen* er næstfmd i menighesraadet

Kommunalt: Gdjr *Johs. Hyldtoft* († 65), *Anders Lorenzen* († 65), amtsraadsmedl *Jes Kjer* (* 86), *Jørgen Petersen.*

Skolen

Med den tyske sprogforordning af 20. dec 1888 blev det danske sprog bandlyst i R skole. I sommeren 1920 begyndte dansk undervisning i eet klasseværelse paa R skole, den første danske lærer, *Kr. Arent K. Skovlund,* døde 1922. Ved landstingsmd *H. Jefsen Christensens* hjælp blev lærer *Chr. Carl Demuth* ansat her (1923–38), gaardmandssøn fra Gjellerup. Han og hans hustru fik snart betydning her.

Lærereks (Silkeborg) 1918: var førstelærer i Harlev ved Aarhus 1918–23 og i Ravsted 1923–38. Ejer og leder af biografen, Aabenraa fra 1957. Han var medl af Ravsted menighedsraad 1926–38 og af overbestyrelsen for Danmarks-Samfundet; leder af det nationale, folkelige arbejde i Ravsted 1923–38; kasserer for foreningen Nordens lokalafd f Aabenraa 1939–41 og medl af bestyrelsen for lokalafd for Sønderborg fra 1942; forstander for Nordborg slots efterskole 1941–53; medl af Nordborg byraad 1946–50 og af tilsynsraadet for Nordborg Sparekasse 1952–53; medl af styrelsen for Silkeborg seminarium; formand for styrelsen af Rønshoved højskole.

Har skrevet følgende dramatiske arbejder, opført dels paa teatret og dels i radioen: Høsten; Peder Oxe; Mogens Heinesen; Kresten Kold; Sommer i By; Frihed; Hos Mester Anders i Ribe; Solhverv; Jord; Fordi vi maatte; Vi pløjer en fure hjem; Fri mand; De 100 aar; Nordborg-Spillet; Mands Vilje; Odense-Festspillet; Afskedsvalsen; Spejlet; Er guderne døde; redaktør af 25 Aar under Dannebrog; kortfattet Sønderjyllandshistorie 1864–1957; har endv skrevet kantater.

Han blev afholdt og var dygtig. Efter nogen tids forløb begyndte han og hans hustru at rejse ud til danske forsamlingshuse, ikke blot i Sønderjylland, holdt oplæsninger sammen, mest skuespil. Det fik et omfang, saa han maatte holde vikar, han søgte permission 1936, da han gerne ville tilbage, men blev en tid forstander paa Nordborg efterskole og senere biografdirektør i Aabenraa. Disse betydelige lærerfolk fik uvurderlig betydning i R i de vanskelige aar efter genforeningen, baade i skolen og ved deres oplæsninger. De var meget virksomme ved rejsningen af fh i R han var fmd til sin afrejse.

Efter skiftende lærere kom lærer *S. N. Christensen* hertil 1950. Han var født i Ballum paa afstemningsdagen 20. febr 1920, dim fra Tønder sem, blev andenlærer i Bedsted-Lø og kom saa til R, han er en betydelig lærer, er fmd for fh, har højnet skolen meget.

Efter genforeningen var der en toklasset dansk skole i R, og der var eenklassede skoler i Fogderup og Havsted. Omkr 1955 besluttede sogneraadet en omordning af skolevæsenet. Man begyndte at bygge en ny skole i Fogderup i stedet for den gamle, men under stærk protest fra beboerne besluttede man at opføre en stor tilbygning til skolen i R (opf 1923) som *centralskole.* De 3 andre skoler (Korup, Fogderup og Havsted) blev solgt. Børnene fra disse skoler køres til R. Der var ikke absolut velvilje mod planen i de distrikter, der blev nedlagt. Leder af centralskolen er førstelærer *S. N. Christensen.*

Ved *Korup* skole var der skiftende unge lærere, en af de betydeligste var *H. M. Beck,* lærersøn fra Hjordkær, gift med en datter af pastor *H. J. Toft,* Lintrup, missionær i Jeypoore. Beck var tillige organist i R, afgjort IM, han døde pludseligt 1938. – Lærer *Thomsen,* Korup, betød meget under besættelsen, han flyttede til Sydslesvig, blev senere lærer i Solderup, Hostrup sogn. Den sidste lærer, der virkede i Korup, var *Søren Jeppesen.*

I *Fogderup* blev lærerembedet 1920 besat med forstander *Jens Nic. Hansen,* Ellebæk højskole. Han havde ikke almindelig læreruddannelse, var uddannet paa højskoler (Askov osv.) Han faldt godt til her, stærkt interesseret i kampen mod tyskerherredømmet. Han var grundtvigsk, tog del i arbejdet med at rejse R fh, tog afsked 1953 og døde aaret efter i Aabenraa. Var medl af menighedsraadet.

Lærer **Mathia Andersen** (* 58 Adsbøl, † 16) var lærer i R 1880–87, da han tog afsked, fordi hans danske sindelag gjorde ham stillingen uudholdelig. Da den dsk presse trængte til medarbejdere, blev han red af »Freja«, Aabenraa 1888–92, han blev BM i sprogforeningen og dennes fmd 1900–16. Han prægede Sprogforeningen (i folkelig retning), fordoblede bogsamlingernes antal, begyndte en omfattende spredning af dansk læsning (julehefter, billeder, skolebøger), og da Folkehjem i Aabenraa rejstes var han en nøjeregnende bygherre. Han ydede det danske oplysningsarbejde store tjenester ved udgivelsen af »Ill børneblad for Nordslesvig« (1890–1900), der blev hjemmene en god støtte, da danskundervisningen forsvandt fra skolerne, fra 1893 red Sprogforeningens almanak, var med til at udvide Den blaa sangbog. Besøgte 1911 danske i USA. Maleri paa Folkehjem i Aabenraa. (DBL I, 420).

Den tyske skole

Tyskerne var straks efter genforeningen ivrige efter at udnytte den frisindede danske lovgivning og krævede en fuldstændig toklas-

Til abonnenterne:

Efter pastor Paul Nedergaards død – den 25/1 1970 – fortsætter fru Yrsa Nedergaard med at forestaa udgivelsen af de resterende hefter af Ribe stift. Til disse hefter forelaa der manuskript fra pastor Nedergaards haand.

Udgivelsesretten til det endnu manglende af værket, nemlig Haderslev stift, samt eventuelle suppleringshefter, overgaar fra 1/1 1971 til patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie. Som redaktør har patronatet efter pastor Nedergaards ønske antaget provst J. Juul Sørensen, Hellerup, og som medarbejdere desuden sognepræst, dr theol, Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, sognepræst Georg S. Geil, Haderslev, og pastor emer Aage Dahl, Virum.

Pris for dette hefte: 26,25 kr.

heri medregnet moms og porto. Prisforhøjelsen skyldes stigning i moms'en. – Hvert hefte med den vanskelige sats indeholder stof som en bog i tilsvarende oplag til ca. 40 kr.

Beløbet, 26,25 kr, bedes venligst snarest (inden 3 uger) sendt til fru Yrsa Nedergaard, Vestersøgade 54, 1601 Kbhvn V. Postgiro 21542.

De sparer den dyre opkrævningsporto ved selv at indsende beløbet paa den vedlagte giro-blanket.

Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

Baun, C., biskop, fh Viborg, *Birkelund, Palle*, rigsbibliotekar, Kbhvn. *Dahl, Aage*, sognepræst, Virum. *Fabricius, L. P.*, dr theol, sognepræst, Charlottenlund, formand. *Fabritius, Albert*, dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard, H.*, dr theol, biskop, Kbhvn. *Georg S. Geil*, sognepræst, Gl Haderslev. *Holt, Paul*, seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt, Johan*, dr phil, rigsarkivar, Kbhvn. *Paulsen, H. Hejselbjerg*, dr theol, sognepræst, Fjelstrup, *Riisager, Vagn*, mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto*, kordegn, Kbhvn (redaktionssekretær). *Sørensen, J. Juul*, provst, Hellerup, *Topsøe-Jensen, Helge*, dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer er for *Ribe stift* indtraadt:
A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen*, provst, Gram. *A. Fog Pedersen*, kirkeminister, højskoleforstander, Rødding. Chefredaktør *Knud Rée*, Esbjerg. *M. L. Skovsborg*, sp, Tinglev. *Ingrid Vig-Jensen*, overbibliotekar, Esbjerg Centralbibliotek.

Redaktørens adresse er: Hellerupvej 84, 2900 Hellerup.

DUPLEX-TRYKKERIET